

**ХМЕЛЬНИЦЬКА ОБЛАСНА РАДА
ХМЕЛЬНИЦЬКИЙ УНІВЕРСИТЕТ УПРАВЛІННЯ ТА ПРАВА ІМЕНІ
ЛЕОНІДА ЮЗЬКОВА**

Кваліфікаційна наукова
праця на правах рукопису

САЛЮК ПЕТРО ІВАНОВИЧ

УДК 347.91: 347.61/.64

**ДИСЕРТАЦІЯ
ЗАХИСТ СІМЕЙНИХ ПРАВ ТА ІНТЕРЕСІВ СУДОМ**

Спеціальність 081 Право
Галузь знань 08 Право

Подається на здобуття наукового ступеня доктора філософії

Дисертація містить результати власних досліджень. Використання ідей,
результатів і текстів інших авторів мають посилання на відповідне джерело
_____/П. І. Салюк/

Науковий керівник:
Ватрас Володимир Антонович
доктор юридичних наук, професор,
заслужений юрист України

АНОТАЦІЯ

Салюк П. І. Захист сімейних прав та інтересів судом – Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора філософії за спеціальністю 081 Право. Хмельницький університет управління та права імені Леоніда Юзькова Хмельницької обласної ради, Хмельницький, 2023.

Дисертацію присвячено дослідженню поняття та правової природи захисту сімейних прав та інтересів судом, особливостей захисту сімейних прав та інтересів в порядку цивільного та адміністративного судочинства в Україні, Європейським судом з прав людини, Судом Європейського Союзу, дослідженню відповідного зарубіжного та історичного досвіду.

У роботі розроблено концепцію сучасного розуміння теоретико-правових та прикладних засад захисту сімейних прав та інтересів судом, виявлення основних проблем, а також формування наукових висновків та пропозицій стосовно вдосконалення чинного сімейного законодавства у даній галузі дослідження.

У науковій праці проведено аналіз теоретико-правових проблем захисту сімейних прав та інтересів судом; з'ясовано поняття та правову природу суб'єктивних сімейних прав та охоронюваних законом сімейних інтересів як об'єкта судового захисту; досліджено розвиток законодавства, яке діяло на українських землях, з питань правового регулювання захисту сімейних прав та інтересів, зарубіжний досвід у досліджуваній сфері, в тому числі практику Європейського суду з прав людини та Суду Європейського Союзу щодо захисту прав та законних інтересів учасників сімейних відносин; досліджено поняття та розкрито способи захисту сімейних та законних інтересів учасників сімейних відносин в порядку цивільного та адміністративного судочинства, прикладні проблеми, які виникають у судовій практиці із зазначених питань; розкрито особливості захисту сімейних прав та законних інтересів в контексті оскарження рішень, дій чи бездіяльності суб'єктів владних повноважень, які

порушують права та законні інтереси учасників сімейних відносин; виявлено особливості захисту окремих сімейних прав та законних інтересів учасників сімейних відносин; запропоновано науково-обґрунтовані пропозиції по вдосконаленню норм сімейного законодавства, якими врегульовано питання судового захисту сімейних прав та законних інтересів.

У дисертаційному дослідженні вперше:

1) визначено поняття судового захисту сімейних прав та інтересів як правового інституту сімейного права. Визначено, що судовий захист сімейних прав та інтересів – це універсальна форма захисту сімейних прав та інтересів, яка здійснюється спеціальним державним органом – судом, відбувається у передбаченій цивільним процесуальним та адміністративним процесуальним законом формі шляхом ухвалення судового рішення, яке є остаточним і має загальнообов'язкову силу, може бути виконане із можливістю застосування державного примусу, може бути реалізована, якщо особа, яка володіє сімейним правом чи інтересом, що є об'єктом захисту, звернулася до суду із відповідною вимогою із застосуванням відповідної процесуальної форми в межах строку позовної давності, має виключну компетенцію з найбільш важливих питань сімейних відносин;

2) визначено особливу роль суду у захисті сімейних прав та інтересів, зокрема зазначено, що зважаючи на універсальність, публічність та примусовість захисту, що здійснюється судом, можливим вирішення усіх виникаючих під час розгляду сімейного спору правових питань щодо захисту будь-яких сімейних прав та інтересів у судовому порядку, причому такий захист є гарантованим можливістю примусового виконання судового рішення у випадку, якщо адресати владного припису, який міститься у рішенні проігнорують його і продовжать порушення сімейних прав;

3) розкрито правову природу судового захисту сімейних прав та інтересів, який з одного боку має загальні ознаки юрисдикційної форми захисту (є способом впливу на сімейні відносини, які зазнали протиправного впливу, з метою поновлення порушеного, невизнаного, оспорюваного сімейного права чи неврахованого сімейного інтересу, які виступають об'єктами захисту;

підставами для звернення за захистом є порушення сімейного права, його невизнання, оспорювання, врахування сімейного інтересу, якщо він не суперечить загальним засадам сімейного законодавства; право на звернення за захистом сімейного права чи інтересу має лише учасник сімейних відносин – як власного, так і права чи інтересу іншого учасника у разі недосягнення повноліття або у разі непрацездатності останнього) та спеціальні, притаманні саме судовому захисту, ознаки: здійснюється спеціальним державним органом – судом; відбувається у передбаченій цивільним та адміністративним процесуальним законом формі шляхом ухвалення судового рішення, яке є остаточним і має загальнообов'язкову силу; може бути виконаним із можливістю застосування державного примусу; може бути реалізованим, якщо особа, яка володіє сімейним правом чи інтересом, що є об'єктом захисту, звернулася до суду із відповідною вимогою із застосуванням відповідної процесуальної форми в межах строку позовної давності; суд має виключну компетенцію із вирішення найбільш важливих питань сімейних відносин; поряд із національним рівнем судового захисту присутній й міжнародний;

4) визначено перелік способів захисту сімейних прав та інтересів подружжя судом: встановлення сімейного правовідношення шляхом встановлення режиму окремого проживання подружжя, фактів походження дитини від матері або батька, реєстрації та розірвання шлюбу, визнання права спільної власності на майно, що є предметом спору подружжя, визначення способу надання утримання іншому з подружжя; зміна сімейного правовідношення шляхом надання права на шлюб неповнолітній особі, зміни прізвища із шлюбного на дошлюбне, зміни правового режиму частини майна із спільного на роздільне із збереженням режиму спільності на інше майно, збільшення або зменшення розміру аліментів на утримання подружжя; припинення сімейного правовідношення шляхом розірвання шлюбу або припинення режиму окремого проживання подружжя, припинення режиму спільного майна на майно подружжя із розподілом його між подружжям, припинення виплати аліментів у зв'язку із припиненням права на утримання; відновлення сімейного правовідношення шляхом визнання розірвання шлюбу

фіктивним; примусового виконання добровільно не виконаного обов'язку шляхом присудження до обов'язкової сплати аліментів на утримання подружжя;

5) обґрунтовано наявність суперечності між змістом права на батьківство, визначеного ст. 50 Сімейного кодексу України та тими елементами цього права, захист яких здійснюється в судовій практиці в контексті судового захисту відповідного права. Визначено, що судовому захисту підлягає право на визнання права на батьківство з боку суду, інших органів та третіх осіб, що дозволить реалізувати батьківські права та обов'язки особи, право на батьківство якої невизнане, а також право на створення умов на реалізацію батьком своїх батьківських прав та обов'язків;

6) запропоновано розширити перелік способів участі у вихованні дитини та спілкуванні з нею того з батьків, хто проживає окремо, а також передбачити можливість для суду передбачити інформування з боку того з батьків, хто проживає з дитиною про факти захворювання та лікування дитини, про від'їзд (обставини й напрямом) дитини за межі міста більше ніж на два дні, інші важливі обставини, що впливають на здійснення батьківських прав, можливість погодження дій одного з батьків із реалізації батьківських прав, пов'язаних із відвідуванням закладів освіти та культури;

7) обґрунтовано, що рішення органів опіки та піклування, прийняті в порядку ст. 19 Сімейного кодексу України, не можуть бути оскаржені в порядку адміністративного судочинства, оскільки в цих правовідносинах орган опіки та піклування не виступає як суб'єкт владних повноважень; сімейне законодавство передбачає, що формою фактичного оскарження рішення органу опіки та піклування є звернення до суду із позовом, який містить ту ж вимогу, із якою відбувалося звернення до органу опіки та піклування. Обґрунтовано, що предметом оскарження в порядку адміністративного судочинства є рішення органів опіки та піклування про надання згоди на вчинення певних дій учасниками сімейних відносин, оскільки в такому випадку орган опіки та піклування діє саме як суб'єкт владних повноважень, подальша реалізація

майнового права без прийняття відповідного рішення органом опіки та піклування неможлива;

8) визначено природу захисту сімейних прав та інтересів Європейським судом з прав людини, а саме: захисту підлягають ті сімейні права та інтереси, які визначені Конвенцією про захист прав та основоположних свобод чи випливають із неї, а побічно – сімейних прав та інтересів, що визначені національним законодавством, які можуть бути не передбачені Конвенцією, однак можуть виводитися із них змістовно; спрямованість суду на захист передусім права на повагу до приватного і сімейного життя, в окремих випадках – також права на справедливий суд, права на шлюб, права на ефективний засіб правового захисту або права не зазнавати дискримінації; застосування специфічних способів захисту сімейних прав та інтересів (визнання факту порушення права, передбаченого Конвенцією та присудження стягнення завданої моральної шкоди);

У роботі удосконалено:

9) поняття сімейного права та сімейного інтересу як об'єктів судового захисту. Визначено, що сімейне право – це міра можливої поведінки учасника сімейних відносин (сімейне право у статичному розумінні) або спосіб задоволення потреб цим учасником через здійснення відповідного права чи інтересу (сімейне право у динамічному розумінні), а сімейний інтерес – це потреби і прагнення до користування певними благами майнового чи немайнового характеру (об'єктами сімейних відносин), з метою набуття та використання яких відбувається вступ у сімейні відносини, можуть бути опосередковані сімейними правами або виступати самостійним об'єктом правового, в тому числі судового захисту (інтереси сім'ї, дитини, подружжя, тощо) за умови їх неврахування іншими учасниками сімейних відносин;

10) поняття «способи захисту сімейних прав та інтересів», яке визначено як заходи примусового характеру, визначені законом або договором, які застосовуються судом, іншим юрисдикційним органом чи самим учасником сімейних відносин з метою захисту порушеного, оспорюваного, невизнаного сімейного права чи неврахованого сімейного інтересу;

11) перелік способів захисту сімейних прав та інтересів, які можуть бути застосовані судом. Зокрема, визначено наступні способи захисту сімейних прав та інтересів: визнання (встановлення) батьківства; оспорювання батьківства; визнання материнства, встановлення факту материнства, оспорювання материнства; відібрання дитини, в тому числі без позбавлення батьківських прав; обмеження батьківських прав; призупинення батьківських прав; позбавлення батьківських прав; стягнення аліментів на утримання дитини; стягнення неустойки у разі порушення сімейного права та інтересу, як самостійний спосіб захисту сімейних прав; визнання сімейного права; можливість особи у судовому порядку спростувати недостовірну інформацію про себе, членів сім'ї, а також право на відшкодування шкоди, заподіяної збиранням, зберіганням, використанням та поширенням такої інформації; визнання шлюбу недійсним і встановлення режиму окремого проживання подружжя як самостійні способи захисту сімейних прав та інтересів;

12) перелік способів захисту сімейних прав та інтересів батьків та дітей: встановлення правовідношення (у випадку визнання або встановлення батьківства, визнання або встановлення материнства, при уточненні порядку застосування права батька на виховання дитини та спілкування із нею), зміни правовідношення (при зміні місця проживання дитини, розміру аліментів на дитину або при зміні її персональних даних), припинення правовідношення (оспорювання батьківства або материнства, позбавлення батьківських прав), відібрання дитини від батьків без позбавлення батьківських прав, відібрання дитини від інших осіб та повернення її батькам, притягнення до сімейної відповідальності за невиконання обов'язку щодо виплати аліментів та додаткових витрат, примусового виконання добровільно не виконаного обов'язку шляхом присудження до обов'язкової сплати аліментів, стягнення заподіяної моральної шкоди;

У дисертації дістало подальшого розвитку:

13) наукові позиції щодо розуміння правової природи захисту сімейних прав та інтересів. Визначено, що він може розглядатися в діяльнісному

контексті, в функціональному контексті, в контексті захисту як форми здійснення сімейного права чи інтересу;

14) наукові підходи щодо розмежування способів, форм та засобів захисту сімейних прав та інтересів. Визначено, що правові інструменти, за допомогою яких здійснюється захист порушеного, оспорюваного чи невизнаного сімейного права чи неврахованого сімейного інтересу, що стало підставою для застосування в подальшому відповідного способу захисту, є засобами захисту, форма захисту – це діяльність відповідного юрисдикційного органу, спрямована на захист порушеного права, яка має власну специфіку, викликану наявністю окремої процедури захисту, особливий суб'єктний склад та особливі способи захисту, що можуть бути застосовані (останні – це перелік заходів примусового характеру, що застосовуються з метою захисту порушеного, оспорюваного, невизнаного сімейного права чи неврахованого сімейного інтересу);

15) наукові позиції щодо необхідності розширення можливості застосування судом такого способу захисту як відшкодування матеріальної та моральної шкоди, заподіяної учаснику сімейних відносин не тільки у випадках, передбачених Сімейним кодексом України або договором, а при будь-якому порушенні сімейного права чи інтересу, якщо відповідна шкода була заподіяна;

16) погляди науковців щодо переліку способів захисту права інших членів сім'ї та родичів на спілкування з дітьми та усунення перешкод у їх вихованні. Визначено, що суд застосовує такі способи захисту, як встановлення правовідношення (визначається порядок здійснення спілкування із дитиною) та припинення дій, які порушують сімейні права (коли встановлення способів участі іншого члена сім'ї або родича у вихованні дитини, місця та часу їхнього спілкування, відбувається усунення перешкод для такого спілкування);

17) наукові дослідження законодавства, яке діяло на українських землях і врегульовувало особливості захисту сімейних прав та інтересів судом.

Ключові слова: сімейне право; сімейний інтерес; судовий захист; способи захисту сімейних прав та інтересів; форма захисту сімейних прав та

інтересів; подружжя; батьки; дитина; інші члени сім'ї та родичі; учасники фактичних шлюбних відносин.

SUMMARY

Saliuk P. I. Protection of family rights and interests by the court. –
Qualifying scientific work on the manuscript.

The dissertation on obtaining a scientific degree of the doctor of philosophy on a specialty 081 Law. Leonid Yuzkov Khmelnytskyi University of Management and Law of the Khmelnytskyi Oblast Council, Khmelnytskyi, 2023.

The dissertation is devoted to the study of the concept and legal nature of the protection of family rights and interests by the court, the features of the protection of family rights and interests in civil and administrative proceedings in Ukraine, the European Court of Human Rights, the Court of the European Union, the study of relevant foreign and historical experience.

The work developed the concept of modern understanding of the theoretical-legal and applied principles of the protection of family rights and interests by the court, identification of the main problems, as well as the formation of scientific conclusions and proposals regarding the improvement of the current family legislation in this field of research.

The scientific work analyzed the theoretical and legal problems of protecting family rights and interests by the court; the concept and legal nature of subjective family rights and family interests protected by law as an object of judicial protection are clarified; the development of the legislation that was in force on Ukrainian lands, on issues of legal regulation of the protection of family rights and interests, foreign experience in the researched field, including the practice of the European Court of Human Rights and the Court of the European Union regarding the protection of the rights and legitimate interests of participants in family relations, was studied; concepts and ways of protecting family and legal interests of participants in family relations in civil and administrative proceedings, applied problems that arise in

judicial practice on the specified issues are explored; the peculiarities of the protection of family rights and legitimate interests in the context of appeals against decisions, actions or inactions of subjects of authority that violate the rights and legitimate interests of participants in family relations are disclosed; features of the protection of individual family rights and legitimate interests of participants in family relations were revealed; scientifically based proposals for improving the norms of family legislation, which regulate the issue of judicial protection of family rights and legal interests, are proposed.

For the first time it is proposed in the dissertation:

1) the concept of judicial protection of family rights and interests as a legal institution of family law is defined. It was determined that the judicial protection of family rights and interests is a universal form of protection of family rights and interests, which is carried out by a special state body - the court, takes place in the form provided for by the civil procedural law through the adoption of a court decision, which is final and has universal binding force, may to be executed with the possibility of applying state coercion, can be implemented if the person who owns a family right or an interest that is the object of protection, applied to the court with a corresponding demand using the appropriate procedural form within the limitation period, has exclusive competence with the most important issues of family relations;

2) the special role of the court in the protection of family rights and interests is defined, in particular it is stated that, taking into account the universality, publicity and coercion of the protection carried out by the court, it is possible to resolve all legal issues arising during the consideration of a family dispute regarding the protection of any family rights and interests in court proceedings, and such protection is a guaranteed possibility of enforcement of the court decision in the event that the addressees of the authoritative order contained in the decision ignore it and continue to violate family rights;

3) the legal nature of judicial protection of family rights and interests is revealed, which on the one hand has general features of a jurisdictional form of protection (it is a way of influencing family relations that have been unlawfully affected, with the aim of restoring a violated, unrecognized, disputed family right or

an unaccounted-for family interest, which act as objects of protection; grounds for applying for protection are violation of family law, its non-recognition, dispute, consideration of family interest, if it does not contradict the general principles of family legislation; only a participant in family relations has the right to apply for protection of family law or interest - both one's own and the right or interest of another participant in case of underage or incapacity of the latter) and special features inherent in judicial protection: carried out by a special state body - a court; takes place in the form prescribed by civil and administrative procedural law by passing a court decision, which is final and has universal binding force; can be performed with the possibility of state coercion; can be realized if the person who owns the family right or interest, which is the object of protection, applied to the court with the corresponding demand using the appropriate procedural form within the limitation period; the court has exclusive competence to resolve the most important issues of family relations; along with the national level of judicial protection, there is also an international one;

4) a list of ways to protect the family rights and interests of the spouses by the court is defined: establishment of a family relationship by establishing a regime of separate residence of the spouses, the facts of the origin of the child from the mother or father, registration and dissolution of marriage, recognition of the right to joint ownership of property that is the subject of a dispute between the spouses, determination method of providing maintenance to the other spouse; changing the family relationship by granting the right to marry a minor, changing the surname from marital to maiden, changing the legal regime of part of the property from joint to separate while preserving the joint regime for other property, increasing or decreasing the amount of alimony for the maintenance of spouses; termination of the family relationship by dissolution of marriage or termination of the regime of separate residence of the spouses, termination of the regime of joint property on the property of the spouses with its distribution between the spouses, termination of the payment of alimony in connection with the termination of the right to support; restoration of the family relationship by recognizing the divorce as fictitious; forced

performance of a voluntarily unfulfilled obligation by awarding the mandatory payment of alimony for the maintenance of the spouse;

5) the existence of a contradiction between the content of the right to parentage, defined in Art. 50 of the Family Code of Ukraine and those elements of this right, the protection of which is carried out in judicial practice in the context of judicial protection of the corresponding right. It was determined that the right to recognition of the right to paternity by the court, other bodies and third parties, which will allow the realization of the parental rights and obligations of a person whose right to paternity is not recognized, as well as the right to create conditions for the father to exercise his parental rights, is subject to judicial protection. rights and obligations;

6) it is proposed to expand the list of methods of participation in the upbringing of the child and communication with it of the parent who lives separately, as well as to provide for the possibility for the court to provide information from the parent who lives with the child about the facts of the child's illness and treatment, about travel (circumstances and direction) of the child outside the city for more than two days, other important circumstances affecting the exercise of parental rights, the possibility of agreeing the actions of one of the parents to exercise parental rights related to visiting educational and cultural institutions;

7) it is substantiated that the decisions of guardianship and guardianship bodies adopted in accordance with Art. 19 of the Family Code of Ukraine, cannot be appealed in the order of administrative proceedings, since in this legal relationship the guardianship body does not act as a subject of authority; family legislation provides that the form of actual appeal of the decision of the guardianship and guardianship body is to appeal to the court with a claim containing the same claim with which the appeal to the guardianship and guardianship body took place. It is substantiated that the subject of an appeal in the order of administrative proceedings is the decision of the guardianship and guardianship authorities to give consent for certain actions by participants in family relations, since in such a case the guardianship and guardianship authority acts precisely as a subject of authority, the

further realization of property rights without taking the appropriate a decision by the guardianship authority is not possible;

8) the nature of the protection of family rights and interests by the European Court of Human Rights is determined, namely: those family rights and interests that are defined by the Convention on the Protection of Rights and Fundamental Freedoms or derive from it are subject to protection, and indirectly - family rights and interests that are defined by national legislation, which may not be provided for by the Convention, but may be meaningfully derived from them; the court's focus on protecting, first of all, the right to respect for private and family life, in some cases - also the right to a fair trial, the right to marriage, the right to an effective remedy or the right not to be discriminated against; application of specific methods of protection of family rights and interests (recognition of the fact of violation of the right provided for by the Convention and awarding of recovery of moral damage caused);

The following statements are improved in the thesis:

9) the concept of family right and family interest as objects of judicial protection. It was determined that family right is a measure of the possible behavior of a participant in family relations (family right in a static sense) or a way to satisfy the needs of this participant through the exercise of a corresponding right or interest (family right in a dynamic sense), and a family interest is a need and desire to use certain goods of a property or non-property nature (objects of family relations), for the purpose of acquisition and use of which entry into family relations takes place, can be mediated by family rights or act as an independent object of legal protection, including judicial protection (interests of the family, child, spouse, etc.) provided they are not taken into account by other participants in family relations;

10) the concept of "methods of protection of family rights and interests", which is defined as measures of a coercive nature, defined by law or contract, which are applied by a court, another jurisdictional body or the participant of family relations himself in order to protect a violated, disputed, unrecognized family right or an unaccounted-for family interest ;

11) a list of ways to protect family rights and interests that may be applied by the court. In particular, the following methods of protection of family rights and

interests are defined: recognition (establishment) of paternity; disputing paternity; recognition of maternity, establishing the fact of maternity, disputing maternity; removal of a child, including without deprivation of parental rights; restriction of parental rights; suspension of parental rights; deprivation of parental rights; collection of child support; collection of fines in case of violation of family right and interest, as an independent way of protecting family rights; recognition of family right; the possibility of a person in court to refute inaccurate information about himself, family members, as well as the right to compensation for damage caused by the collection, storage, use and distribution of such information; annulment of marriage and establishing the regime of separate residence of spouses as independent ways of protecting family rights and interests;

12) a list of ways to protect the family rights and interests of parents and children: establishment of a legal relationship (in case of recognition or establishment of paternity, recognition or establishment of motherhood, when clarifying the procedure for applying the right of the father to raise the child and communicate with him), changes in the legal relationship (in case of a change of place of residence of a child, the amount of alimony for a child or in the event of a change in his/her personal data), termination of the legal relationship (disputing paternity or motherhood, deprivation of parental rights), removal of a child from parents without removal of parental rights, removal of a child from other persons and its return to parents, bringing to family responsibility for non-fulfillment of the obligation to pay alimony and additional expenses, forced fulfillment of a voluntarily unfulfilled obligation by awarding mandatory alimony payment, recovery of moral damages;

It has received the further development in the dissertation:

13) scientific positions regarding the understanding of the legal nature of the protection of family rights and interests. It was determined that it can be considered in the activity context, in the functional context, in the context of protection as a form of exercise of family right or interest;

14) scientific approaches to distinguishing methods, forms and means of protection of family rights and interests. It was determined that the legal instruments used to protect a violated, disputed or unrecognized family right or an unrecognized

family interest, which became the basis for the subsequent application of the corresponding method of protection, are means of protection, the form of protection is the activity of the relevant jurisdictional body aimed at protection the violated right, which has its own specificity, caused by the presence of a separate protection procedure, a special subject composition and special methods of protection that can be applied (the latter are a list of measures of a coercive nature, applied for the purpose of protecting a violated, contested, unrecognized family right or unaccounted for family interest);

15) scientific positions on the need to expand the possibility of the court applying such a method of protection as compensation for material and moral damage caused to a participant in family relations not only in cases provided for by the Family Code of Ukraine or a contract, but also in case of any violation of family right or interest, if the corresponding damage was caused;

16) views of scientists regarding the list of ways to protect the right of other family members and relatives to communicate with children and eliminate obstacles in their upbringing. It is determined that the court applies such methods of protection as the establishment of a legal relationship (the procedure for communication with the child is determined) and the termination of actions that violate family rights (when establishing the methods of participation of another family member or relative in raising the child, the place and time of their communication, obstacles to such communication are removed);

17) scientific studies of the legislation that operated on Ukrainian lands and regulated the specifics of the protection of family rights and interests by the court.

Key words: family right; family interest; legal protection; methods of protecting family rights and interests; form of protection of family rights and interests; married couple; parents; baby; other family members and relatives; participants in a de facto marital relationship.

СПИСОК ПУБЛІКАЦІЙ ЗДОБУВАЧА ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ:

1. Салюк П. І. Місце судового захисту у системі форм захисту сімейних прав та інтересів. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія Право*. 2022. Випуск 72. Частина 1. С. 155-160. URL: https://visnyk-juris-uzhnu.com/wp-content/uploads/2022/09/NVUzhNU_72_ch1.pdf. DOI: <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2022.72.26>.

2. Салюк П. І. Судовий захист сімейних прав батьків та дітей за сімейним законодавством окремих європейських держав. *Університетські наукові записки*. 2022. № 4 (88). С. 17-29. URL: https://unz.univer.km.ua/article/view/88_17-29/329. DOI: <https://doi.org/10.37491/UNZ.88.2>

3. Салюк П. І. Концептуальні питання захисту сімейних прав та законних інтересів в контексті оскарження рішень, дій чи бездіяльності суб'єктів владних повноважень, які порушують права та законні інтереси учасників сімейних відносин. *Актуальні проблеми правознавства*. 2022. Випуск 3. С. 119-124. URL: <http://app.wunu.edu.ua/wp-content/uploads/2022/06/3-2022.pdf>. DOI: <https://doi.org/10.35774/app2022.03.119>.

4. Салюк П. І. Захист прав Європейським судом з прав людини у системі судового захисту сімейних прав та законних інтересів. *KELM (Knowledge, Education, Law, Management)*. 2022. № 8 (52). С. 251-254. URL: <http://kelmczasopisma.com/ua/downloadfile/10053>. DOI: <https://doi.org/10.51647/kelm.2022.8.39>.

5. Салюк П. І. Судовий захист сімейних прав батьків та дітей за законодавством Німеччини та Франції. Збірник тез XXVI щорічної звітної наукової конференції науково-педагогічних працівників, докторантів та аспірантів: *Управлінські та правові засади забезпечення розвитку України як європейської держави* (м. Хмельницький, 12 березня 2022 року). Хмельницький: Хмельницький університет управління та права імені Леоніда Юзькова, 2022. С. 46-48.

6. Салюк П. І. До питання про визначення поняття «захист сімейних прав та інтересів» в сімейно-правовій доктрині. *Доктрина приватного права:*

традиції та сучасність: XX науково-практична конференція (м. Харків, 22 лютого 2022 року). Харків, 2022. С. 470-474.

7. Салюк П. І. Сімейні права та інтереси подружжя як об'єкт судового захисту. *Правові засади організації та здійснення публічної влади*. V Міжнародна науково-практична інтернет-конференція, присвячена світлій пам'яті доктора юридичних наук, професора, академіка-засновника НАПрНУ, першого Голови Конституційного Суду України Леоніда Петровича Юзькова (м. Хмельницький, 18 червня 2022 року). Хмельницький: Хмельницький університет управління та права імені Леоніда Юзькова, 2022. С. 328-330.

8. Салюк П. І. Особливості захисту прав та законних інтересів дитини квазісудовими органами: європейський досвід. *Двадцять перші осінні юридичні читання*: збірник тез Міжнародної наукової конференції, присвяченої 30-річчю Хмельницького університету управління та права імені Леоніда Юзькова (м. Хмельницький, 6 жовтня 2022 року). Хмельницький: Хмельницький університет управління та права імені Леоніда Юзькова, 2022. С. 163-165.

9. Салюк П. І. Особливості захисту сімейних прав та інтересів учасників сімейних відносин в адміністративному судочинстві. *Захист прав людини в Україні: сучасний стан та перспективи вдосконалення*: збірник тез Науково-практичного круглого столу, присвяченого 74-й річниці проголошення Загальної декларації прав людини (м. Хмельницький, 9 грудня 2022 року). Хмельницький : Хмельницький університет управління та права імені Леоніда Юзькова, 2022. С. 152-155.

ЗМІСТ

ВСТУП.....	18
РОЗДІЛ 1 ТЕОРЕТИКО-ПРАВОВІ ЗАСАДИ ЗАХИСТУ СІМЕЙНИХ ПРАВ ТА ІНТЕРЕСІВ СУДОМ.....	31
1.1 Поняття та правова природа судового захисту сімейних прав та інтересів ...	31
1.2 Застосування судом способів захисту сімейних прав та законних інтересів учасників сімейних відносин	53
1.3 Еволюція правового регулювання захисту сімейних прав та інтересів за законодавством, яке діяло на українських землях.....	64
1.4 Зарубіжний досвід правового регулювання здійснення судового захисту сімейних прав та інтересів.....	81
Висновки до Розділу 1	97
РОЗДІЛ 2 ОСОБЛИВОСТІ ЗАХИСТУ СІМЕЙНИХ ПРАВ ТА ІНТЕРЕСІВ В ПОРЯДКУ ЦИВІЛЬНОГО ТА АДМІНІСТРАТИВНОГО СУДОЧИНСТВА В УКРАЇНІ.....	103
2.1 Особливості судового захисту прав та законних інтересів подружжя.....	103
2.2 Способи захисту прав та законних інтересів батьків та дітей у судовому провадженні	121
2.3 Судовий захист прав та інтересів, які виникають з інших сімейних відносин та відносин публічно-правового характеру	144
Висновки до Розділу 2	157
РОЗДІЛ 3 ЗАХИСТ ОКРЕМИХ СІМЕЙНИХ ПРАВ ТА ЗАКОННИХ ІНТЕРЕСІВ УЧАСНИКІВ СІМЕЙНИХ ВІДНОСИН МІЖНАРОДНИМИ СУДОВИМИ УСТАНОВАМИ	165
3.1 Особливості захисту сімейних прав та законних інтересів Європейським судом з прав людини.....	165
3.2 Захист прав та законних інтересів батьків та дітей Судом Європейського Союзу.....	179
Висновки до Розділу 3	190
ВИСНОВКИ.....	192
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	203
ДОДАТКИ.....	232

ВСТУП

Обґрунтування вибору теми дослідження. На сучасному етапі розвитку суспільства одним із пріоритетних напрямів державної політики в Україні є захист сімейних прав та інтересів. Досягнення цієї мети забезпечується за допомогою різних правових засобів, серед яких особливе місце посідає саме судовий захист сімейних прав та інтересів. Останній спрямовується на поновлення порушеного, оспорюваного чи невизнаного сімейного права чи інтересу подружжя, батьків, дитини, інших членів сім'ї та родичів, інших учасників сімейних відносин через ухвалення судом рішення, яким здійснюється застосування відповідного способу захисту, в результаті чого відбувається поновлення сімейного права, врахування сімейного інтересу. Суд може виступати як первинним суб'єктом вирішення сімейного спору, що виник між учасниками сімейних відносин, органом, який усуває спір, забезпечує врахування інтересів сторін, а також членів їх сім'ї, передусім дітей. Також суд може бути тим органом, який здійснює перегляд рішення, прийнятого іншим органом, уповноваженим здійснювати захист сімейних прав та інтересів (в тому числі органу опіки та піклування, органу державної реєстрації актів цивільного стану, тощо). При цьому, суд застосовує відповідні способи захисту сімейних прав та інтересів, направлені на вирішення існуючих протиріч між учасниками сімейних відносин через ухвалення відповідного судового рішення, виконання якого сприятиме врахування інтересів учасників сімейних відносин.

В той же час, як в сучасній правовій доктрині, так і в судовій практиці виникає чимало проблем, які ведуть до окремих порушень прав та інтересів учасників сімейних відносин, а тому вкрай важливим є визначення взаємодії норм цих та норм інших нормативно-правових актів у правозастосуванні. Зокрема, як зазначається в юридичній літературі, у зв'язку із дублюванням переліку способів судового захисту у сімейному та цивільному законодавстві України, однією із проблем, яка привертає увагу, є співвідношення способів цивільно-правового і сімейно-правового захисту, а також з'ясування

можливості застосування актів цивільного законодавства до регулювання сімейних відносин. Також в юридичній літературі зазначається на необхідності запровадження сімейної медіації, в тому числі як способу захисту сімейних прав та законних інтересів учасників сімейних відносин під час вирішення їх спору судом (судова медіація); на необхідності запровадження спеціалізованих ювенальних або сімейних судів, уповноважених вирішувати сімейні спори та захищати права учасників сімейних відносин.

Вказані фактори зумовлюють необхідність поглибленого дослідження питання судового захисту сімейних прав та інтересів, а також теоретико-правових та прикладних проблем у даній сфері дослідження.

Науково-теоретичною базою дисертації є теоретичні розробки, праці відомих вчених-юристів, представників цивільно-правової та сімейно-правової доктрини, таких як: І. В. Апопій, В. І. Борисова, В. А. Ватрас, Н. В. Волкова, Р. О. Гаврік, К. М. Глиняна, В. С. Гопанчук, С. Д. Гринько, Л. Є. Гузь, О. В. Дзера, А. О. Дутко, М. М. Дякович, В. Ю. Євко, І. В. Жилінкова, Л. В. Красицька, М. В. Менджул, Є. М. Решетник, З. В. Ромовська, І. Л. Сердечна, М. В. Сидоренко, М. О. Стефанчук, Р. О. Стефанчук, В. І. Труба, Ю. С. Червоний, В. М. Чернега, Г. В. Чурпіта та інші науковці. Зазначені вчені внесли значний вклад у наукове дослідження інституту захисту суб'єктивних прав та законних інтересів особи, в тому числі сімейних прав та законних інтересів учасників сімейних відносин, зокрема судом. В той же час, комплексного дисертаційного дослідження теоретико-правових та прикладних проблем захисту сімейних прав судом наразі не проводилося, особливо в аспекті їх захисту не тільки в цивільному, а й в адміністративному судочинстві. В судовій практиці також є частими випадки захисту сімейних прав та законних інтересів в контексті оскарження рішень, дій чи бездіяльності суб'єктів владних повноважень в порядку адміністративного судочинства, які однак не знайшли свого дослідження в правовій доктрині.

На підставі вище викладеного можна зробити висновок, що дослідження питання захисту сімейних прав та інтересів судом є актуальним, має важливе наукове значення, в тому числі і для юридичної практики.

Зв'язок роботи із науковими програмами, планами, темами.

Дисертація виконана відповідно до наукової теми кафедри цивільного права та процесу 2017-2023 роки «Актуальні питання правового регулювання особистих немайнових та майнових відносин у контексті приведення законодавства України до європейських стандартів» (державний реєстраційний номер 0117U000105, що є складовою частиною наукової теми Хмельницького університету управління та права імені Леоніда Юзькова на 2017-2026 роки (державний реєстраційний номер 01178U000103).

Тема дисертації затверджена на засіданні вченої ради Хмельницького університету управління та права імені Леоніда Юзькова 25 жовтня 2021 року, протокол № 3.

Мета і задачі дослідження. Мета полягає у розробленні науково-теоретичної концепції сучасного розуміння теоретико-правових та прикладних засад захисту сімейних прав та інтересів судом, виявлення основних проблем, а також формування наукових висновків та пропозицій стосовно вдосконалення чинного сімейного законодавства у даній галузі дослідження.

Для досягнення мети дисертаційного дослідження планується вирішити наступні задачі:

- на підставі вивчення досягнень сімейно-правової доктрини здійснити аналіз теоретико-правових проблем захисту сімейних прав та інтересів судом у правовій доктрині;

- з'ясувати поняття та правову природу суб'єктивних сімейних прав та охоронюваних законом сімейних інтересів як об'єкта судового захисту;

- дослідити розвиток законодавства, яке діяло на українських землях, з питань правового регулювання захисту сімейних прав та інтересів, зарубіжний досвід у досліджуваній сфері, в тому числі практику Європейського суду з прав людини та Суду Європейського Союзу щодо захисту прав та законних інтересів учасників сімейних відносин;

- дослідити поняття та розкрити способи захисту сімейних та законних інтересів учасників сімейних відносин в порядку цивільного та

адміністративного судочинства, прикладні проблеми, які виникають у судовій практиці із зазначених питань;

– розкрити особливості захисту сімейних прав та законних інтересів в контексті оскарження рішень, дій чи бездіяльності суб'єктів владних повноважень, які порушують права та законні інтереси учасників сімейних відносин;

– на підставі досягнень юридичної доктрини та судової практики виявити особливості захисту окремих сімейних прав та законних інтересів учасників сімейних відносин;

– запропонувати науково-обґрунтовані пропозиції по вдосконаленню норм сімейного законодавства, якими врегульовано питання судового захисту сімейних прав та законних інтересів.

Об'єктом дослідження є сімейні, цивільні процесуальні та адміністративні процесуальні відносини, пов'язані із захистом судом сімейних прав та інтересів подружжя, батьків та дітей, інших членів сім'ї та родичів.

Предметом дослідження є наукові погляди, ідеї, концепції, теорії, положення чинного законодавства та правової доктрини щодо визначення правової природи захисту сімейних прав та інтересів учасників сімейних відносин судом.

Методи дослідження. Достовірність результатів наукового дослідження забезпечується використанням таких методів дослідження: діалектичного, формально-логічного, системно-структурного, історико-правового, порівняльно-правового. Їх використання дозволило визначити правову природу та особливості захисту сімейних прав та інтересів судом. Зокрема, використання *діалектичного методу* дослідження дало змогу розкрити зміст таких понять як «сімейне право», «сімейний інтерес», «способи захисту сімейних прав та інтересів» та «засоби захисту сімейних прав та інтересів» (підрозділи 1.1 та 1.2). *Формально-логічний* метод дав можливість з'ясувати особливості застосування окремих способів захисту сімейних прав та інтересів загальними та адміністративними судами України, а також міжнародними судовими установами (підрозділи 2.1, 2.2, 2.3, 3.1, 3.2). *Системно-структурний*

метод дозволив у підрозділі 1.1 розкрити перелік способів захисту сімейних прав та інтересів судом. У підрозділі 1.3 використано *історико-правовий* метод, що дозволило дослідити особливості правового регулювання захисту сімейних прав та інтересів судом за законодавством, яке раніше діяло на українських землях. *Порівняльно-правовий* метод дав змогу дослідити відмінності у правовому регулюванні захисту сімейних прав та інтересів судом за законодавством інших держав (підрозділ 1.4).

Наукова новизна одержаних результатів полягає у тому, що робота є першим в Україні комплексним науковим дослідженням поняття та правової природи захисту сімейних прав та інтересів судом. За результатами проведеного дослідження сформульовано та обґрунтовано такі наукові положення:

вперше:

1) визначено поняття судового захисту сімейних прав та інтересів як правового інституту сімейного права. Визначено, що судовий захист сімейних прав та інтересів – це універсальна форма захисту сімейних прав та інтересів, яка здійснюється спеціальним державним органом – судом, відбувається у передбаченій цивільним процесуальним та адміністративним процесуальним законом формі шляхом ухвалення судового рішення, яке є остаточним і має загальнообов'язкову силу, може бути виконане із можливістю застосування державного примусу, може бути реалізована, якщо особа, яка володіє сімейним правом чи інтересом, що є об'єктом захисту, звернулася до суду із відповідною вимогою із застосуванням відповідної процесуальної форми в межах строку позовної давності, має виключну компетенцію з найбільш важливих питань сімейних відносин;

2) визначено особливу роль суду у захисті сімейних прав та інтересів, зокрема зазначено, що зважаючи на універсальність, публічність та примусовість захисту, що здійснюється судом, можливим є вирішення усіх виникаючих під час розгляду сімейного спору правових питань щодо захисту будь-яких сімейних прав та інтересів у судовому порядку, причому такий захист є гарантованим можливістю примусового виконання судового рішення у

випадку, якщо адресати владного припису, який міститься у рішенні проігнорують його і продовжать порушення сімейних прав;

3) розкрито правову природу судового захисту сімейних прав та інтересів, який з одного боку має загальні ознаки юрисдикційної форми захисту (є способом впливу на сімейні відносини, які зазнали протиправного впливу, з метою поновлення порушеного, невизнаного, оспорюваного сімейного права чи неврахованого сімейного інтересу, які виступають об'єктами захисту; підставами для звернення за захистом є порушення сімейного права, його невизнання, оспорювання, врахування сімейного інтересу, якщо він не суперечить загальним засадам сімейного законодавства; право на звернення за захистом сімейного права чи інтересу має лише учасник сімейних відносин – як власного, так і права чи інтересу іншого учасника у разі недосягнення повноліття або у разі непрацездатності останнього) та спеціальні, притаманні саме судовому захисту, ознаки: здійснюється спеціальним державним органом – судом; відбувається у передбаченій цивільним та адміністративним процесуальним законом формі шляхом ухвалення судового рішення, яке є остаточним і має загальнообов'язкову силу; може бути виконаним із можливістю застосування державного примусу; може бути реалізованим, якщо особа, яка володіє сімейним правом чи інтересом, що є об'єктом захисту, звернулася до суду із відповідною вимогою із застосуванням відповідної процесуальної форми в межах строку позовної давності; суд має виключну компетенцію із вирішення найбільш важливих питань сімейних відносин; поряд із національним рівнем судового захисту присутній й міжнародний;

4) визначено перелік способів захисту сімейних прав та інтересів подружжя судом: встановлення сімейного правовідношення шляхом встановлення режиму окремого проживання подружжя, фактів походження дитини від матері або батька, реєстрації та розірвання шлюбу, визнання права спільної власності на майно, що є предметом спору подружжя, визначення способу надання утримання іншому з подружжя; зміна сімейного правовідношення шляхом надання права на шлюб неповнолітній особі, зміни прізвища із шлюбного на дошлюбне, зміни правового режиму частини майна із

спільного на роздільне із збереженням режиму спільності на інше майно, збільшення або зменшення розміру аліментів на утримання подружжя; припинення сімейного правовідношення шляхом розірвання шлюбу або припинення режиму окремого проживання подружжя, припинення режиму спільного майна на майно подружжя із розподілом його між подружжям, припинення виплати аліментів у зв'язку із припиненням права на утримання; відновлення сімейного правовідношення шляхом визнання розірвання шлюбу фіктивним; примусового виконання добровільно не виконаного обов'язку шляхом присудження до обов'язкової сплати аліментів на утримання подружжя;

5) обґрунтовано наявність суперечності між змістом права на батьківство, визначеного ст. 50 Сімейного кодексу України та тими елементами цього права, захист яких здійснюється в судовій практиці в контексті судового захисту відповідного права. Визначено, що судовому захисту підлягає право на визнання права на батьківство з боку суду, інших органів та третіх осіб, що дозволить реалізувати батьківські права та обов'язки особи, право на батьківство якої невизнане, а також право на створення умов на реалізацію батьком своїх батьківських прав та обов'язків;

6) запропоновано розширити перелік способів участі у вихованні дитини та спілкуванні з нею того з батьків, хто проживає окремо, а також передбачити можливість для суду передбачити інформування з боку того з батьків, хто проживає з дитиною про факти захворювання та лікування дитини, про від'їзд (обставини й напрямки) дитини за межі міста більше ніж на два дні, інші важливі обставини, що впливають на здійснення батьківських прав, можливість погодження дій одного з батьків із реалізації батьківських прав, пов'язаних із відвідуванням закладів освіти та культури;

7) обґрунтовано, що рішення органів опіки та піклування, прийняті в порядку ст. 19 Сімейного кодексу України, не можуть бути оскаржені в порядку адміністративного судочинства, оскільки в цих правовідносинах орган опіки та піклування не виступає як суб'єкт владних повноважень; сімейне законодавство передбачає, що формою фактичного оскарження рішення органу

опіки та піклування є звернення до суду із позовом, який містить ту ж вимогу, із якою відбувалося звернення до органу опіки та піклування. Обґрунтовано, що предметом оскарження в порядку адміністративного судочинства є рішення органів опіки та піклування про надання згоди на вчинення певних дій учасниками сімейних відносин, оскільки в такому випадку орган опіки та піклування діє саме як суб'єкт владних повноважень, подальша реалізація майнового права без прийняття відповідного рішення органом опіки та піклування неможлива;

8) визначено природу захисту сімейних прав та інтересів Європейським судом з прав людини, а саме: захисту підлягають ті сімейні права та інтереси, які визначені Конвенцією про захист прав та основоположних свобод чи випливають із неї, а побічно – сімейних прав та інтересів, що визначені національним законодавством, які можуть бути не передбачені Конвенцією, однак можуть виводитися із них змістовно; спрямованість суду на захист передусім права на повагу до приватного і сімейного життя, в окремих випадках – також права на справедливий суд, права на шлюб, права на ефективний засіб правового захисту або права не зазнавати дискримінації; застосування специфічних способів захисту сімейних прав та інтересів (визнання факту порушення права, передбаченого Конвенцією та присудження стягнення завданої моральної шкоди);

вдосконалено:

9) поняття сімейного права та сімейного інтересу як об'єктів судового захисту. Визначено, що сімейне право – це міра можливої поведінки учасника сімейних відносин (сімейне право у статичному розумінні) або спосіб задоволення потреб цим учасником через здійснення відповідного права чи інтересу (сімейне право у динамічному розумінні), а сімейний інтерес – це потреби і прагнення до користування певними благами майнового чи немайнового характеру (об'єктами сімейних відносин), з метою набуття та використання яких відбувається вступ у сімейні відносини, можуть бути опосередковані сімейними правами або виступати самостійним об'єктом

правового, в тому числі судового захисту (інтереси сім'ї, дитини, подружжя, тощо) за умови їх неврахування іншими учасниками сімейних відносин;

10) поняття «способи захисту сімейних прав та інтересів», яке визначено як заходи примусового характеру, визначені законом або договором, які застосовуються судом, іншим юрисдикційним органом чи самим учасником сімейних відносин з метою захисту порушеного, оспорюваного, невизнаного сімейного права чи неврахованого сімейного інтересу;

11) перелік способів захисту сімейних прав та інтересів, які можуть бути застосовані судом. Зокрема, визначено наступні способи захисту сімейних прав та інтересів: визнання (встановлення) батьківства; оспорювання батьківства; визнання материнства, встановлення факту материнства, оспорювання материнства; відібрання дитини, в тому числі без позбавлення батьківських прав; обмеження батьківських прав; призупинення батьківських прав; позбавлення батьківських прав; стягнення аліментів на утримання дитини; стягнення неустойки у разі порушення сімейного права та інтересу, як самостійний спосіб захисту сімейних прав; визнання сімейного права; можливість особи у судовому порядку спростувати недостовірну інформацію про себе, членів сім'ї, а також право на відшкодування шкоди, заподіяної збиранням, зберіганням, використанням та поширенням такої інформації; визнання шлюбу недійсним і встановлення режиму окремого проживання подружжя як самостійні способи захисту сімейних прав та інтересів;

12) перелік способів захисту сімейних прав та інтересів батьків та дітей: встановлення правовідношення (у випадку визнання або встановлення батьківства, визнання або встановлення материнства, при уточненні порядку застосування права батька на виховання дитини та спілкування із нею), зміни правовідношення (при зміні місця проживання дитини, розміру аліментів на дитину або при зміні її персональних даних), припинення правовідношення (оспорювання батьківства або материнства, позбавлення батьківських прав), відібрання дитини від батьків без позбавлення батьківських прав, відібрання дитини від інших осіб та повернення її батькам, притягнення до сімейної відповідальності за невиконання обов'язку щодо виплати аліментів та

додаткових витрат, примусового виконання добровільно не виконаного обов'язку шляхом присудження до обов'язкової сплати аліментів, стягнення заподіяної моральної шкоди;

набули подальшого розвитку:

13) наукові позиції щодо розуміння правової природи захисту сімейних прав та інтересів. Визначено, що він може розглядатися в діяльнісному контексті, в функціональному контексті, в контексті захисту як форми здійснення сімейного права чи інтересу;

14) наукові підходи щодо розмежування способів, форм та засобів захисту сімейних прав та інтересів. Визначено, що правові інструменти, за допомогою яких здійснюється захист порушеного, оспорюваного чи невизнаного сімейного права чи неврахованого сімейного інтересу, що стало підставою для застосування в подальшому відповідного способу захисту, є засобами захисту, форма захисту – це діяльність відповідного юрисдикційного органу, спрямована на захист порушеного права, яка має власну специфіку, викликану наявністю окремої процедури захисту, особливий суб'єктний склад та особливі способи захисту, що можуть бути застосовані (останні – це перелік заходів примусового характеру, що застосовуються з метою захисту порушеного, оспорюваного, невизнаного сімейного права чи неврахованого сімейного інтересу);

15) наукові позиції щодо необхідності розширення можливості застосування судом такого способу захисту як відшкодування матеріальної та моральної шкоди, заподіяної учаснику сімейних відносин не тільки у випадках, передбачених Сімейного кодексу України або договором, а при будь-якому порушенні сімейного права чи інтересу, якщо відповідна шкода була заподіяна;

16) погляди науковців щодо переліку способів захисту права інших членів сім'ї та родичів на спілкування з дітьми та усунення перешкод у їх вихованні. Визначено, що суд застосовує такі способи захисту, як встановлення правовідношення (визначається порядок здійснення спілкування із дитиною) та припинення дій, які порушують сімейні права (коли встановлення способів

участі іншого члена сім'ї або родича у вихованні дитини, місця та часу їхнього спілкування, відбувається усунення перешкод для такого спілкування);

17) наукові дослідження законодавства, яке діяло на українських землях і врегульовувало особливості захисту сімейних прав та інтересів судом.

Практичне значення одержаних результатів полягає в можливості використання висновків та пропозицій дисертації у:

– у науково-дослідній сфері – як підґрунтя для подальших загальнотеоретичних наукових досліджень поняття та правової природи захисту сімейних прав та інтересів судом;

– у навчальному процесі – при викладанні навчальних дисциплін «Сімейне право», «Проблеми сімейного права» (акт про реалізацію результатів наукових досліджень Хмельницького університету управління та права імені Леоніда Юзькова від 5.06.2023 року, додаток В);

– у нормотворчому процесі – для удосконалення сімейного законодавства у сфері визначення поняття та правової природи захисту сімейних прав та інтересів судом (акт впровадження результатів дисертаційного дослідження Салюка Петра Івановича у законотворчу діяльність від 6.09.2023 року № 04-26/18-2023/194332 (1306202), додаток Б);

– у правозастосовній діяльності судових та інших юрисдикційних органів – при вирішенні спорів, що виникають із сімейних правовідносин.

Апробація результатів дослідження. Основні результати дисертаційного дослідження оприлюднено на таких наукових та науково-практичних конференціях та круглих столах: XXVI щорічний звітний наукової конференції науково-педагогічних працівників, докторантів та аспірантів «Управлінські та правові засади забезпечення розвитку України як європейської держави» (м. Хмельницький, 12 березня 2022 року), XX науково-практичній конференції «Доктрина приватного права: традиції та сучасність» (м. Харків, 22 лютого 2022 року), V Міжнародній науково-практичній інтернет-конференції, присвяченій світлій пам'яті доктора юридичних наук, професора, академіка-засновника НАПрНУ, першого Голови Конституційного Суду України Леоніда Петровича Юзькова «Правові засади організації та здійснення

публічної влади» (м. Хмельницький, 18 червня 2022 року), Міжнародній науковій конференції, присвяченій 30-річчю Хмельницького університету управління та права імені Леоніда Юзькова «Двадцять перші осінні юридичні читання» (м. Хмельницький, 6 жовтня 2022 року), Науково-практичному круглому столі, присвяченому 74-й річниці проголошення Загальної декларації прав людини «Захист прав людини в Україні: сучасний стан та перспективи вдосконалення» (м. Хмельницький, 9 грудня 2022 року).

Публікації. Основні результати дисертаційного дослідження викладено в 9 наукових працях, зокрема в 3 наукових статтях у фахових виданнях України, 1 науковій статті у наукових періодичних виданнях іншої держави, 5 тезах доповідей на конференціях та інших наукових заходах.

Структура дисертаційного дослідження. Дисертація складається зі вступу, трьох розділів, які включають дев'ять підрозділів, висновків, списку використаних джерел, додатків. Повний обсяг роботи становить 233 сторінки, з них основного тексту – 159 сторінок. Список використаних джерел складається з 278 найменувань і міститься на 27 сторінках, три додатки розміщено на 7 сторінках.

РОЗДІЛ 1

ТЕОРЕТИКО-ПРАВОВІ ЗАСАДИ ЗАХИСТУ СІМЕЙНИХ ПРАВ ТА ІНТЕРЕСІВ СУДОМ

1.1 Поняття та правова природа судового захисту сімейних прав та інтересів

Виходячи із положень ст. 55 Конституції України та ст. 18 Сімейного кодексу України (надалі по тексту – СК України), будь-який учасник сімейних відносин – подружжя або один із подружжя, батьки або один із них, дитина, інший член сім'ї або родич у розумінні Розділу V СК України (баба, дід, прабаба, прадід, мачуха, вітчим, брат, сестра), особи, сімейні відносини яких не врегульовуються СК України (в тому числі двоюрідні брати та сестри, тітка, дядько, племінниця, племінник, інші родичі за походженням), особи, які проживають однією сім'єю, але не перебувають у зареєстрованому шлюбі (особи, які перебувають у фактичних шлюбних відносинах) – може звернутися до суду із захистом свого сімейного права чи інтересу, які порушено, оспорено, не враховано або не визнано, за умови, якщо він володіє певним обсягом цивільної чи адміністративної процесуальної дієздатності. При цьому суд застосовує способи захисту сімейних прав та інтересів, які визначені ч. 2 ст. 18 СК України (хоча цей список є невичерпним і може містити й інші способи захисту сімейних прав та інтересів) [64], спрямовані на поновлення, визнання сімейного права чи врахування сімейного інтересу. В той же час, суд не є єдиним органом, уповноваженим здійснювати захист сімейних прав та інтересів (такими органами є також органи опіки та піклування, прокурор, нотаріус), а захист сімейних прав можуть здійснювати також носії таких прав у порядку самозахисту сімейних прав та інтересів. Тому судова форма захисту сімейних прав та інтересів є лише однією із форм, які спрямовані на захист порушеного, невизнаного чи оспорюваного права чи неврахованого інтересу учасника

сімейних відносин.

Що саме становить зміст поняття сімейного права та інтересу? Як зазначає Р. О. Гаврік, сімейне право (в розумінні суб'єктивного права, яке належить учаснику сімейних відносин, авт.) – це міра можливої або дозволеної поведінки суб'єкта сімейних відносин, потенційні можливості, які можуть бути реалізовані ним, причому алгоритм такої поведінки визначається актами сімейного законодавства або іншими джерелами сімейного права, а у випадку відсутності такого визначення – сімейним договором чи розсудом самого суб'єкта, який вправі діяти будь-яким чином, щоб не порушувати права та інтереси інших осіб; це спосіб здійснення можливої чи дозволеної поведінки, в результаті чого задовольняються потреби учасника сімейних відносин, а також право особи на захист такого права, в тому числі визнання такого права, його поновлення або усунення перешкод щодо його реалізації [28, с. 111]. Вказане автором визначення певною мірою є узагальненням позицій інших представників сімейно-правової доктрини, які розглядають сімейне право саме як міру можливої поведінки та як спосіб її здійснення. Зокрема, В. М. Чернега визначає сімейні права як конкретні повноваження кожного учасника сімейних правовідносин, установлені або законом, тоді вони виникають уже на підставі самого факту перебування особи в тому чи іншому сімейному стані, або встановлені учасниками цих відносин на підставі договору, домовленістю між ними [271, с. 251-252], Р. О. Стефанчук – як надану особі нормами права міру можливої поведінки з метою задоволення її законного інтересу, що включає в себе правомочність учиняти певні дії самою управомоченою особою, вимагати певної поведінки від зобов'язаної особи або осіб та захисту свого суб'єктивного права у разі порушення, невизнання чи оспорювання [259, с. 103], М. О. Стефанчук – як міру можливої поведінки учасників сімейних відносин, зокрема: як надану особі нормами права міру можливої поведінки, задля задоволення її законного інтересу, що включає в себе правомочності по вчиненню певної поведінки самою управомоченою особою, вимозі визначеної поведінки від зобов'язаної особи чи осіб та захисту свого суб'єктивного цивільного права у разі його порушення, невизнання або оспорювання [258, с.

5] (як вид і міру можливої поведінки сімейне право розглядають також І. В. Апопій [9, с. 27] та Ю. С. Червоний [73, с. 61]); С. О. Сліпченко – як спосіб досягнення мети суб'єкта цивільних правовідносин, яка полягає в задоволенні певних потреб і спонукає до вступу у відповідне цивільне правовідношення; процес задоволення є процесом здійснення цивільних прав та виконання обов'язків, тому засобами задоволення потреби виступають саме ті матеріальні та нематеріальні блага, які об'єктами суб'єктивних прав, бо саме на них спрямовано діяльність суб'єктів цивільного правовідношення [254, с. 92-93]; Г. В. Чурпіта – як вид і міра можливої та дозволеної поведінки суб'єкта сімейних правовідносин, що передбачає наявність наступних правомочностей: здійснювати власні дії; вимагати відповідних дій від зобов'язаної сторони; звертатися до відповідних органів за захистом свого порушеного, невизнаного або оспорюваного права [276, с. 132].

Як бачимо, сімейне право – це саме міра можливої поведінки учасника сімейних відносин (сімейне право у статичному розумінні) або спосіб задоволення потреб цим учасником через здійснення відповідного права чи інтересу (сімейне право у динамічному розумінні). Зміст відповідних сімейних прав залежить від статусу учасника сімейних відносин – сімейне законодавство виділяє відповідний комплекс майнових та особистих немайнових прав подружжя (Глави 6-9 СК України), батьків і дітей (Глави 13-17 СК України), інших членів сім'ї та родичів (Глави 21, 22 СК України).

Серед таких прав є як такі, що належать лише учаснику сімейних відносин, який володіє відповідним правовим статусом. Зокрема, право на материнство належить лише дружині, на батьківство – лише чоловіку, подружжя мають виключні права: на повагу до своєї індивідуальності, своїх звичок та уподобань; на фізичний та духовний розвиток, на здобуття освіти, прояв своїх здібностей, на створення умов для праці та відпочинку; на зміну прізвища; на розподіл обов'язків та спільне вирішення питань життя сім'ї; вживати заходів, які не заборонені законом і не суперечать моральним засадам суспільства, щодо підтримання шлюбних відносин; припинити шлюбні відносини. Дитина має право на належне батьківське виховання, а батьки –

переважне право перед іншими особами на особисте виховання дитини; залучати до виховання дитини інших осіб, передавати її на виховання фізичним та юридичним особам; обирати форми та методи виховання, крім тих, які суперечать закону, моральним засадам суспільства. З іншого боку, права, що пов'язані із володінням, користуванням та розпорядженням спільним майном, а також права, що виникають із обов'язку надавати утримання мають як подружжя, так і батьки та діти, аліментні права мають й інші учасники сімейних відносин, в тому числі учасники фактичних шлюбних відносин. Право на спілкування та право на захист мають батьки та діти, інші члени сім'ї та родичі. Зазначені права мають більш універсальний характер, однак виникають також із факту споріднення, належності до члена сім'ї.

Вище перелічені сімейні права, передбачені сімейним законодавством не є такими, якими вичерпується правовий статус відповідного учасника сімейних відносин. Так, допускається визначення прав подружжя, батьків і дітей, інших членів сім'ї та родичів в сімейних договорах (шлюбний договір, договори подружжя, в тому числі про поділ спільної власності, про надання утримання, про розмір аліментів на дитину, договір батьків щодо здійснення батьківських прав та виконання обов'язків тим з них, хто проживає окремо від дитини, про сплату аліментів на дитину тощо), а сімейні права осіб, не віднесених до вище зазначених категорій, але які є учасниками сімейних відносин, визначаються виключно договорами, що укладаються відповідно до ч. 2 ст. 9 СК України [250].

Захисту підлягає не будь-яке сімейне право, а лише таке, що порушене, оспорено чи невизнане.

Порушення сімейного права у сімейно-правовій доктрині визначається як результат протиправних дій порушника, внаслідок чого воно зазнало зменшення або ліквідації, що позбавляє його носія можливості здійснити це прав повністю або частково; невизнання сімейного права – як дії носіїв пасивного сімейного права, які полягають у запереченні сімейного права відповідної особи, що позбавляє її можливості реалізувати своє право; його оспорювання – як наявність спору між учасниками сімейних відносин щодо

наявності або відсутності у них відповідного сімейного права [72, с. 42]. Схожим чином визначено поняття порушення, невизнання або оспорювання суб'єктивного права і в цивільно-правовій доктрині: перше – як створення уповноваженій особі перешкод у здійсненні свого права [61, с. 36], друге – як пасивне заперечення наявності у особи суб'єктивного права, як дії носіїв пасивного обов'язку, які полягають у запереченні права уповноваженої особи, внаслідок чого остання повністю або частково позбавляється можливості реалізувати своє право, третє – як заперечення суб'єктивного права у юрисдикційному органі, наявність спору із приводу наявності чи відсутності у них суб'єктивного права, а також щодо належності такого права певній особі [74, с. 36; 257].

Прикладом порушення сімейного права є прострочення сплати аліментів чи оплати додаткових витрат на дитину, тобто невиконання обов'язку одного з батьків надавати утримання своїй дитині, передбаченого ст. 180 СК України, відповідно до якої батьки зобов'язані утримувати дитину до досягнення нею повноліття шляхом сплати відповідних коштів у грошовій формі чи іншими способами, передбаченими ст. ст. 181 та 185 СК України і визначеним батьками самостійно у договорі або судом у своєму рішенні. В даному випадку порушується право дитини на утримання, яке хоч прямо і не визначене у СК України, але впливає із суті аліментного зобов'язання, яке є правовідносинами, в яких одна сторона зобов'язана за наявності умов, передбачених законом, утримувати іншу сторону – члена своєї сім'ї чи родича, а остання може вимагати виконання даного обов'язку, тобто праву дитини на утримання кореспондує обов'язок батьків утримувати її [262, с. 110]. Невиконання аліментного зобов'язання зумовлює за собою фактично й порушення інших прав дитини, оскільки виконання обов'язку утримання дитини лише одним із батьків негативно позначається на можливостях у реалізації права на належне батьківське виховання, визначеного ст. 152 СК України, яке включає в себе право на духовний та фізичний розвиток дитини, формування її особистості, догляд та турботу про її стан здоров'я, а також розвиток її здібностей та влаштування дозвілля [253, с. 175], і яке звичайно не

може бути реалізоване без належного фінансового забезпечення, яке не в змозі дати лише один із батьків. Суд уповноважений забезпечити виконання порушеного права на утримання через застосування таких способів захисту як примусове виконання добровільно невиконаного обов'язку (через примусове виконання рішення про стягнення аліментів, в тому числі заборгованості по аліментах) та припинення дій, які порушують сімейні права (в подальшому невиконання аліментного зобов'язання буде вважатися не просто порушенням сімейного права, а й невиконання судового рішення, що означатиме для порушника не тільки застосування положень ст. 196 СК України про майнову відповідальність за прострочення сплати аліментів, а й адміністративну відповідно до ст. 183-1 Кодексу України про адміністративні правопорушення та кримінальну відповідно до ст. 164 Кримінального кодексу України, тому ухвалення рішення про стягнення аліментів по суті спрямовуватиметься й на попередження вчинення подальших дій щодо невиконання обов'язку щодо надання утримання).

Якщо говорити про оспорювання або невизнання сімейного права, то серед спорів, що виникають між учасниками сімейних відносин, можемо визначити різноманітні категорії спорів: спори: між чоловіком матері дитини та особою, яка вважає себе батьком дитини; між особою, яка записана як батько дитини, і матір'ю дитини про виключення запису про батька з актового запису про народження дитини; між жінкою, яка народила дитину у шлюбі та її чоловіком про виключення запису про нього як батька дитини з актового запису про народження дитини; між жінкою, яка вважає себе матір'ю дитини та жінкою, яка записана матір'ю дитини; щодо визначення імені та прізвища дитини, зміни прізвища дитини її батьками, зміни дитиною свого імені, прізвища чи по батькові; щодо участі у вихованні дитини того з батьків, хто проживає окремо від неї, в тому числі встановлення періодичних чи систематичних побачень, можливості спільного відпочинку, відвідування дитиною місця його проживання тощо, місця та часу їхнього спілкування; щодо місця проживання малолітньої дитини; спори щодо управління майном дитини; спори щодо способів, розмірів та порядку виконання обов'язку щодо надання

утримання дитині; спори подружжя щодо спільного майна, порядку його розподілу, порядку виконання обов'язку надання утримання; спори, що впливають із факту розірвання шлюбу або визнання його недійсним тощо. У всіх цих випадках учасники сімейних відносин можуть як взагалі оспорювати наявність відповідного сімейного права у один одного, так і мати розбіжності щодо порядку реалізації відповідного сімейного права. З метою вирішення цих розбіжностей учасники сімейних відносин можуть домовитися та укласти відповідний договір, звернутися за посередництвом до органів, що здійснюють примирювальні процедури (медіацію), або до органів, уповноважених вирішити наявний спір на власний розсуд із дотриманням чинного сімейного законодавства та ухвалити рішення, яке має обов'язковий характер як для учасників сімейних відносин, так і для суб'єктів, уповноважених здійснювати правозастосування. Одним із таких органів є суд, юрисдикція якого відповідно до ст. 124 Конституції України поширюється на будь-який юридичний спір [57]. Суд, ухвалюючи відповідне рішення може встановити наявність відповідного правовідношення, тобто або визнати факт батьківства, обов'язок виплати аліментів, факт належності майна до спільної сумісної власності подружжя, факт проживання однією сім'єю і у зв'язку із цим – наявності відповідних прав учасників фактичних шлюбних відносин тощо, або передбачити порядок здійснення розподілу спільного майна, розмір та способи виплати аліментів, способи участі одного з батьків у вихованні дитини тощо. У цих випадках відбувається захист оспорюваного або невизнаного сімейного права учасника сімейних відносин, який у зв'язку із цим отримав можливість вільної реалізації відповідного права.

Захисту підлягає не лише сімейне право, а й сімейний інтерес відповідного учасника сімейних відносин, який відповідно до рішення Конституційного Суду України у справі про охоронюваний законом інтерес (рішення від 1 грудня 2004 року у справі № 1-10/2004) визначається як прагнення до користування конкретним матеріальним та/або нематеріальним благом, як зумовлений загальним змістом об'єктивного і прямо не опосередкований у суб'єктивному праві простий легітимний дозвіл, що є

самостійним об'єктом судового захисту та інших засобів правової охорони з метою задоволення індивідуальних і колективних потреб, які не суперечать Конституції і законам України, суспільним інтересам, справедливості, добросовісності, розумності та іншим загальноправовим засадам [218].

Відповідно до поняття охоронюваного законом інтересу, даного Конституційним Судом України побудовані й визначення сімейного інтересу, подані у сімейно-правовій доктрині як: потреби і прагнення до користування конкретним матеріальним та (або) нематеріальним благом, що опосередковується певним суб'єктивним правом [275, с. 81-82]; юридичний дозвіл, спрямований на забезпечення потреб майнового та немайнового характеру суб'єктів сімейного права, що регламентується сімейно-правовими нормами з можливою фіксацією у принципах сімейного права та виступає самостійним об'єктом правової охорони [265, с. 156]. Такий сімейний інтерес може бути опосередкований відповідним суб'єктивним сімейним правом (у разі захисту відповідного сімейного права, буде враховано й сімейний інтерес), однак є велика кількість сімейних інтересів, які не опосередковані суб'єктивними сімейними правами, які можуть виявлятися у необхідності укріплення сім'ї, піклування про добробут і розвиток дітей, забезпечення пріоритетного захисту прав та інтересів дітей, зменшення кількості безпритульних, а також кількості злочинів, вчинених дітьми [275, с. 81-82]. В другому випадку сімейний інтерес є самостійним об'єктом захисту у разі, якщо йдеться про створення перешкод для реалізації інтересу (порушення інтересу), а також у випадку його невизнання чи оспорювання; для того, щоб бути захищеним, цей інтерес не повинен суперечити сімейному законодавству, порушувати сімейні права та інтереси інших осіб (у разі пріоритету інтересів цих осіб) [28, с. 112]. Прямо про пріоритет сімейних інтересів та необхідність їх врахування зазначається у ч. 2 ст. 76, ст. 202 та ст. 265 СК України, коли говориться про врахування інтересів неповнолітніх і непрацездатних членів сім'ї, у ст. 16 СК України – неповнолітнього члена подружжя, у ч. 2 ст. 110 СК України – дружини під час її вагітності і одного року з дня народження дитини [250]. Таким чином, можемо визначити сімейний інтерес як потреби і прагнення до користування певними благами майнового чи немайнового характеру (об'єктами

сімейних відносин), з метою набуття та використання яких відбувається вступ у сімейні відносини, можуть бути опосередковані сімейними правами або виступати самостійним об'єктом правового, в тому числі судового захисту (інтереси сім'ї, дитини, подружжя, тощо) за умови їх неврахування іншими учасниками сімейних відносин.

Визначивши поняття сімейного права та інтересу, а також критерії для того, щоб вони були об'єктом захисту з боку відповідного юрисдикційного органу або самого учасника сімейних відносин, слід перейти власне до визначення поняття та правової природи судового захисту сімейних прав та інтересів учасників сімейних відносин, його місця у системі форм захисту сімейного права та інтересу. При цьому, спочатку слід визначитися із більш ширшим за змістом поняттям – «захист», потім – поняттям «правовий захист», далі – «захист сімейних прав та інтересів», а вже далі перейти до вужчого поняття – судового захисту сімейних прав та інтересів.

Поняття «захист» має багатогранне значення і використовується не тільки у юридичному сенсі. Так, відповідно до Академічного тлумачного словника української мови (видання 1970-1980 років) захист може визначатися як: дія за значенням захищати, захистити і захищатися, захиститися; заступництво, охорона, підтримка; місце, притулок, де можна захиститись, заховатись від кого, чого-небудь; укриття; сторона, яка захищає обвинуваченого під час суду; захист також може розумітися у спортивному сенсі і як прийом гри у шахи [46]. При цьому, захищати означає боронити, відстоювати погляди, права, інтереси, честь кого-небудь, брати участь у судовому процесі, відстоюючи інтереси особи [47]. У «Великому тлумачному словнику сучасної української мови» та у «Словнику української мови» поняття захист визначене як дія за значенням захищати, захистити і захищатися, захиститися; заступництво, охорона, підтримка; місце, притулок, де можна захиститись, заховатись від кого-, чого-небудь; укриття; сторона, яка захищає обвинуваченого під час суду; оборона; гравці, які в складі спортивної команди захищають якусь частину гравального поля під час гри у футбол; прийом гри у шахи [20; 255]. Як бачимо, контекст застосування поняття «захист» дуже широкий, але у всіх випадках бачимо

близькість поняття захисту до поняття «охорона», відвернення певної загрози, яка може наражати на небезпеку певний об'єкт захисту; якщо ж розглядати захист саме у юридичному сенсі, то його поняття відповідно до вище викладених визначень можна звести до захисту чи охорони прав чи інтересів особи, в тому числі в суді, оскільки саме право особи чи його інтерес може бути порушений (саме в правовому, в тому числі сімейно-правовому контексті).

Говорячи про правовий контекст розуміння поняття «захист» ми неминуче переходимо до необхідності визначення поняття «правовий захист». В цьому аспекті доцільно звернутися до доктрини цивільного та сімейного права, оскільки і в цивільному, і в сімейному законодавстві застосовуються поняття захисту прав та інтересів учасників відповідних правовідносин, різниця полягає саме у тому, які права та інтереси підлягають поновленню чи врахуванню – цивільні чи сімейні.

Поняття правового захисту докладно визначене З. В. Ромовською. Як зазначає науковець, правовий захист може розглядатися як державно-примусова діяльність, спрямована на забезпечення виконання юридичного обов'язку та відновлення порушеного права; як реалізація міри державного примусу, що визначена у рішенні суду чи іншого органу, уповноваженого на здійснення правового захисту; як процес захисту, тобто процес вирішення справи, порушеної за зверненням особи органом, уповноваженим здійснювати правовий захист; як застосування міри державного примусу до особи, яка порушила чуже право або чужий інтерес. Поруч із правовим захистом вчена зазначає на понятті «самозахист», який здійснюється самою особою поза діяльністю суду або іншого органу [236, с. 39; 238, с. 546-547;]. Також поняття правового захисту, як зазначає науковець, багатьма радянськими науковцями включало в себе правотворчу діяльність щодо встановлення правових норм, які врегульовують правовідносини щодо застосування способів захисту; власне діяльність суб'єктів щодо здійснення та захисту своїх суб'єктивних прав і, нарешті, превентивну діяльність органів, уповноважених здійснювати правовий захист, а також діяльність із застосування до винних осіб правових санкцій. При цьому, захист – це здійснення права на перетворення правовідношення, яке

можливе лише за допомогою спеціального державного органу (суду, органу опіки чи піклування, органу державної реєстрації актів цивільного стану) [234, с. 9]. Таким чином, відповідно до позиції З. В. Ромовської, правовий захист може розглядатися у кількох аспектах: як діяльність суду, іншого юрисдикційного органу, уповноваженого застосовувати відповідні способи захисту з метою поновлення сімейного права, яке порушене, невизнане або оспорено іншим учасником сімейних відносин; як вплив на сімейні права та інтереси учасників спірного правовідношення, який здійснюється через застосування відповідних способів захисту судом або іншим юрисдикційним органом; як процес вирішення відповідної справи за заявою зацікавленої особи. Також певною мірою він може включати в себе й правотворчу й превентивну діяльність відповідних державних органів. В той же час, З. В. Ромовська зазначає, що в цьому випадку можемо говорити не про правовий захист, а про правову охорону [234, с. 9]. Як вказує Л. В. Красицька, у доктрині права превалює позиція, що правова охорона та правовий захист як поняття не збігаються; правова охорона є поняттям, яке за обсягом є ширшим за правовий захист. У доктрині усталеним є підхід, за яким правова охорона включає в себе як правове регулювання суспільних відносин з метою встановлення суб'єктивних прав та обов'язків учасників правовідносин, так і правовий захист суб'єктивних прав [63, с. 360-361]. Як справедливо вказує І. В. Спасибо-Фатєєва, під «охороною» звичайно розуміють «оберігання» від порушення певного блага (права чи охоронюваного законом інтересу), а під «захистом» – можливість захистити від посягань, запобігти порушенню або відновити порушене право; регулювання й охорона покликані не допустити правопорушення, тобто не доводити до стадії захисту [256, с. 151, 155].

На думку О. І. Харитонової захист може розглядатися як можливий вплив на суспільні відносини, які зазнали протиправного впливу, з метою поновлення порушеного, невизнаного чи оспорюваного права [72, с. 40]. В даному аспекті науковець розглядає захист більш звужено – через правові наслідки застосування способів захисту судом або іншим органом захисту.

Як зазначає Р. О. Стефанчук, існуючі точки зору щодо визначення

поняття захисту права чи інтересу можна звести до трьох: «теорії функції», тобто загальної функції компетентного органу, що здійснюється шляхом застосування ним правових санкцій до осіб, що порушили відповідне право; «теорії засобу», тобто системи засобів для боротьби із порушенням суб'єктивного права; «теорії діяльності», тобто діяльності компетентного органу щодо усунення перешкод на шляху здійснення суб'єктами своїх прав [259, с. 176-177]. В даному контексті можемо простежити особливе розуміння захисту як системи засобів та способів, які застосовуються з метою поновлення порушеного, оспорюваного або невизнаного сімейного права чи інтересу. В цьому контексті захист також визначає й Н. С. Кузнєцова: як систему організаційно-правових заходів, що застосовуються у разі порушення суб'єктивного права [74, с. 34].

При цьому, Р. О. Стефанчук поняття захисту зводить до поняття «право на захист» і розуміє його як складову суб'єктивного цивільного права, яке надає можливість особі застосовувати юридичні засоби оперативного впливу на правопорушника, а також можливість звернутися до органів державної влади із вимогою захистити порушене суб'єктивне право [259, с. 178-180]. Як похідне від суб'єктивного права (однак як самостійне право) право на захист розглядає Н. С. Кузнєцова, оскільки право на захист не може існувати без суб'єктивного права, яке підлягає поновленню [74, с. 35]. Як суб'єктивне право розглядає захист і В. П. Мироненко: вона визначає захист як суб'єктивне сімейне право на захист, законодавча закріплена можливість уповноваженої особи використовувати правоохоронні засоби для відновлення свого порушеного права або його визнання [71, с. 92]. Таким чином, ще одним аспектом правового захисту є право на такий захист, який має особа, право якої є порушене, не визнане або оспорено, яке вона може реалізувати через звернення до компетентного органу або самостійно вчинивши заходи щодо поновлення свого права.

Отже, правовий захист може розглядатися як діяльність компетентних органів або самої особи – носія відповідного суб'єктивного права чи законного інтересу щодо поновлення порушеного, оспорюваного або невизнаного права

чи врахування неврахованого інтересу; як процес вирішення справи за зверненням особи, яка звернулася за захистом свого права чи інтересу від подання відповідної заяви (або позову) до прийняття рішення, яким буде здійснено поновлення права чи врахування інтересу особи; як система засобів та способів, що застосовуються відповідним компетентним органом або особою – носієм відповідного права чи інтересу з метою їх поновлення або врахування; як вплив на права та інтереси учасників спірного правовідношення, який здійснюється через застосування відповідних способів захисту судом або іншим юрисдикційним органом; як складова права особи, тобто сукупність правомочностей особи щодо звернення до суду чи іншого юрисдикційного органу за захистом свого права чи інтересу або щодо вчинення заходів самозахисту.

Розглянемо більш вузьке поняття – захист сімейних прав та інтересів. Якщо проаналізувати визначення даного поняття, викладені у сімейно-правовій доктрині можемо прийти до тих же висновків, що й при визначенні поняття правового захисту. Так, захист сімейних прав та інтересів у науці сімейного права визначається як: факультативна стадія механізму здійснення сімейних прав, застосування юрисдикційними органами (компетентними державними органами, органами місцевого самоврядування), посадовими особами (нотаріусом), учасниками сімейних відносин передбачених законом або договором заходів, спрямованих на припинення правопорушення, відновлення (визнання) порушеного (оспорюваного, невизнаного) сімейного права чи інтересу, усунення реальної загрози такого порушення та вплив на правопорушника з метою недопущення такого порушення у майбутньому [63, с. 432-433]; регламентована цивільним процесуальним законом діяльність суду щодо розгляду сімейних справ з метою забезпечення здійснення та (або) відновлення порушених, невизнаних чи оспорюваних охоронюваних законом (законних) сімейних інтересів та (або) безспірних суб'єктивних сімейних прав, що впливають зі змісту чітко визначених процесуальним та (або) матеріальним законом правовідносин [275, с. 129]; передбачені законом заходи, що здійснюються державними, як правило судовими та іншими органами, і

спрямовані на визнання цих прав, поновлення останніх та покладення краю їх порушенням [73, с. 36]; система заходів сімейно-правового впливу (способів захисту та заходів охорони), які застосовуються у разі порушення сімейного права та спрямовані на його відновлення; застосування компетентними органами держави, органами місцевого самоврядування, особою, права якої порушені (оспорювані) заходів для відновлення (визнання) порушених або оспорюваних прав та законних інтересів, а також для усунення загрози порушення [241, с. 156-157]; діяльність, спрямована на відновлення, визнання, припинення порушення сімейних прав та охоронюваних законом інтересів шляхом застосування мір примусового характеру до порушника [67, с. 39]. Тобто захист сімейних прав та інтересів може розглядатися і в діяльнісному контексті, і в функціональному контексті (як сукупність відповідних заходів, що застосовуються з метою захисту порушеного права чи інтересу), і в контексті захисту як форми здійснення сімейного права чи інтересу.

Як випливає із попередніх визначень поняття «захист сімейних прав та інтересів», суб'єктами застосування відповідних засобів та способів захисту порушених, оспорюваних чи невизнаних прав або неврахованих інтересів учасника сімейних відносин є суд або інший уповноважений законодавством державний орган або юрисдикційний орган, що не є державним, але уповноважений на застосування відповідних способів захисту, сам учасник сімейних відносин, який самотійно (в порядку самозахисту) здійснює поновлення свого сімейного права чи інтересу або відповідного права чи інтересу іншої особи (неповнолітньої чи малолітньої дитини, іншого з подружжя тощо). При цьому, залежно від суб'єкта захисту сімейного права чи інтересу природа захисту, застосовуваних засобів та способів захисту може мати особливості, тому можемо говорити про таку категорію як форми захисту сімейних прав та інтересів.

Захист сімейних прав та інтересів учасників сімейних відносин, в тому числі батьків та дітей здійснюється різними органами відповідно до окремих процедур та форм (форм захисту). Як цілком правильно зазначає Л. В. Красицька, форма захисту сімейних прав та інтересів – це комплекс внутрішньо

узгоджених організаційних заходів щодо захисту суб'єктивних прав і охоронюваних законом інтересів; як певний процесуальний або процедурний порядок; як діяльність компетентних органів щодо захисту прав, тобто із встановлення фактичних обставин, застосування до них норм права, ухвалення рішення і здійснення контролю за його виконанням [63, с. 379]. Тобто форма захисту – це діяльність відповідного юрисдикційного органу, спрямована на захист порушеного права, яка має власну специфіку, викликану наявністю окремої процедури захисту, особливий суб'єктний склад та особливі способи захисту, що можуть бути застосовані.

В сімейно-правовій доктрині (а також у наукових працях, в яких досліджувалися способи та форми захисту цивільних прав та інтересів) склалося декілька підходів щодо класифікації форм захисту сімейних прав та інтересів учасників сімейних відносин.

1) підхід, відповідно до якого виділяються дві форми захисту сімейних прав та інтересів: юрисдикційну форму, тобто діяльність уповноважених державою органів щодо захисту сімейних прав та інтересів учасників сімейних відносин [266, с. 142] – такий захист здійснюється передусім судом, поліцією, органами державної реєстрації актів цивільного стану, органами опіки та піклування, органами нотаріату, адвокатури та прокуратури, а також неюрисдикційну, тобто самозахист сімейних прав та інтересів, захист прав власними діями уповноваженою особою, без звернення до державних та інших органів [67, с. 40; 71, с. 92; 248, с. 64; 266, с. 150];

2) підхід, відповідно до якого перелік форм захисту виділяється залежно від органу, який здійснює відповідний захист поряд із самозахистом, наприклад: самозахист, судовий захист, захист органами опіки та піклування, захист, що здійснюється прокурором, захист, що здійснений нотаріусом [9, с. 32-34]; захист прав та інтересів, який здійснюється судом, органами опіки та піклування, органами нотаріату, у формі самозахисту [246, с. 172]; судовий, адміністративний захист, захист нотаріусом, захист Європейським судом з прав людини, захист в альтернативному порядку (в тому числі за участю медіатора) [65, с. 17]; судовий, адміністративний захист (до якого віднесено застосування

способів захисту органами державної влади, органами місцевого самоврядування, нотаріусом тощо), самозахист [37, с. 84]; судова, адміністративна та громадська форми захисту [14, с. 10]; загальний (судовий), спеціальний (адміністративний), змішаний (адміністративно-судовий) порядок захисту суб'єктивних прав та інтересів, їх самозахист [259, с. 183]. В даному аспекті бачимо, що адміністративна форма захисту здійснюється несудовими державними органами, передусім органами опіки та піклування, органами реєстрації актів цивільного стану, прокурором, допоміжними органами при органах державної влади та місцевого самоврядування; в юрисдикційній формі захисту сімейних прав та інтересів окремо виділяються такі підформи як судова, нотаріальна, певною мірою окремо може виділятися захист сімейних прав та інтересів, який може здійснюватися міжнародними судовими установами (для України в цьому контексті є актуальним захист, що здійснюється Європейським судом з прав людини), медіаторами тощо. Часто останні підформи не виділяються окремо, оскільки їх відносять або до громадської форми захисту (захист, що здійснюється відповідно до положень медіаційної угоди), або до судової (захист, що здійснюється Європейським судом з прав людини).

В той же час, переважним є перший підхід, відповідно до якого виділяється юрисдикційна та неюрисдикційна форми захисту. У науці існують різні підходи до розуміння змісту юрисдикційної форми захисту сімейних прав та інтересів. Зокрема, до юрисдикційної форми захисту сімейних прав та інтересів відносять судову, адміністративну та нотаріальну форми [63, с. 380-381]; судовий та позасудовий захист сімейних прав (до останнього віднесений захист, який здійснюється органами опіки та піклування, органами прокуратури, нотаріату, адвокатури, а також захист, який здійснюється медіатором в частині здійснення сімейної медіації [246, с. 173-178; 272, с. 9]. Як бачимо, переважає виділення судового захисту як окремого виду юрисдикційної форми захисту сімейних прав та інтересів поряд із іншими видами, перелік яких уже може різнитися залежно від того, чи визнається можливість здійснення юрисдикційного захисту сімейних прав та інтересів

лише державними органами, чи також органами місцевого самоврядування, а також суб'єктами, які уповноважені на здійснення юридично значимих дій від імені держави (адвокати, нотаріуси, медіатор тощо).

Одним із видів форм захисту сімейних прав та інтересів є судова [276, с. 380-381], яка часто визначається однак як вид юрисдикційної форми захисту сімейних прав та інтересів [71, с. 92; 249, с. 64; 265, с. 142], як регламентована цивільним процесуальним законом¹ діяльність суду щодо розгляду сімейних справ з метою забезпечення здійснення та (або) відновлення порушених, невизнаних чи оспорюваних охоронюваних законом (законних) сімейних інтересів та (або) суб'єктивних сімейних прав, що впливають зі змісту чітко визначених процесуальним та (або) матеріальним законом правовідносин [275, с. 93]. Примусові заходи (заходи впливу), що застосовуються судом, спрямовані на відновлення порушених, невизнаних чи оспорюваних сімейних прав та інтересів, а також на вплив на правопорушника в правовій доктрині отримали назву способів захисту сімейних прав та інтересів [275, с. 64-65].

Можемо відзначити особливу роль суду у захисті сімейних прав та інтересів. Судовому захисту притаманна універсальність (оскільки юрисдикція судів відповідно до ст. 124 Конституції України поширюється на будь-який юридичний спір, який виникає у зв'язку із порушенням права або законного інтересу особи), публічність та примусовість (зважаючи на те, що захист сімейного права здійснюється судом як суб'єктом, уповноваженим приймати за результатами вирішення сімейного спору рішення, яке визначаючи модель вирішення спору, відновлення порушеного сімейного права, врахування законного інтересу учасника сімейних відносин, може бути виконане примусово у випадку, якщо адресати владного припису, який міститься у рішенні проігнорують його і продовжать порушення сімейних прав). Суд є єдиним органом, який наділений компетенцією здійснювати правосуддя в Україні та вирішувати всі виникаючі під час розгляду цивільної справи правові питання щодо захисту сімейних прав та інтересів; з'ясовує обставини кожної

¹ Як буде обґрунтовано у дисертації – також і законодавством про адміністративне судочинство.

конкретної справи щодо захисту сімейних прав та інтересів, досліджує та надає оцінку доказам, на підставі чого ухвалює рішення, що підлягає обов'язковому виконанню.

Судовий захист сімейних прав та інтересів в цілому має риси, які спільні із іншими формами захисту, передусім юрисдикційного захисту:

1) є способом впливу на сімейні відносини, які зазнали протиправного впливу, з метою поновлення порушеного, невизнаного, оспореного сімейного права чи неврахованого сімейного інтересу. Саме встановлення, зміна, анулювання, припинення правовідношення, припинення дій, які порушують сімейні права, відновлення раніше існуючого правовідношення, застосування інших способів захисту є метою звернення особи до відповідного юрисдикційного органу, уповноваженого на їх застосування або метою самостійного застосування відповідних способів у порядку самозахисту, якщо їх застосування не відноситься до виключної компетенції відповідного юрисдикційного органу;

2) підставами для звернення за захистом або вчинення самозахисту є: порушення сімейного права, його невизнання, оспорювання, врахування сімейного інтересу, якщо він не суперечить загальним засадам сімейного законодавства;

3) лише учасник сімейних відносин може звернутися щодо захисту сімейного права та інтересу – власного або іншого учасника у разі недосягнення повноліття або у разі непрацездатності останнього (захист неповнолітніх або малолітніх дітей, онуків, братів, сестер, падчерки, пасинка, на здійснення якого мають право відповідно батьки, баба, дід, повнолітні брат або сестра, мачуха, вітчим), при цьому можливість звернення за захистом неповнолітньої чи малолітньої дитини не обмежується (крім звернення до суду);

4) об'єктом захисту є виключно сімейне право чи інтерес і не може бути право чи інтерес, що не впливає із факту сімейних відносин, споріднення, перебування у шлюбі або іншого факту належності до сім'ї.

Говорячи про судовий захист сімейних прав та інтересів, слід погодитися

із Г. В. Чурпітою, що законодавець надав суду більш широкі повноваження у сфері захисту сімейних прав та інтересів порівняно з повноваженнями інших юрисдикційних органів, зокрема: кожна особа має право звернутися до суду за захистом свого права або інтересу (учасники сімейних відносин не обмежуються у здійсненні цього права, крім як з підстав, передбачених цивільним процесуальним законодавством; юрисдикція суду виходячи із принципу, що вона поширюється на будь-які правовідносини, що виникають в державі, поширюється на усі випадки порушення сімейних прав та інтересів; звернення особи за захистом до органу державної влади або іншого компетентного органу не позбавляє її права на звернення до суду і навпаки – відсутність такого звернення так само допускає можливість саме судового захисту прав особи; серед способів захисту сімейних прав судами закон регламентує такі способи, застосування яких не входить до повноважень інших органів державної влади, наприклад, відшкодування матеріальної й моральної шкоди; під час здійснення судового захисту сімейних прав у разі ухвалення судом рішення з порушенням норм матеріального та/або процесуального права цивільним процесуальним законодавством передбачена можливість перегляду судових рішень судами апеляційної та касаційної інстанцій, а також перегляду в зв'язку з нововиявленими або виключними обставинами [273, с 46]. В той же час, захист сімейних прав та інтересів судом здійснюється не тільки у цивільному процесуальному порядку, а й у порядку адміністративного судочинства (при оскарженні протиправних рішень, дій чи бездіяльності органів державної реєстрації актів цивільного стану, органів опіки та піклування, якими здійснюється порушення сімейного права чи неврахування сімейного інтересу учасника сімейних відносин.

Судовий захист сімейних прав та інтересів поряд із загальними рисами (притаманними захисту сімейних прав та інтересів в цілому) також має особливі (спеціальні) риси, притаманні саме судовому захисту. Такими рисами є зокрема наступні:

- 1) така форма захисту здійснюється спеціальним державним органом – судом, відбувається у передбаченій цивільним або адміністративним

процесуальним законом формі шляхом ухвалення судового рішення, яке є остаточним і має загальнообов'язкову силу, може бути виконане із можливістю застосування державного примусу [266, с. 150]; інші форми захисту також можуть бути певною мірою формалізовані, однак не тією мірою, як судова; будь-яке рішення, прийняте іншими органами щодо порушеного сімейного права особи не є остаточним, оскільки може бути оскаржене до суду в порядку адміністративного судочинства (шляхом подання адміністративного позову у шестимісячний строк, який обчислюється з дня, коли особа дізналася або повинна була дізнатися про порушення своїх прав, свобод чи інтересів) або шляхом звернення до суду до набрання чинності відповідним рішенням (наприклад, відповідно до ст. 19 СК України у випадках, передбачених цим Кодексом, особа має право на попереднє звернення за захистом своїх сімейних прав та інтересів до органу опіки та піклування; рішення органу опіки та піклування є обов'язковим до виконання, якщо протягом десяти днів від часу його винесення заінтересована особа не звернулася за захистом своїх прав або інтересів до суду) [250];

2) може бути реалізована, якщо особа, яка володіє правом чи інтересом, що є об'єктом захисту, звернулася до суду із відповідною вимогою із застосуванням відповідної процесуальної форми в межах строку позовної давності; інші види юрисдикційної форми захисту можуть бути реалізовані також по факту звернення особи, однак можуть застосовуватися й без цього (наприклад, у випадках передбачених ст. ст. 186, 235, 246 СК України). При цьому, слід зазначити, що право на звернення до суду має лише кожен учасник сімейних відносин, який досяг чотирнадцятирічного віку (ч. 1 ст. 18 СК України), що впливає із положень ч. 2 ст. 47 Цивільного процесуального кодексу України, відповідно до якої неповнолітні особи віком від чотирнадцяти до вісімнадцяти років, а також особи, цивільна дієздатність яких обмежена, можуть особисто здійснювати цивільні процесуальні права та виконувати свої обов'язки в суді у справах, що виникають з відносин, у яких вони особисто беруть участь. Таким чином, не має права звернення до суду за захистом своїх сімейних прав та інтересів малолітня особа, а також особа, яка не є учасником

сімейних відносин (в останньому випадку взагалі проблемно говорити про захист сімейних прав та інтересів);

3) суд має виключну компетенцію з найбільш важливих питань сімейних відносин, в тому числі питань встановлення факту батьківства, материнства, визнання материнства (ст. ст. 130 – 132), вирішення спорів між батьками щодо забезпечення особистих немайнових прав дитини (ст. ст. 145 – 149, 159, 161, 167 – 169), питань позбавлення батьківських прав (ст. 164), їх поновлення (ст. 169), відібрання дитини від батьків або одного з них, не позбавляючи їх батьківських прав (ст. 170), стягнення аліментів (ст. 181) та додаткових витрат на дитину (ст. 185), усиновлення дитини (ст. 224), скасування усиновлення (ст. 238) тощо [250]. Захист сімейних прав та інтересів, що впливають із даних правовідносин, не може здійснюватися іншими юрисдикційними органами;

4) поряд із національним рівнем судового захисту присутній й міжнародний [63, с. 382-384], який представлений можливістю Європейського Суду з прав людини приймати рішення щодо захисту права на приватне і сімейне життя в частині розуміння приватного та сімейного життя та; щодо встановлення обов'язку для держав вжити заходів щодо дозволу розривати шлюби і дозволяти вступ у новий шлюб; щодо захисту прав дітей, в тому числі позашлюбних дітей, захисту прав батька позашлюбних дітей; реалізації права батька і матері на виховання дітей, здійснення права на усиновлення; щодо забезпечення права на спілкування, в тому числі біологічних батьків із усиновленою дитиною; щодо визначення місця проживання дитини; щодо визначення походження дитини та захисту прав потенційних батьків; щодо захисту права дитини на проживання у сім'ї; щодо забезпечення захисту прав батьків та дітей при оспорюванні батьківства; щодо захисту прав матері щодо виховання дітей незалежно від її релігійних переконань; щодо захисту прав людини при укладенні шлюбу; щодо захисту права подружжя на використання репродуктивних технологій для забезпечення права на материнство, батьківство; щодо захисту права на розірвання шлюбу; щодо захисту права особи на вибір імені, прізвища або по батькові [16, с. 695-709; 26; 63, с. 389].

На підставі вище викладеного наукового дослідження поняття та правової

природи судового захисту сімейних прав та інтересів, можемо зосередитися на таких коротких висновках.

Судовий захист є універсальною формою захисту сімейних прав та інтересів, яка характеризується тим, що вона здійснюється спеціальним державним органом – судом; відбувається у передбаченій цивільним або адміністративним процесуальним законом формі шляхом ухвалення судового рішення, яке є остаточним і має загальнообов'язкову силу, може бути виконане із можливістю застосування державного примусу; може бути реалізована, якщо особа, яка володіє сімейним правом чи інтересом, що є об'єктом захисту, звернулася до суду із відповідною вимогою із застосуванням відповідної процесуальної форми в межах строку позовної давності; має виключну компетенцію з найбільш важливих питань сімейних відносин; поряд із національним рівнем судового захисту присутній й міжнародний.

Зважаючи на універсальність, публічність та примусовість захисту, що здійснюється судом, можливим є вирішення усіх виникаючих під час розгляду сімейного спору правових питань щодо захисту будь-яких сімейних прав та інтересів у судовому порядку, причому такий захист є гарантованим можливістю примусового виконання судового рішення у випадку, якщо адресати владного припису, який міститься у рішенні проігнорують його і продовжать порушення сімейних прав.

З іншого боку, судовий захист сімейних прав та інтересів має загальні ознаки юрисдикційної форми захисту, а саме є способом впливу на сімейні відносини, які зазнали протиправного впливу, з метою поновлення порушеного, невизнаного, оспорюваного сімейного права чи неврахованого сімейного інтересу; підставами для звернення за захистом або вчинення самозахисту є: порушення сімейного права, його невизнання, оспорювання, врахування сімейного інтересу, якщо він не суперечить загальним засадам сімейного законодавства; лише учасник сімейних відносин може звернутися щодо захисту сімейного права та інтересу – власного або іншого учасника у разі недосягнення повноліття або у разі непрацездатності останнього, при цьому можливість звернення за захистом неповнолітньої чи малолітньої дитини не

обмежується (крім звернення до суду); об'єктом захисту є виключно сімейне право чи інтерес і не може бути право чи інтерес, що не випливає із факту сімейних відносин, споріднення, перебування у шлюбі або іншого факту належності до сім'ї.

1.2 Застосування судом способів захисту сімейних прав та законних інтересів учасників сімейних відносин

У сімейно-правовій доктрині поняття «спосіб захисту сімейних прав та інтересів», розглядається досить часто як синонім поняттям «засіб захисту» чи «форма захисту»: як визначені законом або договором примусові заходи, що відповідають характеру правопорушення і за допомогою якого забезпечується відновлення порушених, невизнаних чи оспорюваних сімейних прав та інтересів, а також здійснюється вплив на правопорушника [275, с. 93, 129]; як засоби здійснення цих прав та інтересів у разі їх порушення чи оспорювання [260, с. 37]. І. В. Апопій розглядає поняття «спосіб захисту сімейних прав та інтересів» як синонім поняттю «форма захисту сімейних прав та інтересів», оскільки визначає їх через категорії самозахисту, судового захисту, захисту органами опіки та піклування, захисту, здійсненим прокурором, захисту, здійсненим нотаріусом, тобто через окремі форми захисту [9, с. 32-34]. Не можемо погодитися із даною думкою, оскільки як вже було визначено у попередньому підрозділі дисертації, форма захисту сімейних прав та інтересів – це діяльність відповідного юрисдикційного органу, спрямована на захист порушеного, оспорюваного чи невизнаного права, неврахованого сімейного інтересу, яка має власну специфіку, викликану наявністю окремої процедури захисту, особливий суб'єктний склад та особливі способи захисту, що можуть бути застосовані. Тобто способи захисту сімейних прав та інтересів впливають із того, яка форма захисту застосовується, однак не охоплюються змістом цього поняття, оскільки від форми захисту сімейних прав та інтересів залежать не тільки способи захисту, а й процедура захисту та суб'єкти, які вправі застосовувати відповідні способи захисту.

З іншого боку, питання виникає щодо співвідношення понять «спосіб захисту» і «засіб захисту». Як зазначає З. В. Ромовська, спосіб захисту сімейних прав – це концентрований вираз міри державного примусу, за допомогою якого для особи, право чи інтерес якої порушені, настає бажаний правовий результат [234, с. 94; 237, с. 66], а засіб захисту – як правовий інструмент, за допомогою якого здійснюється відновлення порушеного правового стану (при цьому до засобів захисту сімейних прав та інтересів науковець відносить зокрема рішення органу опіки та піклування, постанову прокурора про відібрання дитини; позовну заяву чи скаргу авторка не вважає засобом захисту, оскільки ними лише розпочинається процес захисту [237, с. 66]; в той же час, в науковій літературі зазначається на тому, що позов чи скарга все ж є засобами захисту [78, с. 97]). Способи захисту застосовуються з метою захисту прав та інтересів учасників сімейних відносин, хоча З. В. Ромовська відносить до об'єктів захисту також правопорядок (у разі, якщо способи захисту застосовуються як реакція на сімейне правопорушення) та сімейний обов'язок, виходячи із того, що переважній більшості сімейних прав одних учасників сімейних відносин відповідають відповідні сімейні обов'язки інших учасників [237, с. 64-65]. Таким чином, засіб захисту – це правовий інструмент, за допомогою якого здійснюється захист порушеного, оспорюваного чи невизнаного сімейного права чи неврахованого сімейного інтересу, це те, що стало підставою для застосування в подальшому відповідного способу захисту. Якщо говорити про судовий захист сімейних прав та інтересів, можемо визначити в якості засобів захисту як позовну заяву особи, оскільки судовий захист не є можливим без процедури вирішення відповідного сімейного спору в суді, яка розпочинається із подання позовної заяви і саме на вирішення питання про обґрунтованість позовних вимог, в яких йдеться про порушення, оспорювання або невизнання сімейного права чи неврахування сімейного інтересу, спрямована діяльність суду і відповідне рішення, прийняте судом буде передбачати або застосування відповідних способів захисту, спрямоване на поновлення сімейного права чи інтересу (за обґрунтованості позовних вимог) або на відмову у застосуванні відповідних способів захисту (у разі, якщо позовні вимоги є

необґрунтованими). Судове рішення, яке містить відповідні способи захисту, також є відповідним засобом захисту, оскільки в ньому визначаються способи захисту сімейних прав та інтересів та порядок їх застосування. Звичайно, засобами захисту сімейних прав та інтересів є не лише позовна заява чи судове рішення; такими засобами може бути й оскаржуване рішення органу державної реєстрації актів цивільного стану, органу опіки чи піклування, які у разі визнання їх такими, що не порушують права та інтереси інших осіб можуть бути застосовані з метою захисту інтересів подружжя, батьків чи дитини; рішення державного виконавця щодо виконання судового рішення, якими по суті втілюються ті способи захисту сімейних прав та інтересів, що визначені у рішенні суду.

Інший поширений підхід розуміння поняття «спосіб захисту сімейних прав та інтересів» – розуміння його як заходів, які застосовуються з метою захисту порушеного, оспорюваного чи невизнаного права чи неврахованого інтересу. Даний підхід поширений як у сімейно-правовій доктрині, так і в працях представників інших правових наук. На думку С. В. Кравцова, що досліджував питання способів захисту права спільної власності, способи захисту – це передбачені законом та/або договором цивільно-правові заходи, реалізація яких спрямована на досягнення мети з відновлення(визнання) порушених (оспорюваних) прав і законних інтересів співвласників, а також тих їх прав і законних інтересів, які перебувають під обґрунтованою загрозою порушення, невизнання або оспорювання [62, с. 26]. В дисертації В. В. Петруні, що досліджувала поняття та систему способів захисту прав суб'єктів господарювання, відповідні способи захисту визначені як сукупність передбачених законом, договором або таких, що не суперечать принципу верховенства права, діянь уповноважених державних органів або суб'єктів господарювання, за допомогою яких може бути досягнуто припинення, запобігання, усунення порушень прав, відновлення (визнання) порушених (оспорюваних) прав, відшкодування збитків та здійснено вплив на правопорушника [80, с. 14]. Як сукупність дій, що застосовуються юрисдикційними органами, самою уповноваженою особою чи її представником

(профспілкою, іншими представниками працівників) з метою захисту трудових прав і законних інтересів шляхом припинення і попередження порушень трудового законодавства, поновлення порушених чи оспорюваних трудових прав і відшкодування заподіяної шкоди, визначає способи захисту І. В. Лагутіна, яка досліджувала форми захисту трудових прав працівників [66, с. 16]. Якщо перейти до представників сімейно-правової доктрини, то слід зазначити, що способи захисту сімейних прав та інтересів можуть розглядатися як: певний комплекс як юридичних, так і фактичних дій, які спрямовані на відновлення порушених прав та законних інтересів учасників сімейних правовідносин (І. В. Єфремова) [41, с. 22]; матеріально-правові заходи примусового характеру, спрямовані на досягнення бажаного правового результату у вигляді відновлення (визнання) порушеного (оспорюваного) права, прискікання правопорушення, усунення реальної загрози порушення сімейних прав та інтересів та впливу на правопорушника (Л. В. Красицька) [63, с. 554]; визначений законом або договором примусовий захід, що відповідає характеру правопорушення і за допомогою якого забезпечується відновлення порушених, невизнаних чи оспорюваних сімейних прав та інтересів, а також здійснюється вплив на правопорушника (Г. В. Чурпіта) [275, с. 98]. Таким чином, способи захисту сімейних прав та інтересів – це заходи примусового характеру, визначені законом або договором, які застосовуються судом, іншим юрисдикційним органом чи самим учасником сімейних відносин з метою захисту порушеного, оспорюваного, невизнаного сімейного права чи неврахованого сімейного інтересу.

У ч. 2 ст. 18 СК України вказані види способів захисту сімейних прав та інтересів, що застосовуються судом. Такими є зокрема: встановлення правовідношення; примусове виконання добровільно не виконаного обов'язку; припинення правовідношення, а також його анулювання; припинення дій, які порушують сімейні права; відновлення правовідношення, яке існувало до порушення права; відшкодування матеріальної та моральної шкоди, якщо це передбачено цим Кодексом або договором; зміна правовідношення; визнання незаконними рішень, дій чи бездіяльності органу державної влади, органу

влади Автономної Республіки Крим або органу місцевого самоврядування, їх посадових і службових осіб [250]. Слід зазначити, що суд застосовує способи захисту, які встановлені законом або домовленістю (договором) сторін і зазначення у ч. 2 ст. 18 СК України поняття «Способами захисту сімейних прав та інтересів зокрема є:» говорить про те, що відповідний перелік є невичерпним, однак при цьому відповідні способи захисту сімейних прав та інтересів, не визначені у ч. 2 ст. 18 СК України мають бути вказані у інших статтях СК України, інших актах законодавства або визначені у сімейному договорі. Вище викладена обставина зумовлює виділення в сімейно-правовій доктрині широкого переліку способів захисту сімейних прав та інтересів, які не передбачені в ч. 2 ст. 18 СК України, однак впливають із положень інших статей СК України, інших актів сімейного законодавства, якими визначаються особливості та порядок захисту сімейних прав та інтересів.

Зокрема, Л. В. Красицька виділяє власний перелік способів захисту сімейних прав та інтересів батьків та дітей: визнання (встановлення) батьківства; оспорювання батьківства; визнання материнства, встановлення факту материнства, оспорювання материнства; відібрання дитини, в тому числі без позбавлення батьківських прав; обмеження батьківських прав; призупинення батьківських прав; позбавлення батьківських прав; стягнення аліментів на утримання дитини; неустойка (пеня) за прострочення сплати аліментів; відшкодування матеріальної та моральної шкоди [64, с. 393-397]. З іншого боку, В. Д. Комісаренко визначає зазначені способи захисту як сімейно-правові заходи захисту особистих немайнових прав батьків та дітей (тобто розглядає їх звужено, як складову частину способів захисту сімейних прав та інтересів, визначених у ч. 2 ст. 18 СК України [54, с. 88]. Як бачимо, додатково до визначеного у ч. 2 ст. 18 СК України способів захисту сімейних прав та інтересів науковець додає специфічні способи, притаманні захисту саме сімейних прав та інтересів батьків та дітей, які все ж впливають із перших. Так, визнання батьківства або материнства є по суті встановленням правовідношення, обмеження або призупинення батьківських прав – його зміною, а позбавлення батьківських прав – припиненням. З іншого боку,

можемо відмітити й те, що такий спосіб захисту як неустойка (пеня) за прострочення сплати аліментів не охоплюється жодним із способів захисту сімейних прав та інтересів, визначених у ч. 2 ст. 18 СК України. Такий спосіб захисту – стягнення неустойки у разі порушення сімейного права та інтересу, як самостійний спосіб захисту сімейних прав вона визнається також З. В. Ромовською [235, с. 59; 236, с. 41], В. І. Борисовою та І. В. Жилінковою [249, с. 65], Л. Є. Гузь та А. В. Гузь [38, с. 70], Р. О. Гавріком [27, с. 32]. Можемо погодитися із необхідністю виділення стягнення неустойки самостійного способу захисту сімейних прав та інтересів, однак зважаючи на те, що в ст. 196 СК України передбачається відповідальність не тільки за прострочення сплати аліментів, а й за прострочення оплати додаткових витрат на дитину, тому на нашу думку цей спосіб захисту сімейних прав та інтересів доцільно назвати « притягнення до сімейної відповідальності за невиконання обов’язку щодо виплати аліментів та додаткових витрат ».

Серед виділених В. М. Чернегою способів захисту сімейних прав та інтересів особливим (непоіменованим) способом є визнання права. Цей спосіб вчений виділяє, оскільки в «каталозі» поійменованих способів захисту сімейних прав та інтересів бракує лише визнання права, який також може застосовуватися, наприклад визнання права належатиме до способу захисту права власності одного із подружжя (дружини чи чоловіка) на майно [270, с. 277]. Відповідний спосіб захисту сімейних прав та інтересів виділяють також З. В. Ромовська, яка розуміє під ним судове підтвердження уже існуючого, але невизнаного іншими особами чи оспореного ними права, наприклад можливість визнання права подружжя на частину майна у разі його поділу, а також визнання особи такою, що має право на утримання [235, с. 59; 236, с. 41; 237, с. 70], а також Р. О. Гаврік [27, с. 32]. Можемо погодитися із тим, що визнання сімейного права чи інтересу є самостійним способом захисту сімейних прав та інтересів.

Такий спосіб захисту як можливість особи у судовому порядку спростувати недостовірну інформацію про себе, членів сім’ї, а також право на відшкодування шкоди, заподіяної збиранням, зберіганням, використанням та

поширенням такої інформації є окремим способом захисту сімейних прав та інтересів виділяється й такими науковцями як Л. Є. Гузь і А. В. Гузь [38, с. 70]. Слід зазначити, що у сімейно-правовій доктрині виділяються й інші способи захисту сімейних прав та інтересів. Так, І. В. Жилінкова виділяє такий спосіб захисту як визнання правочину (тобто сімейно-правового договору, шлюбу, тощо) недійсним [249, с. 64-65], яке на думку Р. О. Гавріка (із чим варто погодитися) змістовно охоплюється таким способом захисту як анулювання правовідношення [27, с. 32].

На думку Р. О. Гавріка є й інші (непоіменовані) способи захисту сімейних прав та інтересів, які застосовуються судами: визнання шлюбу недійсним і встановлення режиму окремого проживання подружжя. Перший спосіб захисту сімейних прав та інтересів подружжя науковець розглядає як спосіб, що застосовується судом, однак зазначає, що цей спосіб проявляється в анулюванні шлюбного правовідношення, в результаті чого відбувається захист права особи на шлюб та на укладання шлюбу за вільною згодою; в анулюванні існуючих сімейних прав та обов'язків подружжя, крім окремих прав добросовісної особи у недійсному шлюбі, як реакція на порушення з боку недобросовісної особи у недійсному шлюбі прав та невиконання обов'язків подружжя; на захист прав добросовісної особи у недійсному шлюбі, через зміну (трансформацію) прав подружжя у права добросовісної особи у недійсному шлюбі [24, с. 27]. В той же час, Д. І. Сидоренко називає недійсність шлюбу не способом, а заходом захисту інтересів особи, яка правомірно помилялася щодо дійсності укладеного нею шлюбу, визначаючи його як частину іншого способу захисту – анулювання шлюбного правовідношення [252, с. 8]. Інший спосіб захисту – встановлення режиму окремого проживання подружжя, Р. О. Гаврік виділяє як самостійний спосіб захисту сімейних прав та інтересів подружжя, що має подвійну правову природу, оскільки передбачає як встановлення нового сімейного правовідношення – роздільного проживання подружжя, яке передбачає блокування двох правових презумпцій – спільності майна подружжя та походження дитини від подружжя, що істотно впливає на майнові та особисті немайнові права подружжя (призводить до зміни сімейного правовідношення)

[25, с. 32]. Як спосіб захисту сімейних прав та інтересів (однак автор помилково використовує поняття форми захисту) встановлення режиму окремого проживання подружжя розглядалося й О. А. Оксанюком, який зазначає, що в результаті встановлення даного правового режиму відбувається захист сімейних прав та законних інтересів подружжя, передусім у майновій сфері, а також у питанні захисту від необґрунтованого виконання батьківських обов'язків щодо дитини, яка в принципі не є дитиною чоловіка у зареєстрованому шлюбі, зважаючи на окреме проживання подружжя (у зв'язку із чим відбувається блокування презумпції походження дитини від батька із впливом десяти місяців після встановлення режиму окремого проживання подружжя) [76, с. 4, 30]. На нашу думку, встановлення чи припинення режиму окремого проживання подружжя, розірвання шлюбу не є самостійними способами захисту сімейних прав та інтересів, а є по суті проявами інших способів – встановлення або припинення шлюбного правовідношення.

Розглянемо більш детально зміст кожного із способів захисту сімейних прав та інтересів учасників сімейних відносин судом.

Як зазначає Г. В. Чурпіта, такий спосіб захисту як встановлення правовідношення застосовується судом під час розгляду справ про усиновлення, встановлення режиму окремого проживання подружжя, встановлення факту родинних відносин між фізичними особами, в тому числі факту батьківства, материнства, реєстрації шлюбу, розірвання шлюбу, усиновлення, проживання однією сім'єю чоловіка та жінки без шлюбу тощо [275, с. 122] (хоча останні чотири випадки на нашу думку навряд відносяться саме до захисту сімейних прав та інтересів, а можуть стосуватися й випадків захисту інших суб'єктивних прав особи). Встановлення правовідношення має місце у випадках, коли той чи інший юридичний факт, який міг би слугувати підставою виникнення сімейного правовідношення, не визнається або оспорується однією із сторін [251, с. 72]. В цій ситуації рішення суду як акт захисту буде правовстановлюючим документом [237, с. 40]. До цього способу захисту близьке визнання права, яке застосовується у випадках спору між учасниками правовідносин між ними, і відповідно наявності чи відсутності

сімейного права чи сімейного обов'язку [72, с. 43]. Прикладами визнання права можемо визначити власне визнання батьківства чи материнства (хоч їх часто і відносять до інших способів захисту – встановлення правовідношення), визнання майна дружини, чоловіка об'єктом права спільної сумісної власності подружжя, якщо воно за час шлюбу істотно збільшилося у своїй вартості внаслідок спільних трудових чи грошових затрат або затрат другого з подружжя [250]. Як зазначає Л. В. Красицька, визнання батьківства чи материнства – це все є визнання права, а встановлення факту батьківства чи материнства – це інша процедура, яка застосовується у разі смерті чоловіка, який не перебував у шлюбі з матір'ю дитини, матері, яка вважала себе матір'ю дитини [64, с. 333-334, 346].

Інший спосіб захисту сімейних прав та інтересів – примусове виконання добровільно невиконаного обов'язку застосовується судом у справах про присудження аліментів на дитину, стягнення додаткових витрат на неї [64, с. 396; 237, с. 40; 251, с. 72].

Припинення правовідношення застосовується судом як один із способів захисту сімейних прав та інтересів у випадках, коли припинення існуючого сімейного правовідношення відповідає інтересам особи, права якої порушені [251, с. 72]. Даний спосіб захисту сімейних прав та інтересів застосовується за результатами розгляду судом таких справ, як: розірвання шлюбу; припинення режиму окремого проживання за заявою подружжя; звільнення опікуна або піклувальника [275, с. 122], скасування усиновлення, розподіл спільного сумісного майна подружжя, позбавлення усиновлювача батьківських прав [38, с. 69; 237, с. 40]. Водночас за допомогою анулювання правовідношення здійснюється захист сімейних прав та інтересів під час розгляду в порядку окремого провадження справ про визнання шлюбу неукладеним або недійсним [275, с. 122]. Юридичні наслідки такого правовідношення вважаються такими, що не настали, а саме сімейне правовідношення (як зазначає З. В. Ромовська – «квазіправовідношення») буде визнане таким, що в юридичному розумінні нібито не існувало [237, с. 41; 251, с. 73].

Припинення дій, які порушують сімейні права як спосіб захисту

застосовується судом у випадках розгляду справ про повернення дитини батькам чи іншим особам [275, с. 123], вирішення питання про відібрання дитини і повернення її за попереднім місцем проживання у випадках протиправної поведінки одного з батьків або іншої особи при визначенні місця проживання малолітньої дитини, передбачених ст. 162 СК України [250].

Такий спосіб захисту сімейних прав та інтересів як відновлення правовідношення, яке існувало до порушення права застосовується судом у справах про визнання розірвання шлюбу фіктивним (ст. 108 СК України). В цьому випадку, суд своїм рішенням відновлює правовідношення, що існувало до розірвання шлюбу, а усі наслідки, які були пов'язані із розірванням шлюбу, вважаються такими, що не настали [249; 251, с. 73]. Також в якості прикладу застосування такого способу захисту сімейних прав та інтересів як відновлення правовідношення, яке існувало до порушення права, можемо назвати поновлення батьківських прав, повернення дитини, яка була відібрана у батьків без позбавлення їх батьківських прав [38, с. 69; 237, с. 40-41].

Такий спосіб захисту сімейних прав та інтересів як зміна правовідношення, який полягає у трансформації одного правовідношення у інше, переростання одного обов'язку в інший [38, с. 69] має місце у справах про: визначення розміру аліментів у твердій грошовій сумі; надання права на побачення з дитиною матері, батькові, які позбавлені батьківських прав; надання права на шлюб [275, с. 123], припинення права на утримання у зв'язку з набуттям права власності на нерухоме майно, яке передає особі, яка отримувала аліменти платник аліментів [38, с. 69]; збільшення або зменшення розміру аліментів у разі зміни матеріального або сімейного стану, погіршення чи поліпшення здоров'я платника чи одержувача аліментів. Зміна правовідношення може мати місце, якщо існуючі права та обов'язки сторін не забезпечують інтереси однієї із них і вона вимушена звернутися до суду із вимогою про зміну правовідношення [251, с. 74].

До способів захисту сімейних прав та інтересів учасників сімейних відносин СК України також відносить відшкодування матеріальної та моральної шкоди, а також визнання незаконними рішень, дій чи бездіяльності

органу державної влади, органу влади Автономної Республіки Крим або органу місцевого самоврядування, їх посадових і службових осіб. Перший спосіб захисту застосовується судом у разі ухилення того з батьків, хто проживає з дитиною, від виконання договору щодо здійснення батьківських прав та виконання обов'язків тим з них, хто проживає окремо від дитини (право на відповідне відшкодування має інший з батьків) (ст. 157 СК України); у разі ухилення особою від виконання рішення суду, яким вирішено спір щодо участі у вихованні дитини того з батьків, хто проживає окремо від неї (ст. 159 СК України), у разі самочинної зміни місця проживання дитини особою (одним із батьків або іншою особою) (ст. 162 СК України), в інших випадках, якщо це передбачено договором між учасниками сімейних відносин [250]. Другий спосіб захисту застосовується у випадках оскарження рішень органів опіки та піклування, державної реєстрації актів цивільного стану, інших органів, якщо ними здійснено порушення, невизнання або неврахування сімейних прав та інтересів учасників сімейних відносин.

На підставі вище викладеного наукового дослідження застосуванням судом способів захисту сімейних прав та інтересів, можемо визначити наступне.

Способи захисту сімейних прав та інтересів можна визначити як заходи примусового характеру, визначені законом або договором, які застосовуються судом, іншим юрисдикційним органом чи самим учасником сімейних відносин з метою захисту порушеного, оспорюваного, невизнаного сімейного права чи неврахованого сімейного інтересу.

Перелік способів захисту сімейних прав та інтересів, які можуть бути застосовані судом, визначений у ч. 2 ст. 18 СК України. Відповідний перелік є невичерпним, непоіменовані у ньому способи захисту сімейних прав та інтересів, можуть бути вказані у інших статтях СК України, інших актах законодавства або визначені у сімейному договорі. Вище викладена обставина зумовлює виділення в сімейно-правовій доктрині широкого переліку непоіменованих способів захисту сімейних прав та інтересів, в тому числі: визнання (встановлення) батьківства; оспорювання батьківства; визнання

материнства, встановлення факту материнства, оспорювання материнства; відібрання дитини, в тому числі без позбавлення батьківських прав; обмеження батьківських прав; призупинення батьківських прав; позбавлення батьківських прав; стягнення аліментів на утримання дитини; стягнення неустойки у разі порушення сімейного права та інтересу, як самостійний спосіб захисту сімейних прав; визнання сімейного права; можливість особи у судовому порядку спростувати недостовірну інформацію про себе, членів сім'ї, а також право на відшкодування шкоди, заподіяної збиранням, зберіганням, використанням та поширенням такої інформації; визнання шлюбу недійсним і встановлення режиму окремого проживання подружжя як самостійні способи захисту сімейних прав та інтересів. На нашу думку, самостійними способами захисту сімейних прав та інтересів судом є визнання сімейного правовідношення, а також притягнення до сімейної відповідальності за невиконання обов'язку щодо виплати аліментів та додаткових витрат.

1.3 Еволюція правового регулювання захисту сімейних прав та інтересів за законодавством, яке діяло на українських землях

Як вірно зазначає В. А. Ватрас, на території України до виникнення на її теренах Київської князівської держави існували різні політичні утворення: киммерійців (IX – VII ст. до н.е.), скіфів (VII – III ст. до н.е.), давніх греків (VII ст. до н.е. – IV ст. н.е.), сарматів (III ст. до н.е. – II ст. н.е.), готів (II – IV ст.), гунів (IV ст.), антів (IV – VII ст.), аварів (VI – VII ст.), хазарів (VII – IX ст.), слов'ян (із V ст.), правові пам'ятки щодо яких не збереглися, тому навряд чи можна аналізувати особливості здійснення захисту сімейних прав, причому в суді, відповідно до законодавства цих держав. З іншого боку, грецькі держави-поліси (міста-держави) Північного Причорномор'я потрапили в I ст. до н.е. в залежність від Римської імперії і на них було поширено дію римського (а в подальшому – візантійського) права, в подальшому запозичені Київською

князівською державою через рецепцію норм канонічного сімейного права [16, с. 129-130].

На початковому етапі розвитку римського права основною формою захисту прав та інтересів особи була «приватна саморозправа», за якої особа захищала свої права, цілковито покладаючись на власні сили, залучаючи на допомогу членів своєї родини, близьких родичів тощо через поєдинок та розправу над порушником (певною мірою ця форма захисту схожа на самозахист). Поступово, із формуванням інституту претора як особи, уповноваженої від імені держави здійснювати правосуддя (в царських період відповідні функції мали царі), відбувається перехід від «приватної саморозправи» до державного суду, спочатку через звуження випадків легальності «саморозправи», введення системи викупів за порушене право, а надалі – через запровадження виключно судового порядку захисту прав та інтересів особи [53, с. 110-111; 58, с. 470, 472; 60, с. 107].

Із запровадженням судової (преторської) форми захисту суб'єктивних, в тому числі сімейних, прав, такий захист міг бути здійснений трьома шляхами: через подання позову особою, право якої порушене, невизнане або оспорене, подання позову самим претором, виходячи з принципу добра і справедливості, видання претором розпорядження, спрямованого на захист порушеного права (непозовний захист порушеного права) [48, с. 33-34; 53, с. 141, 146; 81, с. 297, 305-306]. У сімейно-правовій доктрині зазначається на таких видах позовів, які подавалися у зв'язку із порушенням сімейних прав та інтересів: про встановлення приданого шляхом акцептиляції (погашення боргу); про розірвання заручин у порядку відмови від зобов'язань; про повернення приданого у випадку розірвання шлюбу чи смерті чоловіка у разі відсутності договору про повернення приданого, про розірвання шлюбу; про розподіл спільного майна; до претора можна було звертатись з тим, щоб він вжив всіх необхідних заходів для правильного встановлення батьківства [11, с. 63-64, 66, 68-69, 71; 53, с. 141]. У випадку безпосереднього звернення особи до претора за захистом порушеного сімейного права чи інтересу, претор міг застосувати й непозовні засоби захисту – декрети щодо вчинення певних дій, спрямованих на

поновлення порушеного права, інтердикти щодо заборони на вчинення певних дій, які порушують майнові права, реституцію, тобто скасування правових наслідків недійсних правочинів (в тому числі недійсного шлюбу) [48, с. 33; 53, с. 146-147; 81, с. 305-306]. Також у судовому порядку вирішувалися питання про емансипацію (вихід з-під батьківської влади його дитини у разі, якщо батько погано поводився з підвладними), адопцію (усиновлення особи, яка до акту усиновлення знаходилася під владою іншої особи; з іншого боку арогація, тобто усиновлення особи власного права здійснювалася імператором), встановлення опіки над неповнолітньою особою (однак право встановити опіку належало й іншим магістратам, а не тільки претору) [53, с. 176-177, 183-184].

В період існування Київської князівської держави (і надалі – в період феодальної роздробленості українських земель на окремі великі князівства та князівства) сімейні відносини регулювались в основному нормами церковного права, що базувалося у свою чергу на візантійському праві, а спірні питання розглядались не світськими, а церковними судами. Відповідні повноваження церковним судам були надані Статутами князя Володимира Святославича «Про десятини, суди і людей церковних» (виданому в кінці X ст.) і князя Ярослава Мудрого «Про церковні суди» (створеному в 1051–1054 рр.), а також в пізнішому «Правосудді митрополичому», яке належить до XIII– XIV ст. Згідно із положеннями церковних статутів, згадані суди розглядали спори між подружжям, в тому числі щодо розірвання шлюбу, недотримання умов дійсності шлюбу, майнових питань, що виникають між подружжям, «справи про перелюбство і протиприродну розпусту», спори про погане поводження дітей з батьками, спори між членами сім'ї щодо спадщини [16, с. 166-167; 31, с. 200, 232, 350-353; 267, с. 39-45].

У XIV ст. українські князівства входять до складу Великого князівства Литовського та Королівства Польського, які у 1569 році об'єдналися у єдину державу – Річ Посполиту. Протягом певного часу на українських землях продовжували чинність норми «Руської правди», в подальшому замінені положеннями нових кодифікованих актів – Литовськими статутами у редакціях 1529, 1566 та 1588 року (які в певній частині продовжували діяти на території

України до початку XIX ст.) при збереженні положень звичаєвого та канонічного права [17, с. 84]. Слід зазначити, що в Литовських статутах в багатьох нормах вже говорилося про судовий розгляд окремих питань, які виникали із сімейних відносин, хоча аналіз норм Литовських статутів дозволяє сказати, що прямо поняття «захист» в контексті захисту прав та інтересів особи судом в них не застосовувалося. В Литовських статутах замість поняття «захист» бачимо використання категорії «збереження» (в розумінні саме захисту) «шляхетських вольностей» (тобто прав та інтересів шляхти як панівного стану) великим князем литовським (п. п. 6 – 10 р. 3 Литовського статуту 1529 року, арт. 2 р. 3 Литовських статутів 1566 і 1588 років). В той же час, не можемо говорити про можливість судового захисту прав та інтересів лише шляхти відповідно до положень Литовських статутів. Так, у п. 9 р. 1 Литовського статуту 1529 року (а також у арт. 17 р. 1 Литовського статуту 1566 року) говориться про поширення його норм, в тому числі під час судового розгляду, на усіх підданих Литовсько-Руської держави, а у п. 1 р. 6 Литовського статуту 1529 року (а також у арт. 1 р. 4 Литовських статутів 1566 і 1588 років) зазначається на можливості звернення до суду із позовом будь-якої особи, яка вважає, що її права, передбачені Литовськими статутами є порушені. Окремий розділ Литовських статутів (р. 6 Литовського статуту 1629 року, р. 4 Литовських статутів 1566 та 1588 років) був присвячений визначенню процесуального порядку вирішення справ у суді (незалежно від виду справи – цивільної чи кримінальної). Прямо у Литовських статутах не зазначалось на способах захисту, які застосовувалися судом при вирішенні питань про порушення, невизнання або оспорювання сімейних прав та інтересів, однак якщо аналізувати розділи Литовських статутів, які врегульовували шлюбно-сімейні, спадкові та опікунські відносини, можемо простежити можливість судового захисту окремих сімейних прав учасників сімейних відносин. Зокрема, передбачався судовий захист майнових прав дітей, що знаходяться під опікою вдови, якщо вона належно не виконує своїх обов'язків як опікуна, що призвело до майнових втрат (п. 6 р. 4 Литовського статуту 1529 року); захист прав неповнолітніх дітей-сиріт, що виявляється в участі суду у призначенні опікуна для таких осіб, у разі, якщо їх батько у

заповіті не визначив опікуна (арт. 3 р. 6 Литовського статуту 1566 року, арт. 2 р. 6 Литовського статуту 1588 року); захист права дочки на укладання шлюбу у разі, якщо її батьки не виконують свого обов'язку видати дочку заміж через надання дозволу їй вийти заміж без дозволу батьків (п. 11 р. 4 Литовського статуту 1529 року). В останньому випадку застосовуються термін «влада», а не «суд», хоча зважаючи на невіддільність судової влади від виконавчої у цей час, можемо вважати, що і в цьому випадку йде мова про судовий захист (у більш пізніх Литовських статутах про судовий захист права дочки на укладання шлюбу вже не йдеться). Прямо зазначається про звернення до суду із позовом про відшкодування збитків, завданих неналежним управлінням майном неповнолітніх дітей (п.п. 1 – 3, 6 р. 4 Литовського статуту 1529 року) та на зверненні до «суду духовного» у разі ініціювання розірвання шлюбу (арт. 18 р. 5 Литовського статуту 1566 року, арт. 20 р. 5 Литовського статуту 1588 року) [51, с. 16, 23-24, 26-29, 31, 68, 77, 85, 106-107, 170, 186, 236-238].

У період існування незалежної (а пізніше – автономної у складі сусідніх держав – Московської держави, Речі Посполитої чи Османської імперії у різний час) Української гетьманської держави (Гетьманщини, «Війська Запорозького») шлюбно-сімейні відносини регулювалися переважно нормами церковного права та нормами звичаєвого права, які регулювали порядок умови та укладання або розірвання шлюбу, особисті і майнові взаємовідносини подружжя, батьків і дітей, порядок усиновлення, опікунства [70, с. 42]. Зазначені звичаєві норми, що склалися і фактично застосовувалися в Гетьманщині у XVII-XVIII століттях, формально так і залишилися неписаними джерелами сімейного права, хоча спроби здійснити їх кодифікацію робилися. Однією із спроб здійснити таку кодифікацію став проект збірника «Права, за якими судиться малоросійський народ» 1743 року. Цей документ зберігав позицію Литовських статутів щодо можливості звернення до суду із позовом у разі порушення права чи інтересу особи (арт. 3 гл. 7 «Прав»), а також визначав додаткові (не передбачені Литовськими статутами) випадки судового захисту сімейних прав та інтересів – захист прав подружжя або одного з них через призначення опікуна у разі недієздатності обох з подружжя або одного з них (арт. 34 гл. 10 «Прав»), захист прав неповнолітньої дитини-сироти через

відшкодування шкоди опікуном, завданої поганим управлінням майном (арт. 9 гл. 11 «Прав») чи через призначення опікуна у разі, якщо опікун не визначений у заповіті батька (арт. 11 гл. 11 «Прав»). У зазначених випадках в тексті «Прав, за якими судиться малоросійський народ» зазначається на поняття «уряд» замість «суд» для позначення органу, уповноваженого розглядати відповідні сімейні спори, однак арт. 1 гл. 7 проекту зазначається на наявності повноважень здійснювати правосуддя саме на генеральному, полкових, сотенних, магістратських, міських та сільських судах, а арт. 2 гл. 7 «Прав» відокремлює судову владу від виконавчої, хоча і допускає включення до складу суду не тільки суддів, а й іншу старшину – генеральну, полкову або сотенну. У тексті «Прав» зазначається також і на випадках захисту сімейних прав та інтересів «духовним судом», в тому числі: захист прав осіб, що знаходяться у забороненому (для укладання шлюбу) ступені споріднення через визнання шлюбу недійсним «духовним судом» (арт. 36 гл. 10 «Прав»), розірвання шлюбу «духовним судом» (арт. 37 гл. 10 «Прав») [51, с. 445, 532-534, 542, 544].

У другій половині XVIII ст. відбувається ліквідація української державності та поділ українських земель між двома імперіями – російською та Австрійською, які поступово замінили існуючі норми сімейного права власними кодифікованими нормативно-правовими актами – Зводом законів російської імперії 1832 року, що діяв до 1917 року та Австрійським цивільним уложенням 1811 року, що діяло на західноукраїнських землях, що входили до складу Австрійської імперії, до набрання чинності Зобов’язальним кодексом Польської республіки 1934 року та радянського сімейного права у 1940-х роках. При цьому, слід зазначити, що до набрання чинності Австрійського цивільного уложення, воно як правовий експеримент було введене на території Східної Галичини та Буковини під назвою Галицького цивільного кодексу у 1797 році [277, с. 199-202].

Галицький цивільний кодекс 1797 року визначав основні засади захисту суб’єктивних прав та інтересів особи. Відповідно до п.п. 34 і 35 Кодексу «право, надане законом чи природою, містить засоби, за допомогою яких відбувається найвільніше застосування права, не передбачене жодним законом. Тим самим створюється таке становище, за якого жодне право або можливість

його здійснення чи застосування не буде порушене. Тому, кому заподіяна шкода, надається право подати позов про відшкодування завданої шкоди проти порушника». Спірні справи, що виникли з приватних відносин, вирішуються у присутності компетентного судді відповідно до закону, що регулює ці відносини (п. 37) [33, с. 47].

Попри те, що Галицький цивільний кодекс надавав пріоритетне право захисту сімейних прав подружжя чоловікові, а не дружині (п. 62), фактично остання мала права на захист своїх прав як одного з подружжя або як матері, зважаючи на надання їй права звертатися із позовом до суду. Зокрема, як свідчить аналіз окремих статей Галицького цивільного кодексу, судовий захист прав подружжя здійснювався як за позовом чоловіка, так і за позовом дружини. Так, якщо мова йде про подання позову про визнання шлюбу недійсним з підстави укладання його під впливом погрози, обману або помилки, такий позов міг подати не тільки чоловік, а й дружина (п. 65); у разі недійсності шлюбу з причин можливе через визнання шлюбу недійсним, здійснене у разі приховування дружиною інформації про вагітність від іншої особи на момент укладання шлюбу, такий позов вправі був подати лише чоловік (п. 66), якщо позов подається у зв'язку із порушенням вимог, які ставляться до шлюбу і неврахування передбачених законом перешкод до шлюбу на момент укладання такого шлюбу, право подання позову про визнання такого шлюбу недійсним має потерпіла та невинна сторона (яка не знала про ці перешкоди) (п. 97). Галицький цивільний кодекс надавав право подання позову про розірвання шлюбу або на «відлучення від стола та ложа» (окреме проживання подружжя) будь-кому з подружжю, а право розірвати шлюб або встановити режим окремого проживання подружжя належало суду за умови досудового врегулювання спору у церкві (п. 106, 108). Кодекс визначав розірвання шлюбу або «відлучення від стола і ложа» саме як способи захисту, оскільки підставами для цього в п.п. 108, 109 Кодексу визначалися лише подружня зрада, залишення одного з подружжя та відсутність протягом року, погане та негуманне ставлення одного подружжя із іншим і його життя, здоров'я, майно, добре ім'я було поставлене в тяжке положення; анулювання шлюбного правовідношення,

яке здійснювалося у зв'язку із розірванням шлюбу або «відлученням від стола і ложа» забезпечувало припинення порушення, яке стало підставою для цього, або надавало більше можливостей потерпілому подружжю у реалізації своїх особистих немайнових та майнових прав, в тому числі й права одружитися повторно.

Судовий захист сімейних прав дитини також став предметом правового регулювання Галицького цивільного кодексу. Так, повнолітня дитина, незгодна із проявом батьківської влади вправі просити захисту компетентного суду (п. 124); зловживання батьківською владою може стати підставою для звернення до суду як дитини, так і будь-якої зацікавленої особи (п. 126); у разі, якщо батька дитини визнано таким, який є нездатним до управління доходом та майном своїх неповнолітніх дітей, можливе звернення до суду для призначення нового опікуна (п. 129); батько дитини може подати позов про продовження стану неповноліття для своєї дитини, яка вже досягла двадцяти чотирьох років (повноліття відповідно до п. 152 Галицького цивільного кодексу) з метою захисту прав дитини, яка нездатна себе утримувати або втратила майно батька внаслідок боргів або власної вини (п. 153); з метою захисту прав дитини-сироти суд здійснює призначення їй опікуна (п. 166) або другого опікуна у разі здійснення опіки матір'ю або бабою дитини (п. 190), скасовує опіку (п. п. 235, 236), надає згоду на відчуження нерухомого майна дитини (п. 210), призначає піклувальника над майном дитини у разі спору між батьками та дитиною, опікуном та підопічним (п. 258) [33, с. 55, 65, 67, 69, 73, 81, 85, 91, 97, 103, 105, 111].

Австрійське цивільне уложення 1811 року, що замінило Галицький цивільний кодекс, в цілому передбачало схожий перелік способів захисту сімейних прав та інтересів. У п. 19 Уложення зазначалося, що кожному, який вважає, що його право порушене, надається право звернутися із позовом до встановленої законом влади. Австрійське цивільне уложення додатково до способів захисту, вказаних у Галицькому цивільному кодексі, передбачало обов'язок отримання дозволу суду на укладання шлюбу неповнолітніми у разі, якщо їх батько помер (і не може відповідно надати згоду на шлюб) або

відмовляється дати згоду на шлюб (п. 52), на укладання шлюбу неповнолітніми позашлюбними дітьми (п.п. 49, 50), обов'язкове вирішення в суді питання про виховання та утримання дитини у разі розірвання шлюбу або «розлучання» (знаходження у режимі окремого проживання) подружжя (п. 142), прийняття рішення судом щодо вибору роду діяльності повнолітньою дитиною у разі наявності відповідного позову батька, який незадоволений вибором, здійсненим дитиною (п. 148), прийняття рішення судом щодо усиновлення дитини (п. 181) [51, с. 1029, 1032, 1039-1040, 1042].

Починаючи з 1832 року, основним джерелом сімейного права на українських землях, що входили до складу російської імперії стали положення книги першої «Про права та обов'язки сімейні» тому X «Зводу законів цивільних». Як було зазначено у вступі до цього документа, при вирішенні цивільних справ застосовуються місцеві закони краю, а у випадках їх недостатності – загальні закони Імперії [16, с. 204]. Підхід, застосований законодавцем у «Зводі законів» дещо відрізнявся від того, який використано у Галицькому цивільному кодексі та Австрійському цивільному уложенні – в документі немає навіть поняття «захист прав», хоча фактично йдеться про можливість судового вирішення сімейних спорів учасників сімейних відносин.

У п. 24 «Зводу законів» зазначається, що порушення заборон щодо укладення шлюбу особами, які не досягли шлюбного віку, або є божевільними, або не отримали дозволу батьків, опікунів, піклувальників, або без дозволу начальства у разі укладання шлюбу особою, яка знаходиться на військовій або цивільній службі, або особою, що вже перебуває в шлюбі або збирається укласти четвертий шлюб, або які знаходяться у забороненому ступені споріднення, підлягають духовному або світському суду. В даному випадку, як бачимо, завдання суду – забезпечити виконання дотримання заборон, встановлених законом, а не захистити права подружжя. З іншого боку, у п. 7 «Зводу» збережене положення ще Литовського статуту 1529 року, відповідно до якого повнолітня дочка у разі перешкоджання з боку батьків до укладення шлюбу, вправі звернутися до суду за отриманням дозволу на укладання шлюбу. В цьому випадку можемо все ж простежити саме захисну функцію суду, який надає можливість особі, яка не може реалізувати своє

право самостійно, зробити це, ухваливши відповідне рішення. У п. 46 «Зводу законів» зазначається на судовому порядку розірвання шлюбу, який може бути здійснено лише у випадках подружньої зради, нездатності до шлюбного співжиття одного з подружжя, притягнення одного з подружжя до кримінальної відповідальності, що передбачає позбавлення усіх прав стану, безвісної відсутності одного з подружжя. В усіх цих випадках єдиним правовим наслідком ухвалення рішення суду про розірвання шлюбу є набуття можливості подружжям укласти шлюб повторно; прямо про захист інших сімейних прав та інтересів у «Зводі законів» не зазначається, хоча фактично на усунення порушення інших сімейних прав та інтересів може бути спрямовано позов одного із подружжя про розірвання шлюбу до духовного суду. У разі ж нестерпних умов спільного проживання подружжя (жорстокого поводження одного з подружжя із іншим або із його дітьми, нанесення тяжкої образи, зловживання подружніми обов'язками, аморальної поведінки одного із подружжя, наявності небезпеки для життя, здоров'я одного із подружжя з боку іншого тощо), положення «Зводу законів» надавали можливість потерпілому подружжю не виконувати законодавчі положення про обов'язок спільного проживання та надання утримання (п.п. 103-1, 106-1). В той же час, у «Зводі законів» не передбачалося в якому порядку буде реалізована сепарація шлюбу – судовому, адміністративному чи в порядку самозахисту [52, с. 16-17, 20-21 27].

Положення «Зводу законів» в аспекті правового регулювання батьківських правовідносин визначають судовий порядок встановлення походження дитини від батьків та «законності» народження, тобто народження дитини у шлюбі (п. 120), «узаконення позашлюбних дітей» (п. 144-1), визначення, із ким залишається дитина у разі роздільного проживання подружжя, визначення порядку здійснення права спілкування одним із батьків з дітьми, що знаходяться у іншого з батьків, встановлення заборони на спілкування з дитиною одним із батьків «згідно з обставинами справи та заради блага дітей» (п.п. 131-4 і 164-1), встановлення опіки над дитиною-сиротою у разі відсутності встановлення у заповіті опікуна, а також вирішення окремих спорів, пов'язаних із опікою, надання дозволу на вчинення окремих дій із майном підопічного, контроль за діяльністю опікуна щодо

належного управління майном підопічного, які здійснюються «Дворянською опікою» чи «Сирітським судом» (п.п. 230, 250, 251, 266, 275, 286, 287). У п. 175 «Зводу законів» також зазначається на праві батьків у випадку «особистої образи», нанесеної неповнолітнім дітям, звертатися в їх інтересах до суду (п. 175), тобто на праві захисту прав дитини судом за позовом її батьків [52, с. 29-32, 34-35, 39-45].

Українська національна революція 1917-1921 років призвела до короткочасного відновлення української державності на більшій частині українських етнічних земель і розпочала новий етап розвитку саме українського права, в тому числі і сімейного, а не права держав-поневолювачів [16, с. 213-214]. В цей період зберігалася дія попередніх норм сімейного права, якими врегульовувалися особливості захисту сімейних прав та інтересів судом, оскільки прийнятий 14 березня 1918 року Закон Української народної республіки «Про шлюб та розвід і про реєстрацію актів шлюбу, розводу, народження та смерті» не набрав чинності у зв'язку із поваленням Центральної ради і скасуванням її рішень гетьманською владою. Останній міг істотно змінити питання судового захисту сімейних прав та інтересів учасників сімейних відносин. У ст. 2 Закону передбачалося, що неповнолітні повинні одержати на взяття шлюбу згоду на письмі чи словом батьків чи опікунів; відмову дати таку згоду можна оскаржити Мировому Судді на місці прибуття нареченого чи нареченої з правом дальшого оскарження (фактично зберігалася положення ще Литовського статуту щодо можливості оскарження відмови в наданні дозволу на укладення шлюбу). Закон передбачав перехід від релігійного до світського шлюбу і передачу повноважень щодо укладення та розірвання шлюбу від церкви до світських установ – міських та народних управ щодо питань укладання та реєстрації шлюбу, а також розірвання шлюбу за обопільною згодою подружжя (ст. ст. 4 і 12) та окружних судів щодо питання розірвання шлюбу за відсутністю згоди подружжя або питань «неважності» (недійсності) шлюбу (ст. ст. 12 і 13). Саме окружним судам відповідно до Закону «Про шлюб та розвід і про реєстрацію актів шлюбу, розводу, народженні та смерті» належало повноваження щодо визначення місця проживання дитини після

розірвання шлюбу, якщо батьки попередньо не погодили це питання (ст. 22) [16, с. 215; 43, с. 50-57; 83, с. 106-107].

Після повалення Української народної республіки і окупації українських земель радянсько-російськими військами, її території поступово увійшли до складу відновленої російської імперії – так званого Радянського Союзу, складовою якого (формально суб'єктом федерації) стала Українська радянська соціалістична республіка, сімейне законодавство якої почало становлення ще з 1917 року.

Радянські декрети «Про громадянський шлюб і про ведення книг запису актів громадянського стану», «Про організацію відділів ЗАГС» та «Про розлучення» передбачали відхід від релігійного до світського шлюбу і передачу повноважень щодо реєстрації укладання та розірвання шлюбу від церкви до органів запису актів громадянського стану. Судовий порядок вирішення спорів, пов'язаних із укладанням шлюбу, розірванням шлюбу, реалізацією подружніх та батьківських прав міг мати місце лише у випадку, якщо батько не погоджувався із тим, що він був записаний батьком дитини органом запису актів громадянського стану за заявою матері; у випадку наявності спору між подружжям щодо того, яке прізвище будуть носити колишні подружжя, з ким залишаються діти, а також щодо майнових питань [69, с. 9, 11-12]. В проекті Кодексу законів про акти громадянського стану, про сім'ю та опіку 1919 року, який так і не набрав чинності, повноваження щодо розірвання шлюбу були повністю передані органам запису актів громадянського стану, в цей час допускалося розірвання шлюбу цими органами за заявою одного із подружжя. Кодекс про сім'ю, опіку, шлюб та акти громадянського стану 1926 року розширив повноваження суду у захисті сімейних прав учасників сімейних відносин: суд уповноважувався на вирішення спорів щодо походження дитини від батька (якщо особа не погоджувалася із тим, що її записали батьком дитини), на вирішення спорів щодо стягнення аліментів та про поділ спільного майна (саме цей кодекс вводив поняття спільного майна подружжя, яке до 1926 року було роздільним), на вирішення питання щодо визнання факту припинення шлюбу розірванням шлюбу, на вирішення справ про усиновлення (попередні акти УСРР скасовували інститут усиновлення) [69, с. 16, 31-36]. В той же час, зберігався переважно позасудовий

порядок розірвання шлюбу та встановлення батьківства; суд вирішував справи за позовом особи, яка не погоджувалася, що її записали батьком дитини на підставі заяви матері або яка не погоджувалася із розірванням шлюбу за заявою одного із подружжя. Остання норма була скасована законом від 27 червня 1936 року, яким передбачено обов'язковість особистої присутності обох з подружжя при розірванні шлюбу через ЗАГС [16, с. 222].

У зв'язку із прийняттям Указу Президії Верховної Ради СРСР від 8 липня 1944 року «Про збільшення державної допомоги вагітним жінкам, багатодітним і самотніми матерям, посилення охорони материнства та дитинства, про встановлення почесного звання «Мати-героїня» і заснування ордена «Материнська слава» та медалі «Медаль материнства», до сімейного законодавства УРСР були внесені істотні зміни. Однією із цих змін стало запровадження виключно судового порядку розірвання шлюбу за наявності «мотивів» до розірвання шлюбу; якщо суд визнавав, що мотиви розірвання шлюбу є несерйозними, він був вправі відмовити у задоволенні позову; з іншого боку зміни, викликані прийняттям Указу 1944 року передбачали, що суд, задовольняючи позов про розірвання шлюбу одночасно вирішував питання щодо поділу спільного майна подружжя, розподілу дітей між батьками, стягнення коштів на утримання дітей та непрацездатного подружжя, а також інші питання, які виникають у зв'язку із припиненням шлюбних правовідносин. З іншого боку, було скасовано існуюче до цього право самотньої матері звертатися до суду із позовом щодо встановлення батьківства та про стягнення аліментів на позашлюбну дитину. В судовому порядку також вирішувалися питання щодо визнання фактичних шлюбних відносин, що існували до набуття чинності Указом 1944 року, шлюбом, навіть у випадку смерті одного із подружжя на момент звернення, за наявності факту спільного проживання, наявності спільного майна та виявлення подружніх відносин перед третіми особами, в особистій переписці, взаємної матеріальної підтримки, спільного виховання дітей [69, с. 46-54].

Прийнятий на заміну про сім'ю, опіку, шлюб та акти громадянського стану 1926 року Кодекс про шлюб та сім'ю 1969 року, як і попередні документи, не містив прямого зазначення про поняття та способи захисту сімейних прав та

інтересів учасників сімейних відносин судом. Лише відповідно до закону від 28 січня 1991 року Кодекс було доповнено статтею 6-2, відповідно до якої захист прав, що виникають із шлюбних та сімейних відносин, здійснюється судом, органами опіки і піклування та органами реєстрації актів громадянського стану. Захист прав, що виникають із шлюбних та сімейних відносин, здійснюється також товариськими судами, трудовими колективами, профспілковими та іншими громадськими організаціями у випадках і в порядку, встановлюваних законодавством.

В той же час, Кодекс передбачав участь суду у здійсненні захисту сімейних прав у наступних випадках: визнання майна спільною сумісною власністю подружжя у разі, якщо майно, яке було власністю одного з подружжя, за час шлюбу істотно збільшилося у своїй цінності внаслідок трудових або грошових затрат другого з подружжя або їх обох (ст. 25), присудження речей професійних занять одному із подружжю, у користуванні якого вони були, у разі поділу спільного майна подружжя (ст. 26), визнання майна подружжя, нажитого кожним із них під час їх роздільного проживання при фактичному припиненні шлюбу (ст. 28), поділ спільного майна подружжя (ст. 29), стягнення аліментів на утримання подружжя (ст. 32), визначення розміру аліментів (ст. 33), розірвання шлюбу, за відсутності взаємної згоди подружжя або інших причин, коли шлюб розривається органами ЗАГС (ст. 40), поновлення шлюбу в разі з'явлення одного з подружжя, оголошеного померлим або визнаного безвісно відсутнім (ст. 44-1), визнання шлюбу недійсним (ст. 45), встановлення батьківства в разі народження дитини у батьків, які не перебувають у шлюбі, при відсутності спільної заяви батьків (ст. 53), у разі невиконання рішення органу опіки та піклування щодо виховання дитини (ст. 65), вирішення спору між батьками щодо місця проживання дитини (ст. 67), позбавлення батьківських прав (ст. 70), оскарження рішення органів опіки та піклування щодо дозволу на побачення із дитиною батьків, позбавлених батьківських прав (ст. 73), поновлення в батьківських правах (ст. 75), відібрання дітей без позбавлення батьківських прав або повернення дитини у разі, якщо відпадуть причини, що перешкоджали належному вихованню дитини

її батьками (ст. 76), стягнення аліментів на дітей (ст. 80), зменшення розміру аліментів або звільнення від їх сплати (ст. ст. 82, 98 і 99), визначення розміру аліментів (ст. 83), стягнення аліментів на утримання дітей з боку інших членів сім'ї та родичів (ст. 97), усиновлення (ст. 102), визнання усиновлення недійсним, скасування усиновлення (ст. 119).

В Кодексі про шлюб та сім'ю 1969 року вперше зазначалося на необхідності захисту сімейних інтересів. Так, відповідно до ст. ст. 28 і 29 Кодексу при поділі спільного майна подружжя, суд «бере до уваги інтереси неповнолітніх дітей або інтереси одного з подружжя, що заслуговують на увагу». У ст. 40 Кодексу зазначено, що при постановленні рішення про розірвання шлюбу суд вживає в необхідних випадках «заходів до захисту інтересів неповнолітніх дітей і одного з подружжя, який є непрацездатним». На необхідності забезпечення інтересів дітей при розгляді спорів про них зазначається у ст. 69 Кодексу про шлюб та сім'ю, відповідно до якої при розгляді даної категорії спорів (про місце проживання дітей та про відібрання дітей) суд «виходить з інтересів дітей і умов їх нормального розвитку та виховання». При цьому, якщо дитина досягла десяти років, суд повинен з'ясувати у неї, при кому з батьків вона бажає залишитися. Висловлене дитиною бажання не є обов'язковим для суду, якщо суд визнає, що залишення дитини при тому з батьків, на якого вона вказує, не відповідає її інтересам. При розгляді позову батьків про відібрання дітей від осіб, які удержують дітей у себе без законних на те підстав, суд не зв'язаний правом батьків, коли визнає, що передача їм дитини суперечить інтересам останньої. Про необхідність врахування інтересів дитини йдеться і при вирішенні спорів про виховання дитини, однак вирішення цих спорів належить відповідно до ст. 65 Кодексу до повноважень не суду, а органу опіки та піклування, а також при вирішенні питання про поновлення в батьківських правах, яке допускається «якщо цього вимагають інтереси дитини і якщо діти не усиновлені» [50].

На підставі вище викладеного дослідження еволюції правового регулювання захисту сімейних прав та інтересів за законодавством, яке діяло на українських землях, можемо зазначити, що судовий захист таких прав здійснювався вже

відповідно до положень римського права, яке діяло в межах грецьких держав Північного Причорномор'я, що потрапили в I ст. до н.е. в залежність від Римської імперії. В період існування Київської князівської держави і до прийняття Закону УНР «Про шлюб та розвід і про реєстрацію актів шлюбу, розводу, народження та смерті» і радянських декретів про шлюб та про розлучення, судовий захист сімейних прав та інтересів здійснювався відповідно до норм церковного права церковними судами. В подальшому, перелік сімейних спорів, що вирішувалися світськими судами розширювався.

Так, у польсько-литовський період у судовому порядку вирішувалися справи про: захист майнових прав дітей, що знаходяться під опікою вдови, якщо вона належно не виконує своїх обов'язків як опікуна, що призвело до майнових втрат; захист прав неповнолітніх дітей-сиріт, що виявляється в участі суду у призначенні опікуна для таких осіб, у разі, якщо їх батько у заповіті не визначив опікуна; захист права дочки на укладання шлюбу у разі, якщо її батьки не виконують свого обов'язку видати дочку заміж через надання дозволу їй вийти заміж без дозволу батьків. Положеннями Литовських статутів прямо зазначалося на можливості звернення до суду із позовом у разі порушення права чи інтересу особи, в тому числі сімейного права чи інтересу. В період існування Української гетьманської держави відбувається відокремлення судової влади від виконавчої, і запровадження виключно судової форми захисту сімейних прав та інтересів.

Виключно судовий порядок захисту сімейних прав та інтересів передбачали Галицький цивільний кодекс та Австрійське цивільне уложення, які діяли на частині українських земель в період їх входження до Австрійської (Австро-Угорської) імперії, в тому числі з питань: про визнання шлюбу недійсним, розірвання шлюбу або на «відлучення від стола та ложа»; судовий захист сімейних прав дитини з питань зловживання батьківською владою; зміни опікуна у разі, якщо батька дитини визнано таким, який є нездатним до управління доходом та майном своїх неповнолітніх дітей; продовження стану неповноліття для дитини, яка вже повнолітня, але нездатна себе утримувати або втратила майно батька внаслідок боргів або власної вини; надання згоди на

укладання шлюбу неповнолітніми у разі, якщо їх батько помер (і не може відповідно надати згоду на шлюб) або відмовляється дати згоду на шлюб, на укладання шлюбу неповнолітніми позашлюбними дітьми; обов'язкове вирішення в суді питання про виховання та утримання дитини у разі розірвання шлюбу або «розлучання» (знаходження у режимі окремого проживання) подружжя.

Підхід, застосований законодавцем у «Зводі законів російської імперії», що діяв на більшій частині українських земель з 1832 по 1917 роки дещо відрізнявся від того, який використано у Галицькому цивільному кодексі та Австрійському цивільному уложенні – в документі немає навіть поняття «захист прав», хоча фактично йдеться про можливість судового вирішення сімейних спорів учасників сімейних відносин.

В період існування українських національних держав (УНР та Української держави), а далі – Радянської України, відбувається відхід від вирішення сімейних спорів у церковних судах і передача повноважень щодо реєстрації укладання та розірвання шлюбу від церкви до державних органів. На початковому етапі радянської державності судовий порядок вирішення спорів, пов'язаних із укладанням шлюбу, розірванням шлюбу, реалізацією подружніх та батьківських прав застосовувався лише у разі оскарження прийнятих рішень органами державної реєстрації актів цивільного стану та органів опіки та піклування; в подальшому повноваження суду у захисті сімейних прав учасників сімейних відносин розширювалися, при цьому суд став єдиним органом захисту прав дитини у спорах щодо походження дитини від батька, щодо стягнення аліментів та про поділу спільного майна, про усиновлення, про розірвання шлюбу, а в Кодексі 1969 року вперше зазначалося на необхідності захисту сімейних інтересів (при поділі спільного майна подружжя суд повинен був взяти до уваги інтереси неповнолітніх дітей або інтереси одного з подружжя; при розірванні шлюбу повинні бути захищені інтереси неповнолітніх дітей і одного з подружжя, який є непрацездатним).

1.4 Зарубіжний досвід правового регулювання здійснення судового захисту сімейних прав та інтересів

Сімейне законодавство держав Європейського Союзу та суміжних з Україною держав мають власну специфіку у правовому регулюванні судового захисту сімейних прав, в тому числі в аспекті визначення особливих способів захисту та пріоритетності судового захисту перед іншими формами захисту або без такого. У зв'язку із цим, доцільно проаналізувати законодавство держав Європейського Союзу та сусідніх з Україною держав, якими врегульовано здійснення захисту сімейних прав та інтересів судом. При цьому, безперечно не варто аналізувати законодавство держави-агресора (російської федерації) та його сателіта (республіки білорусь), оскільки правовий режим цих держав (який є авторитарним) не забезпечує належного захисту прав людини, а отже не буде корисним для даного наукового дослідження. З іншого боку, цікавим мав би стати досвід Республіки Молдови, яка також, як і Україна є кандидатом у члени Європейського Союзу.

Що ж стосується держав Європейського Союзу, на нашу думку, розпочати відповідний аналіз слід із французького та німецького цивільного законодавства, оскільки саме воно стало моделлю для цивільного та сімейного законодавства інших держав європейського континенту, а також із законодавства держав Європейського Союзу, які як і Україна пройшли шлях переходу від соціалістичного права до європейського приватного права, а отже їх досвід також буде корисним для даного дослідження.

Проаналізуємо спочатку сімейне законодавство Франції та Німеччини як такого, що стало моделлю для розробки законодавства інших європейських держав.

Так, у Французькому цивільному кодексі не визначено переліку способів захисту сімейних прав, які застосовуються судом, як і не передбачено пріоритетності саме судової форми захисту перед іншими формами захисту.

Розглянемо спочатку особливості визначення форм та способів захисту

сімейних прав та інтересів батьків та дітей. У ст. 373-2-6 Французького цивільного кодексу зазначено, що саме суд великої інстанції призначений для розгляду сімейних справ і вирішує питання, які надходять на розгляд у рамках спору про здійснення батьківських прав, зокрема питання про забезпечення неперервності та ефективності підтримки дитиною відносини кожним з її батьків, заборони вивезення дитини з французької території без дозволу обох батьків. Серед способів судового захисту сімейних прав та інтересів Кодексом визначаються: затвердження угоди батьків про встановлення порядку здійснення батьківських прав і визначення внесків на утримання та виховання дитини (ст. 373-2-7); встановлення поперемінного проживання дитини у батьків, що проживають окремо (ст. 373-2-9); анулювання запису імені дитини в реєстрі актів цивільного стану, якщо ім'я не відповідає інтересам дитини, присвоєння дитині іншого імені (ст. 57); зміну імені (ст. 60); вжиття заходів щодо захисту інтересів сім'ї, в тому числі про роздільне проживання подружжя, встановлення того, хто залишається проживати з дитиною у сімейному помешканні (ст. 220-1); зміну прізвища дитини, яка народилася поза шлюбом (ст. 334-3); встановлення батьківства або материнства (ст.ст. 340, 340-2, 340-3, 340-6); стягнення матеріальної допомоги на дитину, яка не має права на аліменти (ст. 342); передачу батьківських прав (ст. 377); позбавлення батьківських прав (ст. 378). У разі, якщо дитина є сиротою або позбавлена батьківського піклування, судовий захист її права на утримання, виховання та розвиток здійснюється через повноваження суду великої інстанції здійснювати вирішення питання про повне (з розривом відносин із попередньою сім'єю усиновленого; ст. 353) або просте усиновлення (із залишенням усиновленої дитини у своїй рідній сім'ї; ст. 363), скасування простого усиновлення (ст. 370-1), повноваження суду з питань опіки встановлювати опіку над дитиною, призначати опікуна (ст. 403), який представляє інтереси дитини, управляє її майном (ст. ст. 450, 451, призначати сімейну раду (ст. 407), яка визначає загальні умови утримання та виховання дитини (ст. 449) та надає згоду на вчинення правочинів опікуном щодо майна дитини (ст. 457), здійснювати контроль за діяльністю опікуна (ст. 469), визнавати неповнолітньої дитини

повністю дієздатною за поданням сімейної ради (ст. 478) [34, с. 62–63, 101, 157, 159–161, 168, 172, 175, 180–181, 186–188, 196, 203, 206, 209, 211]. Таким чином, можемо прийти до висновку, що французьке сімейне законодавство, яким врегульовано особливості захисту сімейних прав та обов'язків батьків та дітей, надає саме суду право здійснювати вирішення усіх спорів щодо реалізації сімейних прав батьків та дітей, аналогічно тому, як це передбачено сімейним законодавством України; в тексті Французького цивільного кодексу немає норми, яка б передбачала пріоритетність інших – адміністративної та нотаріальної форм захисту перед судовою. Крім того, у Французькому цивільному кодексі окремо визначено процесуальні повноваження суду великої інстанції, що призначений для вирішення справ, які надходять на розгляд у рамках спору про здійснення батьківських прав [242, с. 21].

З іншого боку, якщо розглядати особливості захисту сімейних прав та інтересів подружжя, можемо передбачити різноманітні форми захисту сімейних прав та інтересів: судову, адміністративну, нотаріальну, прокурорську, президентську тощо.

Так, саме суд вправі вирішувати питання: заперечення проти реєстрації шлюбу за наявності перешкод для такої реєстрації (у разі прийняття судом рішення про обґрунтованість такого заперечення, шлюб не може бути зареєстровано, а зареєстрований шлюб визнається недійсним; ст. ст. 172); про визнання шлюбу недійсним (ст. ст. 180, 184); про визнання правочину, вчиненого одним із подружжя без дозволу іншого щодо права на сімейне житло та предмети обстановки, недійсним (ст. 215); про надання дозволу вчинити правочин щодо майна, вказаного вище у разі, якщо той з подружжя, який повинен був надати згоду не в змозі виразити свою волю або якщо його відмова суперечить інтересам сім'ї (ст. 216); про надання повноважень представництва одним із подружжя інтересів іншого з подружжя при здійсненні правочинів або в порядку загального представництва, якщо останній перебуває у стані, що не дозволяє йому виразити свою волю (ст. 219); про вжиття «термінових заходів», тобто про заборону тому з подружжя, хто грубо порушує свої обов'язки і таким чином ставить під загрозу інтереси сім'ї, вчиняти правочини без згоди іншого з

подружжя, в тому числі правочини щодо особистого майна подружжя; іншим «терміновим заходом» є можливість суду прийняти рішення про роздільне проживання подружжя у разі, якщо один із подружжя вчиняє насильницькі дії, які ставлять під загрозу безпеку іншого з подружжя, дитини чи дітей (ст. 220-1); про встановлення режиму окремого проживання подружжя (ст. 296); про позбавлення одного із подружжя права управління та користування особистим майном у разі, якщо протягом тривалого часу він не зможе виразити свою волю чи може поставити під загрозу інтереси сім'ї, про відновлення такого подружжя у правах у разі припинення причин, що стали підставою для позбавлення його прав (ст. 1429); про встановлення роздільного режиму майна подружжя (ст. 1441) [34, с. 91, 93-94, 99-101, 120, 449-450, 453].

Також суд вправі приймати рішення про розірвання шлюбу (ст. 227). Дана категорія справ підсудна суду великої інстанції. Останній, ухвалюючи рішення про розірвання шлюбу одночасно затверджує договір, укладений подружжям, яким врегульовуються питання правових наслідків припинення шлюбу (питання поділу спільного майна, використання шлюбного прізвища, надання утримання одному із подружжя, використання сімейного житла, вирішення питання щодо місця проживання дітей, їх утримання, виховання та спілкування з боку того з батьків, хто проживатиме окремо від дитини; ст. 232). У разі, якщо подружжя не дійшло згоди щодо правових наслідків розірвання шлюбу, відповідні питання вирішує суд (ст. 234). Право на пред'явлення позову про розірвання шлюбу належить будь-кому з подружжя, однак, якщо позов подається неповнолітньою особою, такий позов подається із дозволу суду із питань опіки (ст. 249). В процесі вирішення справи про розірвання шлюбу, суд вправі застосувати «тимчасові заходи щодо забезпечення умов життя подружжя та їх дітей» на строк до набрання рішенням суду законної сили. Такими заходами можуть бути: пропозиції або припис до подружжя звернутися за посередництвом у сімейних справах, визначення порядку роздільного проживання подружжя, надання права користування житловим приміщенням чи рухомим домашнім майном одному з подружжя або розподіл права користуванням таким майном між подружжям, визначення розподілу одягу та

особистих предметів, встановлення аліментів на дитину, призначення спеціалістів для опису та оцінки майна та підготовки пропозицій щодо ліквідації режиму спільного майна, призначення нотаріуса з метою складення проекту документу про ліквідацію режиму спільного майна та для формування майнових часток при розподілі (ст. 255). У разі прийняття рішення судом про відмову у задоволенні позову про розірвання шлюбу, він одночасно вирішує питання про участь у сімейних витратах, місце постійного перебування сім'ї та про порядок здійснення батьківських прав (ст. 258) [34, с. 104-106, 108, 110-112].

З іншого боку, судова форма захисту сімейних прав та інтересів не виключає інші форми захисту. Зокрема, прокурор має право в інтересах особи, яка не досягла шлюбного віку, дозволити укладення шлюбу (ст. 145); у випадку наявності серйозних непрямих доказів, що дозволяють передбачити, що укладений шлюб може бути визнано недійсним, вправі подати заперечення проти реєстрації шлюбу, яким здійснюється відкладення державної реєстрації шлюбу органом державної реєстрації актів цивільного стану на місяць, а в подальшому – може бути прийняте остаточне рішення про заперечення проти реєстрації шлюбу, яке може бути оскаржене до суду великої інстанції (ст. 175-2). З іншого боку, Президент Республіки вправі дозволити укладання шлюбу окремими родичами, шлюби між якими заборонені (ст. 164), а також укладання шлюбу особою без виконання офіційних вимог, які свідчитимуть про його згоду, якщо така особа може померти до настання можливості виконання цих вимог (ст. 171). Органи державної реєстрації актів цивільного стану або нотаріус вчиняють записи на актах про шлюб у разі припинення режиму роздільного проживання подружжя, що засвідчує відповідний факт припинення правового режиму (ст. 305) [34, с. 85, 89, 92-93]. Як вже писалося вище, ряд повноважень щодо захисту сімейних прав та інтересів належить органам опіки – опікуну та сімейній раді.

Німецьке цивільне уложення містить такі способи судового захисту сімейних прав батьків та дітей: встановлення батьківства (§ 1600d), про визначення способу надання утримання дитині (§ 1612), про стягнення

аліментів на дитину за перші три місяці після встановлення батьківства (§ 1615o), про присвоєння нового прізвища (§ 1618), про встановлення порядку здійснення «батьківської турботи» (§ 1628), про поміщення дитини на примусове лікування (§ 1631b), про повернення дитини, визначення кола спілкування дитини, збереження сімейного піклування (§ 1632), про дозвіл на здійснення правочинів в інтересах дитини (§ 1643), про вчинення судових заходів у випадку ризику для блага або майна дитини (§§ 1666, 1667), про передання одному з батьків дитини при постійному проживанні окремо з іншим із батьків, виключного права на виховання дитини (§ 1671), про зупинення права здійснювати батьківські права (§ 1674), про збереження місця проживання дитини у близьких родичів (§ 1682), про визначення обсягу права на спілкування дитини з батьками (§ 1684), про здійснення спільного здійснення «батьківської турботи» при роздільному проживанні (§ 1687). Суд у справах опіки має право приймати рішення про усиновлення дитини (§§ 1752, 1768) або про скасування відносин, створених усиновленням, якщо це необхідно «для блага дитини» чи «для цього є серйозні причини» (§§ 1764, 1771), про встановлення опіки (§§ 1774, 1778-1779), про позбавлення окремих представницьких повноважень опікуна у разі протиріччя інтересів підопічного та опікуна (§ 1796), про надання дозволу на вчинення опікуном окремих правочинів щодо майна підопічного (§§ 1810, 1819 – 1824), про усунення опікуна за наявності ризику протиріч між його інтересами та інтересами підопічного (§ 1886), припинення опіки (§ 1889). Суд у справах опіки також здійснює нагляд за діяльністю опікуна та консультування опікуна з питань виконання ним обов'язків опікуна (§ 1837) [36, с. 406, 410–411, 415, 417, 420–423, 425–432, 440, 445-449, 454, 457, 459-461, 466, 470-471]. Як бачимо, німецьке цивільне законодавство відносить до компетенції суду практично усі випадки порушення сімейних прав батьків та дітей, не визначаючи компетенцію інших органів (опіки та піклування, нотаріуса, органів місцевого самоврядування тощо) [242, с. 22].

Аналогічна ситуація стосується й випадків захисту сімейних прав та інтересів подружжя. Зокрема, суд у сімейних справах вправі приймати рішення

про можливість укладання шлюбу особою до досягнення шлюбного віку (§ 1303) або між усиновлювачем та усиновленою особою (§ 1308), про достроковий розподіл майна подружжя, набутого у шлюбі (§ 1388). Також суд здійснює «скасування шлюбу» за наявності підстав недійсності шлюбу при його укладенні (§ 1313), стягнення утримання, що відповідає умовам життя, доходам та майновому стану подружжя у разі, якщо подружжя проживає окремо (§ 1361), розподіл предметів домашньої обстановки при роздільному проживанні (§ 1361a), передання в користування сімейного житла одному з подружжя або його частини за наявності «загрози блага» дітей, що проживають у сім'ї, у разі умисного та протиправного нанесення одним із подружжя тілесного ушкодження, вчинення шкоди здоров'ю, порушення свободи або погрози нанесенню шкоди іншому з подружжя (§ 1361b), надання згоди на укладення правочину одним із подружжя у разі, якщо інший з подружжя безпідставно не надав згоди на укладення правочину або не може надати згоду у зв'язку із станом здоров'я чи безвісною відсутністю (§§ 1429, 1430), скасування режиму спільності майна у разі, якщо є значний обсяг зобов'язань одного із подружжя, що можуть поставити під загрозу збереження спільного майна (§ 1448), інших випадків ризику для спільного майна (§ 1469), розірвання шлюбу (§ 1564), стягнення коштів на утримання колишнього подружжя (§ 1572) [36, с. 335-336, 345-346, 354, 360, 365, 369-370, 385].

Аналогічне текстуальне визначення компетенції суду із вирішення сімейних спорів та захисту сімейних прав учасників сімейних відносин без визначення пріоритетності судової форми захисту (однак із презюмуванням цього) здійснюється і за законодавством таких держав, як Словаччина, Болгарія, Естонія.

Зокрема, відповідно до Закону Словацької республіки про сім'ю суд: визнає шлюб недійсним (§ 9), вирішує сімейні спори, в тому числі з питань порушення сімейних прав одного із подружжя (§ 19), може розірвати шлюб (§ 23). При розірванні шлюбу суд може визначити питання здійснення батьківських обов'язків щодо неповнолітньої дитини на період після розлучення, зокрема, чи буде неповнолітня дитина довірена спільній особистій

опіці обох батьків, поперемінному особистому піклуванню обох батьків або особистій опіці одного з батьків, який буде представляти його та розпоряджатися його майном; при цьому суд визначає, яким чином той з батьків, якому не присуджено опіку над неповнолітньою дитиною, повинен вносити свій внесок на її утримання, або затверджує угоду батьків про розмір аліментів. Ухвалюючи рішення про здійснення батьківських обов'язків або затверджуючи угоду батьків, суд поважає право неповнолітньої дитини підтримувати свої стосунки з обома батьками та завжди враховує інтереси неповнолітньої дитини, зокрема її емоційні зв'язки, потреби у розвитку, стабільність майбутнього освітнього середовища та здатність батьків домовитися про виховання та догляд за дитиною з другим із батьків. Суд забезпечує дотримання права дитини на виховання та піклування обома батьками та дотримання права дитини на регулярний та рівний особистий контакт з обома батьками. При вирішенні питання про опіку над неповнолітньою дитиною одним з батьків суд звертає увагу на право того з батьків, кому неповнолітня дитина не буде довірена під особисте піклування, регулярно інформуватися про неповнолітню дитину. Батько, якому не було присуджено опіку над неповнолітньою дитиною, може вимагати право на регулярну інформацію про неповнолітню дитину в суді (§ 24). Якщо батьки не домовляться про організацію побачень із дитиною, суд врегулює контакти батьків з неповнолітньою дитиною в рішенні про розірвання шлюбу, в інтересах неповнолітньої дитини суд може обмежити контакт неповнолітньої дитини з батьком або заборонити контакт неповнолітньої дитини з батьком; у разі, якщо один з батьків неодноразово необґрунтовано і навмисно відмовляється дозволити іншому з батьків спілкуватися з неповнолітньою дитиною, суд може, на прохання одного з батьків, змінити рішення і передати дитину іншому з батьків (§ 25). Також суд може надати батьківські права та обов'язки щодо особистого догляду за малолітньою дитиною неповнолітньому з батьків дитини віком від 16 років, якщо він відповідатиме умовам щодо забезпечення цього права в інтересах неповнолітньої дитини, вирішує питання про призначення опікуна для управління її майном (§ 29); призначає опікуна у

конфлікті у випадках, коли малолітня дитина не має законного представника або якщо законний представник не може з поважних причин представляти малолітню дитину в процесі (§ 31) або у випадку, якщо інтереси малолітньої дитини, пов'язані з управлінням її майном, знаходяться під загрозою, а батьки самі не вжили або не можуть вжити належних заходів для захисту майна (§ 33); припиняє опіку над дитиною (§ 34, 59); застосовує заходи виховного характеру до батьків та дитини (§ 37); здійснює обмеження або позбавлення батьківських прав та обов'язків (§ 38); визначає ім'я чи прізвище дитини у разі, якщо батьки не дійшли згоди щодо цього (§ 40); вирішує питання про «замінний догляд» у випадках, коли батьки не здійснюють або не можуть забезпечити особистий догляд за дитиною (§ 44); призначає опікуна над малолітньою дитиною (§ 56, 57); визначає обсяг аліментного обов'язку батьків (§ 62) [8].

Аналогічно, Сімейний кодекс Болгарії визначає виключну компетенцію суду вирішувати спори щодо визнання шлюбного контракту недійсним (ст. 42), визнання шлюбу недійсним (ст. 45), розірвання шлюбу (ст. 49), вирішення пов'язаних із розірванням шлюбу питань, в тому числі порядку користування сімейним житлом (ст. 56), здійснення батьківських прав та обов'язків у випадку розірвання шлюбу (ст. 59), скасування рішення органу реєстрації актів цивільного стану щодо визнання батьківства (ст. 66), усиновлення дитини (ст. 97), скасування усиновлення (ст. ст. 106 і 107), здійснення батьківських прав та обов'язків (ст. 123), місця проживання дитини (ст. 127), обмеження (ст. 131) або позбавлення батьківських прав (ст. 132), стягнення аліментів (ст. 143), надання утримання подружжю за наявності спору про це (ст. 145) [3]. Естонський закон про сім'ю також передбачає виключну компетенцію суду при вирішенні питання, що виникають із реалізації батьківських прав та обов'язків, розподілу подружнього майна, розірвання шлюбу та визнання його недійсним, встановлення опіки, усиновлення дитини або визначення походження дитини (ст. ст. 9, 22, 35, 48, 65, 68 – 70, 74 – 76, 84, 91, 94, 101, 118, 123, 131, 134, 135, 136, 138, 140, 143, 147, 159, 160, 166, 173, 187, 193, 197) [42].

Особливий інтерес викликають положення Цивільного кодексу Чехії, в якому міститься окрема стаття, присвячена захисту цивільних (в тому числі

сімейних) прав, а саме § 12, відповідно до якого кожен, хто вважає, що право його порушене, має право вимагати захисту в органах державної влади; у випадках, якщо в законі не встановлене інше, таким органом є суд. В той же час, конкретних способів та форм захисту сімейних прав учасників сімейних відносин, у цьому параграфі не зазначено; вони аналогічно французькому та німецькому цивільному законодавству визначені у окремих статтях. Так, суд здійснює захист сімейних прав та інтересів подружжя через прийняття судових рішень у справах за позовами про визнання шлюбу недійсним (§ 680), надання згоди замість одного з подружжя з питань сім'ї, з яких подружжя має домовлятися спільно, однак подружжя не досягли згоди (§ 692), встановлення правового режиму майна подружжя (§ 708), розірвання шлюбу (§ 755), присудження утримання тому з колишнього подружжя, хто нездатний себе утримувати (§ 760), врегулювання майнових відносин подружжя у разі недосягнення врегулювання подружжям самотійно (§ 765); захист сімейних прав батьків та дітей через прийняття судових рішень у справах за позовами про встановлення батьківства (§ 777), оспорювання батьківства (§§ 785, 788, 789, 791), управління майном дитини (§ 897), стягнення аліментів на дитину (§ 922), за заявою особи, яка бажає усиновити дитину про її усиновлення (§ 794), а також рішення: про передачу дитини майбутньому усиновителю на період після надання згоди батьків дитини на її усиновлення до прийняття остаточного рішення суду про усиновлення дитини (§ 823), про призначення опікуном дитини, що усиновляється органу опіки та піклування (§ 825), про скасування усиновлення (§ 840), про батьківські права та обов'язки (§§ 865, 866), їх зупинення (§ 869), обмеження (параграф 870) або позбавлення (§ 871), про вирішення питання реалізації батьківських прав та обов'язків щодо яких немає одностайності у батьків (§ 877), про представництво дитини одним із батьків (§ 894), про передачу на виховання дитини одному із батьків, організацію спільного або поперемінного виховання дитини (§ 907), про застосування профілактичних або виховних заходів на дитину або її батьків (§ 925). Також суд здійснює захист прав дітей-сиріт та дітей, що залишилися без батьківського піклування шляхом прийняття рішень про призначення

опікуна (§ 928), надання згоди на вчинення опікуном правочинів щодо майна підопічного (§ 934), звільнення або відсторонення опікуна (§§ 936 і 937), передачу дитини на виховання іншій особі (§ 953), патронатному вихователю (§ 958), поміщення дитини у спеціальну виховну установу (§ 971) [35]. Таким чином, чеське сімейне законодавство визнає суд основним органом захисту сімейних прав, допускаючи поряд із цим пріоритет несудових органів у випадках, передбачених законодавством. Якщо із тексту німецького та французького цивільних кодексів пріоритет суду перед іншими органами захисту сімейних прав можна вивести із змісту відповідних положень, то чеський цивільний кодекс передбачає прямо місце суду в системі органів захисту [242, с. 23].

Схожий перелік видів судового захисту сімейних прав учасників сімейних відносин передбачений Латвійським цивільним законом. Останній передбачає можливість захисту прав подружжя через прийняття таких судових рішень: про визнання шлюбу недійсним (п. 61), про розірвання шлюбу (п. 69; однак повноваження на розірвання шлюбу має також нотаріус), про вирішення спорів між подружжям щодо здійснення ними своїх прав та обов'язків (п. 85), про припинення режиму спільності майна подружжя (п. 134), захист прав батьків та дітей через прийняття таких судових рішень: про оспорювання батьківства (п. 149), про визнання недійсним батьківства, визнаного органом реєстрації актів цивільного стану (п. 156), про встановлення батьківства (п. 158), про затвердження рішення сирітського суду про усиновлення (п. 171), про скасування усиновлення (п. 175), про утримання дитини (п. 179), про уповноваження сирітського суду надавати позасімейну турботу про дитину (п. 200). В той же час, Латвійський цивільний закон поряд із судовим захистом сімейних прав батьків та дітей, передбачає також квазісудову форму захисту, представлену сирітськими судами, які є органами опіки та піклування органів місцевого самоврядування та здійснюють захист сімейних прав батьків і дітей, які звичайно здійснюються судами за сімейним законодавством України. Сирітські суди, попри наявність у своїй назві слова «суд» є органами опіки та піклування органів місцевого самоврядування, а не судами, і приймають ряд

рішень, які як правило в Україні належать саме судам, а не іншим органам, зокрема рішення про надання дозволу на шлюб неповнолітній особі, що не досягла шлюбного віку (п. 33), про визначення прізвища дитини за наявності спору про це в батьків (п. 151), про згоду на подання батьком дитини заяви про встановлення батьківства у разі смерті матері дитини або відсутності відомостей про її місцезнаходження (п. 155), про передачу дитини під турботу та виховання майбутнього усиновителя (п. 162), про усиновлення дитини (п. 169), про вирішення спорів батьків щодо реалізації своїх батьківських прав та обов'язків (п.п. 178, 182), про допомогу у реалізації батьками своїх прав та обов'язків щодо дитини (п. 185), про допомогу дитині у разі неправомірної реалізації батьками своїх прав та обов'язків щодо дитини (п. 185), про припинення права опіки батьків над дитиною або поновлення такого права (п. 203), про ініціювання позову про позбавлення батьків права опіки над дитиною (п. 203), про затвердження опікунів, призначених у заповіті батьків (п. 230), про призначення дитині опікуна (п. 330), про звільнення опікуна (п. 342) тощо [32].

Схожа квазісудова форма захисту сімейних прав батьків та дітей поряд із судовою існує і за законодавством Республіки Польща. Так, з одного боку, Кодекс про сім'ю та опіку Республіки Польща визначає повноваження суду із встановлення материнства (ст. 61-10), батьківства (ст. 63), заперечення батьківства (ст. 69), визнання батьківства (ст. 73), призначення аліментів на дитину (ст. 135), з іншого визначає повноваження органів реєстрації актів цивільного стану при вирішенні питання про визнання батьківства (ст. 73), а «суду з питань опіки та піклування» – з питань надання дозволу на укладення шлюбу особою, яка не досягла шлюбного віку (ст. 10), визнання батьківства за наявності спору між батьками (ст. 73), визначення прізвища або імені дитини (ст. ст. 88, 89), призначення опікуна над дитиною (ст. 99), надання згоди на вчинення правочинів щодо майна дитини (ст. 101), обмеження (ст. 110) або позбавлення батьківських прав (ст. 111), обмеження контактів дитини з одним із батьків (ст. 113-2) або заборона таких контактів (ст. 113-3), усиновлення дитини (ст. 117) тощо [7].

У Цивільному кодексі Румунії прямо зазначається, що усі заходи захисту, передбачені Книгою II «Про сім'ю» підсудні суду (ст. 265), в той же час окремо визначаються повноваження суду з питань опіки та піклування з питань позбавлення батьківських прав (ст. 509), їх поновлення (ст. 512), усиновлення дитини (ст. 454) та вирішення спорів між батьками щодо здійснення ними батьківських прав та обов'язків (ст. 486) [2]. Цим самим, румунське сімейне законодавство передбачає дві самостійні форми захисту сімейних прав – судову та квазісудову аналогічно латвійському та польському законодавству.

Викликає інтерес дослідити на предмет визначення видів захисту сімейних прав батьків та дітей Сімейним кодексом Республіки Молдова як держави, яка є державою-кандидатом в члени Європейського Союзу поряд із Україною. Відповідно до ст. 7 цього Кодексу сімейні права охороняються законом, за винятком випадків, коли вони здійснюються у протиріччі з їх призначенням чи законними передбаченнями. Сімейні права захищаються компетентними органами публічного управління, а в окремих випадках медіаторами та судовими інстанціями. Способи захисту сімейних прав встановлюються цим кодексом, іншими законами та нормативними актами. При будь-якому сімейному конфлікті або суперечці, яка становить або може становити небезпеку для фізичного та розумового розвитку дитини або яка завдає шкоди або утискає її законні інтереси, орган опіки рекомендує членам сім'ї, які перебувають у конфлікті або суперечці, вирішувати її в рамках процесу медіації [244].

У Сімейному кодексі Республіки Молдова окремо визначено право дитини на захист у ст. 53. Відповідно до неї, дитині гарантується захист її прав та законних інтересів. Захист прав та законних інтересів дитини забезпечується батьками або особами, які їх замінюють, а у випадках, передбачених законом, – місцевим/територіальним органом опіки або іншими уповноваженими на те органами. Батьки несуть передбачену законодавством відповідальність за невиконання або неналежне виконання своїх обов'язків щодо догляду за дитиною та її виховання. Захист прав та законних інтересів дитини, чиї батьки є неповнолітніми, забезпечується батьками або іншими законними

представниками неповнолітніх батьків. При порушенні прав та законних інтересів дитини, у тому числі невиконанні або неналежному виконанні батьками (одним з них) обов'язків щодо її утримання, виховання, навчання, при зловживанні батьком чи матір'ю батьківськими правами дитина може самотійно звернутися за захистом своїх прав та законних інтересів до місцевого/територіального органу опіки, а після досягнення віку 14 років – до судової інстанції. У ст. 61 Кодексу права та законні інтереси дітей захищаються їхніми батьками. У разі виникнення конфлікту інтересів між батьками та дітьми він вирішується рішенням місцевого органу опіки за місцем перебування дитини, яке може бути оскаржено в суді, інтереси дітей у цьому випадку надаються територіальним органом опіки. Спори, що виникають між батьками з питань, що стосуються виховання та навчання дітей, розглядаються місцевими органами опіки, рішення яких можуть бути оскаржені у судовому порядку (ст. 60). Батьки мають право вимагати повернення дитини від будь-якої особи, яка утримує її у себе, не маючи на те законних підстав. У разі спору батьки можуть звернутися з позовом до судової інстанції про захист їх батьківських прав (ст. 66) [244].

Суд відповідно до молдовського сімейного законодавства вправі приймати рішення щодо встановлення батьківства (ст. 48), оспорювання батьківства (ст. 49), визначення місця проживання неповнолітньої дитини (ст. 63), оскарження рішення органу опіки та піклування щодо здійснення батьківських прав батьками у разі їх роздільного проживання (ст. 64), усунення перешкод щодо спілкування з дитиною її діда, баби, братів та сестер (ст. 65), позбавлення батьківських прав (ст. 68), їх поновлення (ст. 70), відібрання дитини без позбавлення батьків їх прав (ст. 71), стягнення аліментів на дитину (ст.ст. 74 і 97), про зобов'язування батьків взяти участь у несенні додаткових витрат на дитину (ст. 79), про стягнення аліментів на утримання непрацездатних батьків (ст.ст. 80 і 97) та зобов'язування їх брати участь у несенні додаткових витрат на батьків (ст. 81) [244]. Також суд приймає рішення про усиновлення дитини («встановлює усиновлення») відповідно до ст. 31 Закону Республіки Молдова «Про правовий режим усиновлення»; також

може припинити усиновлення через визнання його недійсним або скасування (ст. 47 Закону) [77].

Відповідно до Сімейного кодексу Республіки Молдова суд вправі приймати рішення про визнання майна, набутого одним з подружжя в період роздільного проживання, особистим майном подружжя (ст. 20), про визнання недійсним правочину, що протиричить інтересам подружжя (ст. 21), про визнання особистого майна подружжя спільним майном у разі, якщо за період спільного проживання за рахунок спільного майна або майна одного з подружжя або в результаті роботи одного з подружжя вартість майна кожного з них значно зросла (капітальний ремонт, переобладнання, реконструкція тощо) (ст. 23), про розподіл спільного майна подружжя (ст. 25), про зміну чи розірвання шлюбного договору (ст. 30), визнання його недійсним, якщо він містить умови, що порушують права та інтереси одного із подружжя, їх неповнолітніх дітей чи інших осіб, захищених законом (ст. 31), про розірвання шлюбу з підстав, з яких розірвання шлюбу не здійснюється органами реєстрації актів цивільного стану або нотаріусом (ст. 37) із вирішенням питань, що виникають у зв'язку із цим: поділу спільного майна, порядку, розміру та способу сплати аліментів на утримання дітей або одного з подружжя, вирішення питання, хто з батьків буде проживати з їх спільними неповнолітніми дітьми (ст. 38), про визнання шлюбу недійсним (ст. 41), про стягнення аліментів на утримання іншого з подружжя у випадках відмови від надання аліментів при відсутності між подружжям домовленості про сплату аліментів (ст. 82), про стягнення аліментів на утримання колишнього подружжя (ст. 83). Також ст. ст. 90 і 91 Сімейного кодексу визначається участь суду у захисті прав інших членів сім'ї в частині стягнення на їх утримання аліментів із зобов'язаної особи [244].

На підставі вище викладеного наукового дослідження, можемо визначити, що способи судового захисту сімейних прав учасників сімейних відносин в законодавстві окремих держав Європейського Союзу (таких як Німеччина, Франція, Чехія, Словаччина, Польща, Болгарія, Латвія, Естонія) та Молдови не визначені.

У Німецькому цивільному уложенні та Французькому цивільному кодексі, Сімейному кодексі Болгарії та законах про сім'ю Естонії та Словаччини не визначено вичерпного переліку способів та видів судового захисту сімейних прав, хоча його можна сформулювати, проаналізувавши текст окремих статей, присвячених окремим питанням здійснення сімейних прав учасників сімейних відносин та їх захисту. В той же час, як показує аналіз сімейного законодавства цих держав, яким врегульовано особливості захисту сімейних прав та обов'язків учасників сімейних відносин, суду належить право здійснювати вирішення усіх спорів щодо реалізації сімейних прав учасників сімейних відносин, аналогічно тому, як це передбачено сімейним законодавством України. У Французькому цивільному кодексі окремо визначено процесуальні повноваження суду великої інстанції, що призначений для вирішення справ, які надходять на розгляд у рамках спору про здійснення батьківських прав.

Аналіз цивільного законодавства Чехії, Латвії, Польщі та Румунії дозволяє прийти до висновків, що суд не є єдиним (хоч і основним) органом, який уповноважений здійснювати захист прав учасників сімейних відносин; конкретні способи та форми захисту сімейних прав аналогічно французькому та німецькому цивільному законодавству визначені у окремих статтях. Латвійський цивільний закон поряд із судовим захистом сімейних прав батьків та дітей, містить також квазісудову форму захисту, представлену сирітськими судами, які є органами опіки та піклування органів місцевого самоврядування та вирішують питання про передачу дитини під турботу та виховання майбутнього усиновителя, про усиновлення дитини, про допомогу у реалізації батьками своїх прав та обов'язків щодо дитини, про допомогу дитині у разі неправомірної реалізації батьками своїх прав та обов'язків щодо дитини, про припинення права опіки батьків над дитиною або поновлення такого прав, про призначення, затвердження або звільнення опікуна. Польське та румунське сімейні законодавства передбачають дві самостійні форми захисту сімейних прав – судову та квазісудову аналогічно латвійському законодавству, коли питання усиновлення, встановлення опіки, вирішення спорів батьків щодо

здійснення ними батьківських прав та обов'язків вирішується «судами з питань опіки та піклування» як органами опіки та піклування.

Сімейний кодекс Республіки Молдова визначає поряд із судами як органами, які забезпечують захист сімейних прав батьків та дітей органи опіки, а також передбачає, що сімейні права учасників сімейних відносин захищаються компетентними органами публічного управління, а в окремих випадках медіаторами та судовими інстанціями. Суд як правило здійснює захист сімейних прав учасників сімейних відносин за наявності конфлікту інтересів між ними.

Висновки до Розділу 1

Отже, в результаті проведення дослідження поняття та правової природи судового захисту сімейних прав та інтересів учасників сімейних відносин, окремих способів судового захисту, розвитку правового регулювання захисту сімейних прав та інтересів учасників сімейних відносин судом за законодавством, яке діяло на українських землях, вивчення зарубіжного досвіду правового регулювання судового захисту сімейних прав та інтересів ми дійшли до таких висновків:

1. Судовий захист є універсальною формою захисту сімейних прав та інтересів, яка характеризується тим, що вона здійснюється спеціальним державним органом – судом; відбувається у передбаченій цивільним або адміністративним процесуальним законом формі шляхом ухвалення судового рішення, яке є остаточним і має загальнообов'язкову силу, може бути виконане із можливістю застосування державного примусу; може бути реалізована, якщо особа, яка володіє сімейним правом чи інтересом, що є об'єктом захисту, звернулася до суду із відповідною вимогою із застосуванням відповідної процесуальної форми в межах строку позовної давності; має виключну компетенцію з найбільш важливих питань сімейних відносин; поряд із національним рівнем судового захисту присутній й міжнародний.

З іншого боку, судовий захист сімейних прав та інтересів має загальні ознаки юрисдикційної форми захисту, а саме є способом впливу на сімейні

відносини, які зазнали протиправного впливу, з метою поновлення порушеного, невизнаного, оспорюваного сімейного права чи неврахованого сімейного інтересу; підставами для звернення за захистом або вчинення самозахисту є: порушення сімейного права, його невизнання, оспорювання, врахування сімейного інтересу, якщо він не суперечить загальним засадам сімейного законодавства; лише учасник сімейних відносин може звернутися щодо захисту сімейного права та інтересу – власного або іншого учасника у разі недосягнення повноліття або у разі непрацездатності останнього, при цьому можливість звернення за захистом неповнолітньої чи малолітньої дитини не обмежується (крім звернення до суду); об'єктом захисту є виключно сімейне право чи інтерес і не може бути право чи інтерес, що не впливає із факту сімейних відносин, споріднення, перебування у шлюбі або іншого факту належності до сім'ї.

2. Способи захисту сімейних прав та інтересів – це заходи примусового характеру, визначені законом або договором, які застосовуються судом, іншим юрисдикційним органом чи самим учасником сімейних відносин з метою захисту порушеного, оспорюваного, невизнаного сімейного права чи неврахованого сімейного інтересу.

Правові інструменти, за допомогою яких здійснюється захист порушеного, оспорюваного чи невизнаного сімейного права чи неврахованого сімейного інтересу, що стало підставою для застосування в подальшому відповідного способу захисту, є засобами захисту (позовна заява, судові рішення, рішення державного або приватного виконавця щодо виконання рішення суду, рішення органу державної реєстрації актів цивільного стану, органу опіки чи піклування, які у разі визнання їх такими, що не порушують права та інтереси інших осіб можуть бути застосовані з метою захисту інтересів подружжя, батьків чи дитини.

Перелік способів захисту сімейних прав та інтересів, які можуть бути застосовані судом, визначений у ч. 2 ст. 18 СК України. Відповідний перелік є невичерпним, непоіменовані у ньому способи захисту сімейних прав та інтересів, можуть бути вказані у інших статтях СК України, інших актах

законодавства або визначені у сімейному договорі. Вище викладена обставина зумовлює виділення в сімейно-правовій доктрині широкого переліку непоіменованих способів захисту сімейних прав та інтересів, в тому числі: визнання (встановлення) батьківства; оспорювання батьківства; визнання материнства, встановлення факту материнства, оспорювання материнства; відібрання дитини, в тому числі без позбавлення батьківських прав; обмеження батьківських прав; призупинення батьківських прав; позбавлення батьківських прав; стягнення аліментів на утримання дитини; стягнення неустойки у разі порушення сімейного права та інтересу, як самостійний спосіб захисту сімейних прав; визнання сімейного права; можливість особи у судовому порядку спростувати недостовірну інформацію про себе, членів сім'ї, а також право на відшкодування шкоди, заподіяної збиранням, зберіганням, використанням та поширенням такої інформації; визнання шлюбу недійсним і встановлення режиму окремого проживання подружжя як самостійні способи захисту сімейних прав та інтересів.

3. Захист сімейних прав та інтересів учасників сімейних відносин судом здійснювався вже відповідно до положень римського права, яке діяло в межах грецьких держав Північного Причорномор'я, що потрапили в I ст. до н.е. в залежність від Римської імперії. В цей період здійснювався судовий (преторський) захист сімейних прав у справах: про встановлення приданого шляхом акцептиляції (погашення боргу); про розірвання заручин у порядку відмови від зобов'язань; про повернення приданого у випадку розірвання шлюбу чи смерті чоловіка у разі відсутності договору про повернення приданого, про розірвання шлюбу; про розподіл спільного майна; до претора можна було звертатись з тим, щоб він вжив всіх необхідних заходів для правильного встановлення батьківства.

В період існування Київської князівської держави сім'я знаходилась під покровительством православної церкви, сімейні справи регулювались в основному нормами церковного права, а спірні питання розглядались не світськими, а церковними судами (передусім захист сімейних прав та інтересів здійснювався в контексті вирішення справ про розірвання шлюбу, про

умикання (викрадення нареченої), про шлюби в недозволених ступенях спорідненості або стані, про спори подружжя між собою через майно, про погане поводження дітей з батьками, за позовами родичів між собою про спадщину, про відмову від укладення шлюбу після змови, про порушення дітьми батьківської влади).

В період входження українських земель до складу Великого князівства Литовського та Королівства Польського, а після 1569 року – Речі Посполитої, судовий захист сімейних прав та інтересів здійснювався як церковними, так і світськими судами, останні розглядали справи щодо: захисту майнових прав дітей, що знаходяться під опікою вдови, якщо вона належно не виконує своїх обов'язків як опікуна, що призвело до майнових втрат; захисту прав неповнолітніх дітей-сиріт, що виявляється в участі суду у призначенні опікуна для таких осіб, у разі, якщо їх батько у заповіті не визначив опікуна; захисту права дочки на укладання шлюбу у разі, якщо її батьки не виконують свого обов'язку видати дочку заміж через надання дозволу їй вийти заміж без дозволу батьків; в цей період стає можливим застосування судом такого способу захисту як відшкодування збитків, завданих неналежним управлінням майном неповнолітніх дітей. Положеннями Литовських статутів прямо зазначалося на можливості звернення до суду із позовом у разі порушення права чи інтересу особи, в тому числі сімейного права чи інтересу.

В період існування незалежної (а пізніше – автономної) Української гетьманської держави відбувається відокремлення судової влади від виконавчої, і запровадження виключно судової форми захисту сімейних прав та інтересів.

В період входження українських земель до складу Австро-Угорської та російської імперій відбувається розширення випадків застосування судового захисту сімейних прав та інтересів: він застосовується як виключний до вирішення у справах про визнання шлюбу недійсним, розірвання шлюбу або на «відлучення від стола та ложа», окремих справах за участю батьків та дітей, в тому числі встановлення походження дитини від батьків, «узаконення позашлюбних дітей», визначення, із ким залишається дитина у разі роздільного

проживання подружжя, визначення порядку здійснення права спілкування одним із батьків з дітьми, що знаходяться у іншого з батьків, встановлення заборони на спілкування з дитиною одним із батьків тощо. Австрійське цивільне законодавство прямо зазначало на праві особи, яка вважає, що її право порушене, звернутися із позовом до суду.

В період існування українських національних держав (УНР та Української держави), а далі – Радянської України, відбувається відхід від вирішення сімейних спорів у церковних судах і передача повноважень щодо реєстрації укладання та розірвання шлюбу від церкви до державних органів. На початковому етапі радянської державності судовий порядок вирішення спорів, пов'язаних із укладанням шлюбу, розірванням шлюбу, реалізацією подружніх та батьківських прав застосовувався лише у разі оскарження прийнятих рішень органами державної реєстрації актів цивільного стану та органів опіки та піклування. В подальшому повноваження суду у захисті сімейних прав учасників сімейних відносин розширювалися; у справах щодо походження дитини, розірвання шлюбу, стягнення аліментів, поділ спільного майна, суд ставав органом, який мав виключні повноваження щодо захисту сімейних прав та інтересів. В Кодексі 1969 року вперше зазначалося на необхідності захисту сімейних інтересів (неповнолітніх дітей та подружжя).

4. За законодавством держав Європейського Союзу суду належить право здійснювати вирішення усіх спорів щодо реалізації сімейних прав учасників сімейних відносин, аналогічно тому, як це передбачено сімейним законодавством України.

Аналіз цивільного законодавства Чехії, Латвії, Польщі та Румунії дозволяє прийти до висновків, що суд не є єдиним (хоч і основним) органом, який уповноважений здійснювати захист прав учасників сімейних відносин; конкретні способи та форми захисту сімейних прав аналогічно французькому та німецькому цивільному законодавству визначені у окремих статтях. Латвійський цивільний закон поряд із судовим захистом сімейних прав батьків та дітей, містить також квазісудову форму захисту, представлену сирітськими судами, які є органами опіки та піклування органів місцевого самоврядування

та вирішують питання про передачу дитини під турботу та виховання майбутнього усиновителя, про усиновлення дитини, про допомогу у реалізації батьками своїх прав та обов'язків щодо дитини, про допомогу дитині у разі неправомірної реалізації батьками своїх прав та обов'язків щодо дитини, про припинення права опіки батьків над дитиною або поновлення такого прав, про призначення, затвердження або звільнення опікуна. Польське та румунське сімейне законодавства передбачають дві самостійні форми захисту сімейних прав – судову та квазісудову аналогічно латвійському законодавству, коли питання усиновлення, встановлення опіки, вирішення спорів батьків щодо здійснення ними батьківських прав та обов'язків вирішується «судами з питань опіки та піклування» як органами опіки та піклування.

Сімейний кодекс Республіки Молдова визначає порядок із судами як органами, які забезпечують захист сімейних прав батьків та дітей органи опіки, а також передбачає, що сімейні права учасників сімейних відносин захищаються компетентними органами публічного управління, а в окремих випадках медіаторами та судовими інстанціями. Суд як правило здійснює захист сімейних прав учасників сімейних відносин за наявності конфлікту інтересів між ними.

РОЗДІЛ 2

ОСОБЛИВОСТІ ЗАХИСТУ СІМЕЙНИХ ПРАВ ТА ІНТЕРЕСІВ В ПОРЯДКУ ЦИВІЛЬНОГО ТА АДМІНІСТРАТИВНОГО СУДОЧИНСТВА В УКРАЇНІ

2.1 Особливості судового захисту прав та законних інтересів подружжя

Одним із основних видів сімейних відносин, які виникають з метою набуття сімейних прав та обов'язків є шлюбні правовідносини, які в правовій доктрині визначаються як врегульовані нормами сімейного права суспільні відносини, що виникають з метою створення сім'ї між жінкою і чоловіком, неспорідненими кровно між собою, які проживають однією сім'єю, ведуть спільне господарство, мають взаємні шлюбні права й обов'язки. Шлюбні правовідносини виникають між подружжям, які перебувають у шлюбі, зареєстрованому у державному органі реєстрації актів цивільного стану в установленому законом порядку [243, с. 404]. Саме державна реєстрація шлюбу органом державної реєстрації актів цивільного стану є тим юридичним фактом, який зумовлює набуття жінкою та чоловіком, які уклали шлюб, сімейно-правового статусу [186, с. 177] подружжя та відповідних прав та обов'язків подружжя. Шлюб є тим юридичним фактом, з яким пов'язують виникнення сім'ї, прав та обов'язків подружжя [10, с. 34]. Інші ознаки шлюбних правовідносин не є визначальними для їх відділення від схожих на них сімейних відносин, що однак виникають із інших правових підстав – квазішлюбного зареєстрованого союзу (одностатевого шлюбу або зареєстрованого партнерства), вчинення акту реєстрації релігійного шлюбу церквою, проживання однією сім'єю чоловіка та жінки, шлюб між якими не було зареєстровано. Сімейні відносини, які виникають із цих правових підстав у науковій літературі отримали назву квазішлюбних або нелегітимізованих

шлюбних [243, с. 375-376]. Учасники таких відносин хоч і володіють взаємними правами та обов'язками, однак вони не мають статусу подружжя, а отже відповідні права та обов'язки, які виникають у них у зв'язку із вступом у відповідні квазішлюбні правовідносини, належатимуть їм як носіям іншого сімейно-правового статусу. Українське сімейне законодавство не визнає релігійних шлюбів, інституту зареєстрованого партнерства, а також шлюбів, укладених між представниками однієї статі, а також обмежено визнає наявність окремих майнових прав за особами, які перебувають у фактичних шлюбних відносинах (як зазначає М. І. Байрачна, закон звільняє зазначених осіб від обов'язкового здійснення суб'єктивних прав та виконання суб'єктивних обов'язків, які можуть виникати відносно один одного, однак можливим є укладання такими особами договору, в якому вони можуть визначити особисті немайнові та майнові права та обов'язки, які вони будуть здійснювати та виконувати у повсякденному житті [10, с. 47, 52]). У зв'язку із цим, на нашу думку, у дисертації доцільно буде проаналізувати лише особливості захисту прав та інтересів учасників фактичних шлюбних відносин судом, але у іншому підрозділі. У цьому ж підрозділі дисертації слід буде розглянути питання захисту сімейних прав та інтересів подружжя у судовому порядку, причому як особистих немайнових прав подружжя, так і прав майнового характеру.

У даному аспекті виникає питання щодо поняття та правової природи сімейного права та інтересу подружжя як об'єкту судового захисту. Тобто слід визначитись, що саме потребує судового захисту і захищається саме судом як органом, уповноваженим вирішувати будь-які спори, які виникають між суб'єктами суспільних, в тому числі сімейних відносин.

Наукове дослідження прав та обов'язків подружжя, в тому числі визначення їх правової природи, специфіки та місця у структурі сімейних відносин було проведено в дисертаційному дослідженні М. І. Байрачної. Як зазначає науковець, особистими немайновими правами подружжя є суб'єктивні, природні, ті, що не можна передати іншій особі, невідчужувані, що мають нематеріальний, тривалий характер, що виникають і діють з моменту укладення шлюбу та змінюються або припиняються з моменту розірвання шлюбу, а саме з

дня реєстрації розірвання шлюбу, або у день набрання чинності рішенням суду про розірвання шлюбу. Такими правами є на думку вченої, крім тих, які прямо зазначені у СК України як право: на материнство, на батьківство, на повагу до своєї індивідуальності, на зміну прізвища, на розподіл обов'язків та спільне вирішення питань сім'ї, на свободу та особисту недоторканність [250], також право на: вільний вибір кожним з подружжя роду занять і професій; сурогатне материнство; зміну статі одного із подружжя; інсеменацію жінок спермою чоловіка (донора); проведення екстракорпорального запліднення і перенесення ембріона (ембріонів) з використанням сперми чоловіка (донора) [10, с. 146]. Особисті немайнові права подружжя для їх судового захисту повинні бути визначені у законодавстві саме як права подружжя, як права, які належать обом з подружжя або одному з них як носіям відповідного сімейно-правового статусу. Чинне законодавство забороняє врегульовувати особисті немайнові права подружжя у шлюбному договорі (ч. 3 ст. 93 СК України), хоча прямої заборони на врегулюванні особливостей здійснення цих прав в інших договорах, що непоіменовані у законодавстві (оскільки поіменованими є саме договори щодо належного подружжю майна, його розподілу або про надання утримання одному із подружжю), які можуть бути укладені подружжям у сімейному законодавстві не міститься, що свідчить про можливість такого регулювання та подальшого судового захисту.

Майновими правами подружжя, на думку М. І. Байрачної, є врегульовані нормами цивільного та сімейного законодавства міра можливої поведінки між подружжям щодо майна, набутого за час перебування у шлюбі (спільного майна), а також майна набутого до шлюбу, в період шлюбу за договором дарування або в порядку спадкування (роздільного майна) [10, с. 147]. Тобто до категорії останніх можемо передусім віднести права на: розпорядження майном, яке відноситься до особистої приватної власності подружжя, на плоди та доходи від речей; спільне вирішення питань, пов'язаних із здійсненням права спільної власності подружжя, в тому числі щодо укладання договорів щодо майна, розпорядження цим майном, визначення порядку користування ним, на поділ майна; надання утримання з боку іншого із подружжя; спадкування майна

після смерті іншого з подружжя; інші права, які виникають із договорів, укладених подружжям. Усі вище викладені права подружжя можуть стати об'єктом судового захисту у разі їх порушення, оспорювання або невизнання з боку іншого з подружжя або інших осіб.

Також існує третя категорія прав подружжя, які виникають в силу такого юридичного факту, як народження спільної дитини, тобто права подружжя як батьків, однак вони жодним чином не відрізняються від відповідних прав батьків, які не перебувають у шлюбі між собою. Чинне законодавство містить особливий порядок встановлення походження дитини від таких батьків, однак у разі визнання за відповідними особами статусу матері або батька дитини, вони мають ті ж самі права, що й батьки, які перебувають між собою у зареєстрованому шлюбі. У зв'язку із цим, особливості судового захисту даної категорії прав слід розглянути у наступному підрозділі дисертації.

Як уже попередньо зазначалося у дисертації, із категорією сімейного права тісно пов'язане поняття сімейного інтересу, тобто із потребами і прагненнями до користування певними благами майнового чи немайнового характеру (об'єктами сімейних відносин), з метою набуття та використання яких відбувається вступ у сімейні відносини. Звичайно, інтересами, які підлягають захисту у судовому порядку є інтереси подружжя або одного з них у майновому або немайновому сенсі, інтереси дитини, народженої у зареєстрованому шлюбі, інтереси сім'ї в цілому.

Отже, можемо вказати, що сімейні права та законні інтереси подружжя виступають самостійними об'єктами судового захисту; суд при вирішенні відповідного сімейного спору вправі застосовувати способи захисту, визначені у ч. 2 ст. 8 СК України (встановлення сімейного правовідношення шляхом встановлення режиму окремого проживання подружжя, фактів реєстрації та розірвання шлюбу; зміна сімейного правовідношення шляхом надання права на шлюб неповнолітній особі; припинення сімейного правовідношення шляхом розірвання шлюбу або припинення режиму окремого проживання подружжя; відновлення сімейного правовідношення шляхом визнання розірвання шлюбу фіктивним), а також інші способи, в тому числі пов'язані із захистом прав та

інтересів подружжя, які виникають із шлюбного договору, інших сімейних договорів, із положень актів міжнародного права або правового звичаю.

Розглянемо окремі особливості судового захисту окремих прав та законних інтересів подружжя.

Судова практика у справах про захист права на материнство як правило представлена судовими рішеннями, якими здійснюється надання права на шлюб особі, яка досягла шістнадцятирічного віку. Зокрема, у рішенні Гощанського районного суду Рівненської області від 8 січня 2020 року у справі № 557/2047/19 зазначається, що особа звернулась до суду із заявою, вказуючи, що має намір зареєструвати шлюб із заінтересованою особою, так як вони підтримують теплі та щирі стосунки, мають міцні взаємні почуття любові та поваги одне до одного. Тому, вона має намір зареєструвати шлюб і найближчим часом реалізувати своє право на материнство [194]. Тобто надання особі права на шлюб було спрямоване на усунення перешкод для державної реєстрації шлюбу особою, яка не досягла шлюбного віку і виникнення у такої особи комплексу особистих немайнових та майнових прав подружжя, в тому числі права на материнство. В даному аспекті здійснюється прямо захист права особи зареєструвати шлюб, але непрямо – її права на материнство, яке вона матиме у зв'язку із державною реєстрацією шлюбу. У іншому рішенні цього ж суду уточнюється, що позивачка має намір зареєструвати з заінтересованою особою шлюб і найближчим часом реалізувати своє право на материнство, оскільки є вагітною [193]. У рішенні Калуського міськрайонного суду Івано-Франківської області від 3 вересня 2020 року у справі № 345/3026/20 вказується, що на момент звернення до суду позивачка перебувала в стані вагітності, батьком її дитини є заінтересована особа. Вони звернулись до органу державної реєстрації актів цивільного стану м. Калуш, щоб зареєструвати шлюб, але їм було відмовлено у зв'язку з недосягненням позивачкою шлюбного віку – 18 років. Її батьки не заперечують проти їх шлюбу, заінтересована особа працює та зможе забезпечити в майбутньому їхню сім'ю. Узаконення відносин відповідає інтересам заявниці та надасть їй можливість будувати сімейні відносини на почуттях взаємної любові, поваги взаємодопомоги, а також надасть заявниці

право на материнство вже в зареєстрованому шлюбі та покладе обов'язки по утриманню дитини на обох батьків [216]. Цим самим фактично судовим рішенням про надання права на шлюб здійснюється захист інтересів осіб, які бажають укласти шлюб, але не мають статусу подружжя і не повною мірою відповідають вимогам, які ставляться до осіб, які мають право на укладення шлюбу, через усунення перешкод до набуття статусу подружжя, а також відповідних прав та обов'язків подружжя.

Аналіз судових рішень, ухвалених у сімейних спорах між подружжям щодо реалізації уже існуючого права на материнство, дозволяє зазначити на тому, що подружжя досить рідко звертається у зв'язку із порушенням відповідного сімейного права. В даному аспекті можемо навести лише постанову Верховного Суду від 24 квітня 2022 року у справі № 314/3131/20, в якій зазначено, що підставою для подання позову про визнання материнства є саме те, що право на материнство цієї особи порушене [148], а також рішення Ужгородського міськрайонного суду Закарпатської області від 9 березня 2022 року у справі № 308/932/22 за позовом про визнання материнства. В останньому рішенні йдеться про те, що внаслідок хвороби особи, яка була записана матір'ю дитини, її син де-юре набув статусу сироти і підлягає влаштуванню до інтернатного закладу та усиновленню сторонніми особами, позивачка звернулася до суду у зв'язку із тим, що цим самим будуть порушені її права як біологічної матері, яка має першочергове право на виховання своєї дитини, а також права на проживання в сім'ї матері і виховання в родинному оточенні, право на захист з боку матері як законного представника [233]. Фактично ж цими судовими рішеннями здійснювався захист права на материнство шляхом його визнання, оскільки до змісту права на материнство відноситься не тільки власне права: на зачаття дитини, вимагати від чоловіка взяти участь у зачатті дитини, вимагати від третіх осіб не позбавляти жінку можливості народити дитину; на створення під час вагітності умов для збереження її здоров'я та народження здорової дитини, а й право на створення умов для поєднання материнства із здійсненням інших прав та обов'язків [250]. Здійснюючи право на материнство, жінка реалізує не тільки біологічну

(репродуктивну) функцію, а й соціальну – щодо виховання, спілкування та утримання дитини [19, с. 300]. Отже, судовий захист права подружжя на материнство здійснюється двома шляхами: а) через зміну правовідношення, коли особі, яка бажає укласти шлюб, але не має статусу подружжя і не повною мірою відповідає вимогам, які ставляться до осіб, які мають право на укладення шлюбу, надається право на шлюб, тобто здійснюється усунення перешкод до набуття статусу подружжя, а також відповідних прав та обов'язків подружжя, в тому числі й права на материнство; б) через встановлення правовідношення, коли здійснюється встановлення факту походження дитини від матері (визнання материнства).

Що стосується права на батьківство, найчастіше у судовій практиці зазначається на порушенні чи невизнанні цього права при вирішенні спорів про визнання батьківства. Так, у рішенні Дрогобицького міськрайонного суду Львівської області від 26 листопада 2021 року у справі № 442/8475/21 вказується, що у позивача народилася дитина в період, коли він не перебував із матір'ю дитини у зареєстрованому шлюбі, тому батьком дитини був зареєстрований чоловік її матері. Позивач не знав про наявність у нього дитини до моменту, поки мати дитини йому не повідомила про це, у зв'язку із чим він дізнався про те, що його право на батьківство є порушеним, а тому його слід поновити через прийняття судом рішення про визнання його батьківства та зобов'язання органів державної реєстрації актів цивільного стану внести зміни до актового запису про народження дитини [198]. Про порушення права на батьківство зазначається і в рішеннях Індустріального районного суду м. Дніпропетровська від 20 березня 2020 року у справі № 202/5601/18 [215], Миколаївського районного суду Миколаївської області від 9 грудня 2020 року у справі № 490/8410/20 [223], Зміївського районного суду Харківської області від 17 березня 2021 року у справі № 621/2353/19 [214]. В останньому рішенні суду прямо зазначається, що «суд приходить до висновку, що у спірних правовідносинах порушено право позивача на батьківство, а відтак позовні вимоги про визнання ним батьківства відносно дитини: ОСОБА_6, ІНФОРМАЦІЯ_1 є обґрунтованими та підлягають задоволенню» [214]. В той

же час, диспозиція ст. 50 СК України до змісту права чоловіка на батьківство відносить лише права: на прийняття рішення щодо зачаття дитини, вимагати від дружини народити йому дитину, вимагати від третіх осіб не позбавляти його репродуктивної функції. На цьому правомочності чоловіка у сфері батьківства закінчуються, на відміну від дружини, яка володіє ще такими правами у сфері материнства, як право вагітної дружини на створення умов для збереження її здоров'я та народження здорової дитини, а також право дружини-матері на створення у сім'ї умов для поєднання материнства із здійсненням нею інших прав та обов'язків. В той же час, зміст права на батьківство є ширшим і включає в себе також права, що стосуються створення умов на реалізацію батьком своїх батьківських прав та обов'язків [19, с. 294-295], а як показує проаналізована судова практика право на батьківство по суті включає в себе і право на визнання такого права з боку суду, інших органів та третіх осіб, що дозволить реалізувати батьківські права та обов'язки особи, право на батьківство якої невизнане. Отже, захист права подружжя на батьківство судом здійснюється під час вирішення спорів щодо визнання батьківства через застосування такого способу захисту, як встановлення сімейного правовідношення. В той же час, на даний час існує суперечність між змістом права на батьківство, визначеного ст. 50 СК України та тими елементами цього права, захист яких здійснюється в судовій практиці. Судовому захисту підлягає право на визнання права на батьківство з боку суду, інших органів та третіх осіб, що дозволить реалізувати батьківські права та обов'язки особи, право на батьківство якої невизнане, а також право на створення умов на реалізацію батьком своїх батьківських прав та обов'язків. На нашу думку, слід внести зміни до ст. 50 СК України, доповнивши її ч.ч. 4 та 5 такого змісту: «4. Чоловікові-батькові мають бути створені у сім'ї умови для поєднання батьківства із здійсненням ним інших прав та обов'язків. 5. Право на батьківство включає в себе право на судовий захист, в тому числі право на визнання батьківства судом в порядку, визначеного цим Кодексом». Зважаючи на необхідність урівнювання прав жінки та чоловіка, пропонуємо також внести зміни до ст. 49 СК України, якою врегульований зміст права на материнства,

доповнивши її ч. 6 такого змісту: «6. *Право на материнство включає в себе право на судовий захист, в тому числі право на визнання материнства судом в порядку, визначеного цим Кодексом*». Зазначені зміни, на нашу думку, дозволять більш повно захистити права дружини, чоловіка на материнство, батьківство та наблизити законодавче регулювання права на материнство, батьківство до його розуміння у судовій практиці.

Судова практика у справах щодо захисту права дружини, чоловіка на зміну прізвища неоднозначна. Зокрема, як показує аналіз судової практики подачі самостійного позову про зміну прізвища особи до суду немає, оскільки відповідне право реалізується через звернення особи до органу державної реєстрації актів цивільного стану та видачу останнім нового свідоцтва про шлюб; немає в судовій практиці й рішень щодо оскарження рішень органів державної реєстрації актів цивільного стану. В той же час, в судовій практиці частим є заявлення вимог щодо зміни прізвища під час подання позову про розірвання шлюбу, оскільки ст. 113 СК України передбачає, що особа, яка змінила своє прізвище у зв'язку з реєстрацією шлюбу, має право після розірвання шлюбу надалі іменуватися цим прізвищем або відновити своє дошлюбне прізвище. Як зазначається у судовій практиці, вибір прізвища при розірванні шлюбу є правом особи, а тому вирішуючи питання про зміну прізвища відповідача на дошлюбне не вбачається за необхідне здійснити це, якщо питання про зміну прізвища особою не порушувалося [192; 228]. Якщо позивач виявила бажання відновити своє дошлюбне прізвище або залишити попереднє прізвище, ця вимога підлягає до задоволення [229; 230]. У разі, якщо у позові про розірвання шлюбу не вказано, на якому прізвищі бажає залишитись після розірвання шлюбу позивач, суд залишає шлюбне прізвище [219]. З іншого боку, в судовій практиці частими є випадки відмови у задоволенні вимоги щодо зміни прізвища у випадку розірвання шлюбу оскільки Законом України «Про державну реєстрацію актів цивільного стану» встановлено відповідний порядок зміни прізвища на дошлюбне прізвище, відповідно до якого необхідне звернення позивачки в даному випадку до відповідного органу реєстрації актів цивільного стану для вирішення питання

про зміну прізвища на дошлюбне, у зв'язку з реєстрацією розірвання шлюбу [188; 232], а вимоги щодо зміни прізвища позивача, відповідача на дошлюбне не вирішуються в судовому порядку [231]. В заочному рішенні Волочиського районного суду Хмельницької області від 20 червня 2023 року у справі № 671/984/23 вказано іншу правову позицію – оскільки позивач не заявила клопотання щодо зміни прізвища, суд дане питання не розглядає [44]. Отже, судовий захист права дружини, чоловіка на зміну прізвища здійснюється шляхом застосування зміни правовідношення як способу захисту, як правило в межах позову про розірвання шлюбу. В судовій практиці склалася неоднозначна ситуація, коли або задовольняються заявлені вимоги про зміну прізвища, або відмовляється у задоволенні позову, оскільки законодавством передбачається позасудовий порядок вирішення цього питання. На нашу думку, для забезпечення права дружини, чоловіка на зміну прізвища із шлюбного на дошлюбне, слід доповнити положення ст. 113 СК України, в якому передбачити, що особа, яка змінила своє прізвище у зв'язку з реєстрацією шлюбу, має право після розірвання шлюбу надалі іменуватися цим прізвищем або відновити своє дошлюбне прізвище, якщо відповідну вимогу було заявлено під час подання позову про розірвання шлюбу.

Якщо говорити про такі особисті немайнові права подружжя, як право дружини та чоловіка на повагу до своєї індивідуальності, своїх звичок та уподобань, право дружини чоловіка на фізичний та духовний розвиток, на здобуття освіти, прояв своїх здібностей, на створення умов для праці та відпочинку, на розподіл обов'язків та спільне вирішення питань життя сім'ї, в судовій практиці не знаходимо випадків вирішення спорів між подружжям в контексті порушення, невизнання чи оспорювання цих прав. Що ж стосується такого права, як право кожного із подружжя припинити шлюбні відносини, про захист цього права йдеться передусім при вирішенні справ про розірвання шлюбу. Як зазначається, ст. 56 СК України передбачено, що дружина та чоловік мають право вживати заходів, які не заборонені законом і не суперечать моральним засадам суспільства, щодо підтримання шлюбних відносин. Кожен з подружжя має право припинити шлюбні відносини. Примушування до

припинення шлюбних відносин, примушування до їх збереження, в тому числі примушування до статевого зв'язку допомогою фізичного або психічного насильства – є порушенням права дружини, чоловіка на особисту свободу і може мати наслідки, встановлені законом [226]. У судовій практиці як правило вказується, що у разі, якщо сторони припинили шлюбні відносини та ведуть окреме господарство, що засвідчує стійкий розлад подружніх стосунків, подальше збереження шлюбу не відповідає інтересам сторін [196].

Цікавою є практика вирішення питання про порушення права на повторний шлюб після розірвання шлюбу, передбаченого ст. 116 СК України, яке виникає у колишнього подружжя. Зокрема, як вказано у рішенні Вишгородського районного суду Київської області від 12 травня 2023 року у справі № 363/4439/22, згідно ст. 115 СК України особа має право на повторний шлюб після розірвання шлюбу та одержання свідоцтва про розірвання шлюбу або рішення суду, яке набрало законної сили. Для укладення повторного шлюбу заявник не може підтвердити факт розірвання попереднього шлюбу (факт реєстрації розірвання шлюбу) судовим рішенням або свідоцтвом про розірвання шлюбу, через обставини, які не залежать від нього, а саме неможливість одержання документів з тимчасово окупованої території. Встановлення факту реєстрації розірвання шлюбу заявнику необхідно з метою набуття права на повторний шлюб. Враховуючи викладене, суд приходить до висновку, що реєстрація розірвання шлюбу між ОСОБА_1 та ОСОБА_2 була здійснена Відділом державної реєстрації актів цивільного стану реєстраційної служби Первомайського міського управління юстиції у Луганській області 23 червня 2005 року за №157, тобто заява є обґрунтованою та підлягає задоволенню [191].

Говорячи про способи судового захисту майнових прав подружжя, передусім варто зупинитися на захисті таких прав при розподілі спільного майна. Відповідно до положень ст. 60 СК України, майно, набуте подружжям за час шлюбу, належить дружині та чоловікові на праві спільної сумісної власності (за винятком речей індивідуального користування та речей, придбаних хоча й у період шлюбу, але за особисті кошти одного з подружжя) [250]. У ст. 57 СК України зазначений перелік майна, яке відноситься до

особистої приватної власності подружжя або може бути визнаним особистою приватною власністю судом, якщо таке майно набуто у шлюбі і не на підставі договору дарування, спадкування, за кошти, які належали особисто одному з подружжя чи внаслідок приватизації житлового будинку чи земельної ділянки [250]. Правовий режим майна подружжя (належності того чи іншого майна до спільної власності подружжя чи особистої власності одного із них) може бути визначено й шлюбним договором [103].

В судовій практиці визначені окремі критерії для віднесення майна до спільної сумісної власності подружжя або до особистої приватної власності одного з них. Зокрема, визначено, що спільним майном подружжя є: майно фізичної особи-підприємця, яке використовується для проведення підприємницької діяльності, за умови, що воно придбане за рахунок спільних коштів подружжя [133]; об'єкт незавершеного будівництва, який зведено за час шлюбу і будівництво якого фактично закінчено, а сам об'єкт експлуатується за своїм функціональним призначенням [131]; грошові кошти банківського вкладу [136]; житло, набуто одним із подружжя під час шлюбу внаслідок приватизації державного житлового фонду в період з 08 лютого 2011 року до 12 червня 2012 року включно [179]. Якщо один із подружжя, будучи учасником господарського товариства, вносить до статутного капіталу майно, яке є спільною власністю подружжя, то в іншого з подружжя виникає право вимоги виплати компенсації $\frac{1}{2}$ від вартості частки майна товариства відповідно до частки другого з подружжя у статутному фонді [104]. Як правильно зазначає М. Б. Ніколенко, способом набуття спільної власності на новостворене майно подружжя є також створення відповідного майна за час перебування у шлюбі або під час ведення фактичним подружжям спільного господарства чи за спільні кошти, визнання судом права власності на незавершене будівництво або завершене новостворене нерухоме майно, розпочате або таке, що велося під час шлюбу або фактичного перебування у шлюбі, отримання права на новостворене майно через спадкування або укладення заповіту подружжя) та договірні способи (визначені у шлюбному договорі або договорі про створення майна подружжям та/або правовий режим новоствореного майна подружжя [75, с. 8].

Вартість майна, що підлягає поділу між подружжям визначається виходячи з дійсної його вартості на час розгляду справи в суді [89]. Відчуження частки корпоративних прав одним із подружжя під час розгляду справи судом не позбавляє права іншого з подружжя претендувати на компенсацію $\frac{1}{2}$ від вартості частки майна товариства відповідно до частки другого з подружжя у статутному капіталі цього товариства [84].

Тягар доказування обставин, що свідчать про віднесення майна, набутого під час шлюбу, до спільної або до особистої приватної власності одного із подружжя, покладається на того з подружжя, який її спростовує. При цьому, суду слід з'ясувати джерело і час придбання майна [106]. При встановленні юридичного статусу майна (особисте чи спільне) визначальним є те, коли мали місце факт і дата набуття (створення) такого майна, а не факт реєстрації прав на нього, що може мати місце після розірвання шлюбу [160].

Відповідно до ст. ст. 69, 70 СК України дружина і чоловік мають право на поділ майна, що належить їм на праві спільної сумісної власності, незалежно від розірвання шлюбу [250]. Суб'єктивне право на поділ майна, що перебуває на праві спільної сумісної власності подружжя, належить кожному з них незалежно від того, в який момент здійснюється поділ: під час шлюбу або після його розірвання. Поділ може бути здійснений як за домовленістю подружжя, так і за судовим рішенням. В основу поділу покладається презумпція рівності часток подружжя, яка може бути спростована домовленістю подружжя або судовим рішенням [190].

В результаті розподілу спільного майна подружжя відбувається встановлення, яке саме майно відноситься до спільного майна подружжя, а яке особистою приватною власністю, а надалі – здійснюється розподіл шляхом визнання права власності на частину майна або на певне майно за одним із подружжя або за іншим; також можливою є зміна правового режиму майна відповідно до домовленості подружжя. Аналіз ст. ст. 69-71, 74 СК України дозволяє зробити висновок, що поділ спільного майна та визнання права на частку в спільному майні як приватно-правова категорія, покликана забезпечити визначеність в приватних відносинах та захист прав та інтересів

або ж їх відновлювати. Приватно-правовий інструментарій (зокрема, поділ спільного майна та визнання права на частку в спільному майні) не повинен використовуватися учасниками цивільного обороту для невиконання публічних обов'язків, звільнення майна з під арешту в публічних відносинах або створення преюдиційного рішення суду для публічних відносин. Також ініціювання спору про поділ спільного майна подружжя та визнання права на частку в спільному майні є недопустимими, якщо це майно (грошові кошти) є речовим доказом у кримінальному провадженні та предметом вчинення кримінального правопорушення [88].

При цьому, у судових рішеннях про поділ майна подружжя зазначаються формулювання: «визнати об'єктом права спільної сумісної власності подружжя», «визнати за особою право власності на частину майна» [195], «розділити нерухоме майно, набуте у шлюбі, що є спільною сумісною власністю подружжя, визнавши за особами, право власності кожного на», «визнати право особистої приватної власності особи на» [197], «встановити факт добровільного поділу подружжя», «припинити право власності», «визнати за особою право власності» [221], «провести поділ майна, що є спільною сумісною власністю подружжя та визнати за особою право власності на» [45]. Цим самим суд застосовує такі способи захисту сімейних прав та інтересів, як встановлення правовідношення (через визнання права спільної власності на майно, що є предметом спору), його зміну (через зміну правового режиму частини майна із спільного на роздільне із збереженням режиму спільності на інше майно) або припинення (через припинення режиму спільного майна на майно подружжя із розподілом його між подружжям). Визнання певного майна спільною сумісною власністю подружжя може спрямовуватися й на захист інших прав подружжя. Так, факт реєстрації нерухомого майна, придбаного у період шлюбу, на ім'я одного з подружжя не означає, що воно належить лише особі на ім'я якої зареєстроване; таке майно є спільною сумісною власністю подружжя, а тому, відчуження частки цього майна на публічних торгах без згоди іншого з подружжя порушує право останнього як співвласника на вільне користування і розпорядження нерухомим майном [86].

Вирішення питання про поділ майна подружжя здійснюється як в межах позову про поділ майна подружжя [190; 197; 221; 225], так і спільно із позовом про розірвання шлюбу [195]. З моменту набрання законної сили рішенням щодо розподілу майна подружжя таке майно втрачає статус спільної сумісної власності подружжя, а усні домовленості колишнього подружжя не впливають на правовий режим цього нерухомого майна [170].

У разі, якщо на спільне майно подружжя або його частину було накладено заборону на відчуження у зв'язку із наявністю кредитних правовідносин щодо цього майна між подружжям та фінансовою організацією, поділ такого майна є можливим, за умови залучення кредитора в якості третьої особи у справі про поділ майна подружжя [190]. Цим самим буде забезпечено захист майнових прав не тільки подружжя, а й цивільних прав кредитора.

Відповідно до ч. 2 ст. 69 СК України дружина і чоловік мають право розділити майно за взаємною згодою. Договір про поділ житлового будинку, квартири, іншого нерухомого майна, а також про виділ нерухомого майна дружині, чоловікові зі складу усього майна подружжя має бути нотаріально посвідчений [250], а не угодою, укладеною в простій письмовій формі [132]. Розписки про відсутність в одного з подружжя претензій щодо об'єкта нерухомого майна не є договором про поділ чи виділ нерухомого майна, яке є об'єктом права спільної сумісної власності, відповідно до положень законодавства, які регулюють зазначені правовідносини [127]. В судовій практиці з питань реалізації договору про поділ майна подружжя виникають випадки оспорювання його дійсності. Так, рішенням Новокаховського районного суду Херсонської області від 9 грудня 2020 року у справі № 661/1093/20 зазначено, що при укладанні договору про поділ спільного майна, позивач помилився відносно обставин, які мають істотне значення, оскільки йому було невідомо, що в разі поділу спільного майна таким чином порушується рівність часток подружжя, він втрачає право власності на належну йому частину будинку, придбаного у шлюбі та яку, насправді, не мав наміру відчужувати, оскільки в нього відсутнє будь-яке інше житло. На даний час колишня дружина намагається його виселити зі спірного будинку, влаштовує

конфлікти та сварки, а тому він змушений звернутись до суду з даним позовом. Суд вважає неприйнятними доводи позивача щодо порушення при укладенні спірного договору принципу рівності часток подружжя, оскільки сторони за взаємною згодою та спільною домовленістю визначили розмір частки кожного у спільному сумісному майні та підписали відповідний правочин, що не суперечить приписам частини першої ст. 70 СК України [224]. В подальшому, цю позицію підтвердив Верховний Суд, відповідно до правової позиції якого зміна ставлення однієї зі сторін до наслідків укладеного договору про поділ майна подружжя не свідчить про наявність помилки на момент його укладення і не є підставою для визнання договору про поділ майна подружжя недійсним [129].

Питання розподілу майна подружжя може бути вирішене й в судовому процесі через врегулювання спору шляхом укладання мирової угоди. Відповідно до ст. 207 Цивільного процесуального кодексу України сторони можуть укласти мирову угоду і повідомити про це суд, зробивши спільну письмову заяву, на будь-якій стадії судового процесу. До ухвалення судового рішення у зв'язку з укладенням сторонами мирової угоди суд роз'яснює сторонам наслідки такого рішення, перевіряє, чи не обмежені представники сторін вчинити відповідні дії. Укладена сторонами мирова угода затверджується ухвалою суду про закриття провадження у справі, в резолютивній частині якої зазначаються умови угоди [269]. У постанові Верховного Суду від 10 травня 2022 року у справі № 495/4522/20 зазначено, що реалізація права подружжя / колишнього подружжя на укладення мирової угоди щодо поділу майна, що є їхньою спільною сумісною власністю, не може здійснюватися на шкоду інтересам інших учасників правовідносин (зокрема, в разі стягнення з одного з подружжя компенсації за шкоду) та передав справу на новий розгляд Одеського апеляційного суду для прийняття остаточного рішення щодо оскаржуваної ухвали та затвердженої нею мирової угоди [102].

В окремих випадках в інтересах подружжя можливий відступ суду від засад рівності часток подружжя, за обставин, що мають істотне значення, зокрема якщо один із них не дбав про матеріальне забезпечення сім'ї, ухилявся

від участі в утриманні дитини (дітей), приховав, знищив чи пошкодив спільне майно, витрачав його на шкоду інтересам сім'ї. За рішенням суду частка майна дружини, чоловіка може бути збільшена, якщо з нею, ним проживають діти, а також непрацездатні повнолітні син, дочка, за умови, що розмір аліментів, які вони одержують, недостатній для забезпечення їхнього фізичного, духовного розвитку та лікування [250]. Однак, проживання дітей з одним із подружжя само собою не є підставою для збільшення частки у майні при його розподілі тому з подружжя, з ким проживають діти [154]. У разі доведеності факту усунення відповідача протягом тривалого часу від виконання своїх обов'язків з утримання, догляду, лікування їхніх неповнолітніх дітей, які страждають на важкі хронічні захворювання, та від обов'язку матеріального забезпечення сім'ї; виконання нею одноособово цього обов'язку, як матір'ю, що ставить її у більш не вигідне матеріальне становище поряд із відповідачем, є можливим збільшення частки подружжя у спільному майні [91].

Отже, при вирішенні спорів подружжя про розподіл спільного майна, визнання за одним з подружжя права особистої приватної власності на певне майно, визнання певного майна спільним майном подружжя суд застосовує такі способи захисту сімейних прав та інтересів, як встановлення правовідношення (через визнання права спільної власності на майно, що є предметом спору), його зміну (через зміну правового режиму частини майна із спільного на роздільне із збереженням режиму спільності на інше майно) або припинення (через припинення режиму спільного майна на майно подружжя із розподілом його між подружжям). Вирішення питання про поділ майна подружжя здійснюється як в межах позову про поділ майна подружжя, так і спільно із позовом про розірвання шлюбу. У випадку, якщо на спільне майно подружжя або його частину було накладено заборону на відчуження у зв'язку із наявністю кредитних правовідносин щодо цього майна між подружжям та фінансовою організацією, поділ такого майна є можливим, за умови захисту майнових прав не тільки подружжя, а й цивільних прав кредитора. Права та інтереси подружжя та третіх осіб підлягають захисту й при розподілі майна подружжя на підставі договору про поділ майна подружжя або мирової угоди. У разі, якщо ними

істотно порушуються майнові права та інтереси подружжя та третіх осіб, суд може визнати положення договору про поділ майна недійсним, відмовити у затвердженні мирової угоди.

Інша категорія справ, яку доцільно розглянути – справи про надання утримання подружжю або колишньому подружжю. В даному контексті доцільно навести в якості прикладу судове рішення, ухвалене Верховним Судом щодо вирішення питання про можливе стягнення передбаченої шлюбним договором грошової компенсації у разі розірвання шлюбу, незалежно від того, з чиєї ініціативи його буде розірвано, у зв'язку із припиненням права на утримання, якщо шлюб буде розірвано після спливу трьох і більше років перебування в зареєстрованому шлюбі. Суд першої інстанції дійшов висновку, що шлюб між сторонами існує формально, вони не підтримують сімейних стосунків і подальше спільне життя подружжя та збереження шлюбу суперечило б їх інтересам та інтересам дитини, а тому шлюб потрібно розірвати, відповідно, позовна заява в цій частині підлягає задоволенню. Відмовляючи у стягненні грошової компенсації, суд першої інстанції, посилаючись на положення ст. ст. 14, 15 СК України, вважав, що правовою підставою для такого стягнення є судові рішення про розірвання шлюбу, яке набрало законної сили. Оскільки ухвалене судом першої інстанції 06 листопада 2019 року рішення про розірвання шлюбу між ОСОБА_1 та ОСОБА_2 таким не є, вимогу позивача про стягнення коштів вважав передчасною. Суд апеляційної інстанції дійшов висновку, що оскільки ОСОБА_2 не визнає вимогу позивача про стягнення грошової компенсації, позивач вбачає порушення своїх прав у наслідках, спричинених розірванням шлюбу, а тому одночасне заявлення нею вимог про розірвання шлюбу та стягнення грошової компенсації є належним способом захисту прав та інтересів одного з подружжя. Верховний Суд підтримав доводи позивача та позицію суду апеляційної інстанції [126].

Отже, захист права дружини, чоловіка на утримання здійснюється шляхом застосування таких способів захисту як встановлення правовідношення (визначення способу надання утримання іншому з подружжя), зміни правовідношення (збільшення або зменшення розміру аліментів на утримання

подружжя), припинення правовідношення (припинення виплати аліментів у зв'язку із припиненням права на утримання) та примусового виконання добровільно не виконаного обов'язку (через присудження до обов'язкової сплати аліментів на утримання подружжя).

2.2 Способи захисту прав та законних інтересів батьків та дітей у судовому провадженні

Важливим видом сімейних відносин є правовідносини, пов'язані із реалізацією сімейних прав та інтересів батьків, одного з них (матері чи батька), дитини, які часто називають «батьківські правовідносини», хоча така назва є некоректною, оскільки суб'єктний склад таких сімейних відносин досить різноманітний: він може включати виключно батьків, як батьків, так і дитину, одного з батьків та дитину. Такі правовідносини мають специфічні ознаки, що притаманні саме їм як особливому виду сімейних правовідносин: відсутність залежності від наявності чи відсутності у жінки та чоловіка статусу подружжя; підставою виникнення таких правовідносин є народження дитини; права та обов'язки матері, батька і дитини ґрунтуються на походженні дитини від них, засвідченому органом державної реєстрації актів цивільного стану; рівність прав батьків і рівність обов'язків щодо своїх дітей; можливість примусового набуття батьківських прав та обов'язків; припинення правовідносин батьків і дітей можливе лише із настанням такого юридичного факту, як смерть (при позбавленні батьківських прав відбувається лише часткова втрата ряду прав та обов'язків батьків при збереженні аліментних зобов'язань і права на побачення із дитиною); батьки і діти наділяються комплексом взаємних особистих немайнових та майнових прав і обов'язків [18, с. 106-110; 263, с. 354].

Правовідносини, пов'язані із реалізацією сімейних прав та інтересів батьків, одного з них (матері чи батька), дитини складаються між обома з батьків, а також між батьками та дітьми. Об'єктами правовідносин між батьками та дітьми є матеріальні блага – майно, належне їм на праві власності або іншому речовому праві, і матеріальна допомога, яку кожен із них повинен

надавати один одному, а також нематеріальні блага (ім'я особи), а також дії (поведінка) як результат свідомої (вольової) діяльності людей (спілкування батьків і дітей, виховання дітей, вжиття заходів щодо захисту прав та інтересів). Зміст правовідносин між батьками і дітьми складається із усієї сукупності прав і обов'язків батьків і дітей один щодо одного. Ці права та обов'язки встановлюються СК України та іншими актами законодавства і пов'язують суб'єктів правовідносин (батьків і дітей) своєрідними правовими зв'язками [263, с. 354].

Як правильно зазначає Л. В. Красицька, попри те, що усиновлення надає усиновлювачеві права і накладає на нього обов'язки щодо дитини, яку він усиновив, у такому ж обсязі, який мають батьки щодо дитини (ч. 4 ст. 232 СК України), за фактом усиновлення виникають саме права усиновлювача та усиновленої дитини, а не батьківські права, причому перелік перших є істотно ширшим за другі. Зокрема, усиновлювач має право бути записаним матір'ю, батьком дитини (ст. 229 СК України), а також на зміну відомостей про місце народження та дату народження дитини (ст. 230 СК України), однак лише якщо це відповідає інтересам дитини. Також усиновлювач має право приховувати факт усиновлення від дитини, яка ним усиновлена, і вимагати нерозголошення цієї інформації особами, яким стало відомо про неї як до, так і після досягнення дитиною повноліття. Також він має право приховувати від дитини факт її усиновлення, якщо розкриття таємниці усиновлення може завдати шкоди її інтересам (ст. 227 СК України). З іншого боку, дитина, яка усиновлена, має право на таємницю, в тому числі і від неї самої, факту її усиновлення, а після досягнення нею чотирнадцяти років – на одержання інформації щодо свого усиновлення [250]. Ці права зумовлені саме фактом усиновлення, а не споріднення; батьківські ж права зумовлені фактом походження дитини від її батьків [64, с. 55].

Судовий захист сімейних прав та інтересів батьків та дітей має особливості порівняно із захистом судом сімейних прав подружжя та інших учасників сімейних відносин. Якщо права подружжя є взаємними та рівними (у СК України прямо зазначається, що подружжя «має рівне право» або для

позначення носіїв відповідного сімейного права використовуються поняття «дружина, чоловік», «подружжя»), то права та інтереси дитини мають пріоритет над батьківськими. Аналогічно, мати і батько мають рівні права та обов'язки щодо дитини, незалежно від того, чи перебували вони у шлюбі між собою (ч. 1 ст. 141 СК України). Як зазначено у постанові Верховного Суду від 30 березня 2021 року у справі № 542/1428/18 рівність прав батьків щодо дитини є похідною від прав та інтересів самої дитини на гармонійний розвиток та належне виховання, тому під час вирішення спору про визначення місця проживання дитини (а також інших сімейних спорів за участю дитини), у першу чергу повинні бути визначені та враховані інтереси дитини, виходячи із об'єктивних обставин спору, а потім – права батьків [158]. Як вірно зазначає Н. В. Волкова, при судовому захисті сімейних прав та інтересів дитини важливим є те, що в судовому порядку може бути захищене будь-яке порушене право дитини. Здійснюючи свої повноваження щодо вирішення правового спору суд у процесі розгляду та вирішення по суті конкретної справи відновлює порушене благо однієї зі сторін та захищає від можливого необґрунтованого порушення або обмеження благо іншої сторони [21, с. 56].

Суд, застосовуючи заходи впливу за нездійснення особистих немайнових прав батьків та дітей, а також за невиконання обов'язків, можуть виражатися не тільки у позбавленні суб'єктів особистих немайнових сімейних правовідносин відповідних прав і покладанні на них додаткових обтяжень, а й у припиненні правовідносин (наприклад, шляхом позбавлення батьківських прав); у примусі до реального виконання обов'язку (наприклад, відвідування школи); у зміні правовідносини (наприклад, у разі обмеження батьківських прав, які втрачають право на особисте виховання дитини) [54, с. 86].

Аналізуючи судову практику про визначення походження дитини, можемо зупинитися на наступних аспектах. Зокрема, при вирішенні спорів про визначення походження дитини, суд застосовує такі способи захисту: встановлення правовідношення (у випадку визнання або встановлення батьківства, визнання або встановлення материнства) або припинення правовідношення (оспорювання батьківства або материнства). Встановлення

батьківського правовідношення судом у формі визнання материнства, батьківства тягне за собою набуття особою, материнство, батьківство якого визнане, встановлене правового статусу матері, батька та відповідних батьківських прав та обов'язків; це по суті є способом захисту права жінки, чоловіка на материнство, батьківство, прав біологічних батьків дитини, прав та інтересів неповнолітніх осіб, які народилися від батьків, що не перебувають між собою у зареєстрованому шлюбі, за відсутності офіційного визнання батьківства. Визнання батьківства дитини є підставою виникнення батьківських обов'язків, зокрема обов'язку з утримання дитини [152]. У разі встановлення факту материнства або батьківства відповідні батьківські правовідносини не виникають, оскільки особа, материнство, батьківство якої встановлене, померла. В той же час, у цьому випадку у дитини все ж виникають ряд прав та обов'язків, що викликані визнанням фактом споріднення. Під час вирішення питання щодо внесення змін до актового запису про народження дитини і включення до нього відомостей про особу, яка за життя не змогла реалізувати свій намір про визнання батьківства у зв'язку із загибеллю до народження дитини, суд має враховувати право дитини знати свого батька та мати можливість реалізувати спадкові права [94].

Судова практика виходить із того, що застосування судом такого способу захисту як припинення батьківського правовідношення у справах про оспорювання материнства, батьківства, що має правовим наслідком виключення відомостей про особу як мати, батька дитини з актового запису про її народження, можливе у разі доведення відсутності кровного споріднення між особою, яка записана матір'ю, батьком, та дитиною [92]. При цьому, саме на позивача покладається тягар доказування у справах про оспорювання материнства, батьківства, а відповідач повинен довести належними та допустимими доказами, що позивач знав у момент реєстрації, що він не є матір'ю, батьком дитини, або не міг не знати про це [115].

Відповідно до ч. 2 ст. 138 СК України вимога матері про виключення запису про її чоловіка як батька дитини з актового запису про народження дитини може бути задоволена лише в разі подання іншою особою (біологічним

батьком) заяви про своє батьківство [250]. В той же час, у судовій практиці виникають випадки, коли реалізувати ці положення нереально, оскільки особа, яка повинна подати заяву про своє батьківство, померла. Зокрема, як зазначається у постанові Верховного Суду від 7 липня 2021 року у справі № 336/1357/16-ц, У червні 2016 року позивачка звернулась до суду з позовом про встановлення батьківства та визнання права власності в порядку спадкування. Позивачка з 18 квітня 2009 року по 18 вересня 2015 року перебувала у зареєстрованому шлюбі з особою (який з 16 грудня 2014 року відбуває покарання у місцях позбавлення волі), а з серпня 2014 року почала стосунки з іншою особою, з якою спільно проживала і на який, на думку позивачки, був біологічним батьком майбутньої дитини. 24 липня 2015 року їй викликали швидку та госпіталізували до пологового будинку. 06 серпня 2015 року її виписали і вона зателефонувала батькові дитини і попросила забрати з лікарні, однак дорогою у лікарню він потрапив у дорожньо-транспортну пригоду та помер. Оскільки шлюб з колишнім чоловіком було розірвано лише 18 вересня 2015 року, тому в актовому записі про народження дитини відповідно до ч. 2 ст. 122 СК України батьком вказано саме колишнього чоловіка позивачки. Вище викладена обставина позбавила дитину позивачки права на спадщину, в тому числі право на частину будинку, власником якого був її біологічний батько. Вирішуючи спір у цій справі, суди першої та апеляційної інстанції зазначили, що факт батьківства біологічного батька підлягає встановленню в порядку, передбаченому для встановлення факту, що має юридичне значення, оскільки не було реалізовано можливість оспорити чи встановити батьківство у порядку, визначеному ст. ст. 125, 127-130 СК України. Верховний Суд із цим не погодився, оскільки норми цивільного законодавства щодо встановлення факту, що має юридичне значення, можуть бути застосовані за відсутності відповідного правового регулювання на рівні СК України, однак спірні правовідносини щодо встановлення факту батьківства за рішенням суду урегульовані ст. 130 СК України. Останньою однак не врегульовано вирішення питання про встановлення батьківства в разі смерті особи, яка повинна подати заяву про своє батьківство. Біологічний батько за життя своєю поведінкою

визнавав своє батьківство щодо дитини та мав намір подати заяву про визнання батьківства щодо неї, який він не зміг реалізувати у зв'язку із загибеллю до народження дитини. Верховний Суд враховує право дитини знати свого батька та можливість реалізувати спадкові права, а також та неможливість скасування прав, що впливають із кровної спорідненості, робить висновок про необхідність внесення змін до актового запису про народження дитини, і включення до нього відомостей особи, яка загинула, як батька [173].

Відповідно до ст. 129 СК України особа, яка вважає себе батьком дитини, народженої жінкою, яка в момент зачаття або народження дитини перебувала у шлюбі з іншим чоловіком, має право пред'явити до її чоловіка, якщо він записаний батьком дитини, позов про визнання свого батьківства. В той же час, позов про визнання батьківства приймається судом, якщо запис про батька дитини у Книзі реєстрації народжень вчинено відповідно до ч. 1 ст. 135 СК України (за прізвищем та громадянством матері, а ім'я та по батькові батька – за вказівкою матері, за умови відсутності спільної заяви батьків, заяви батька або рішення суду) [250]. В той же час, як свідчить судова практика, із цього правила фактично існують виключення. Так, у березні 2019 року ОСОБА_1 звернувся до суду з позовом до ОСОБА_2 про встановлення факту батьківства та зобов'язання вчинити певні дії. Позовна заява мотивована тим, що з липня по листопад 2017 року він проживав з відповідачем однією сім'єю без реєстрації шлюбу, ОСОБА_2 народила доньку, батьком якої він вважає себе. Вказував, що дані про батька дитини були внесені зі слів матері – ОСОБА_2 відповідно до ч. 1 ст. 135 СК України. У жовтні 2019 року представник ОСОБА_2 – ОСОБА_3 звернувся до суду із клопотанням про закриття провадження у справі, посилаючись на відсутність предмету спору: ч. 4 ст. 128 СК України визначено, що позов про визнання батьківства приймається судом, якщо запис про батька дитини у Книзі реєстрації народжень вчинено відповідно до ч. 1 ст. 135 цього Кодексу. Судом встановлено, що відомості про батька дитини в актовому записі про народження дитини ОСОБА_5, здійснено відповідно до ст. 126 СК України на підставі спільної заяви батьків дитини, які не перебувають між собою у шлюбі. Тому суд першої інстанції дійшов

висновку про відсутність предмету спору у цій справі та закрив провадження у справі. В той же час, ухвалене судом рішення було оскаржене і скасоване, оскільки сам по собі факт реєстрації народження дитини на підставі спільної заяви чоловіка та жінки, які не перебувають у шлюбі між собою, не може бути підставою для позбавлення особи, яка вважає себе батьком дитини, його права на звернення до суду за захистом своїх інтересів та не свідчить про відсутність предмету спору [85]. У зв'язку із вище викладеним, пропонуємо виключити ч. 4 ст. 128 СК України, як таку, що обмежує право особи, що вважає себе батьком дитини, на батьківство у випадках, коли батьківство було встановлене на підставі спільної заяви жінки та чоловіка, які не перебувають у шлюбі.

У справах щодо встановлення походження дитини від особи, материнство, батьківство яких невизнане, не встановлене або оспорене, суд як правило призначає експертизу, яка має засвідчити факт біологічного споріднення дитини від особи. В той же час, у судовій практиці є випадки ухилення особи, материнство, батьківство якої слід встановити, від участі у проведенні експертизи. Як зазначає Верховний Суд у постанові від 17 грудня 2021 року у справі № 683/1732/17, у разі коли ухилення сторони у справі про визнання батьківства від участі в експертизі або від подання необхідних матеріалів, документів тощо унеможлиблює її проведення, суд може визнати факт, для з'ясування якого її було призначено, або відмовити в його визнанні (залежно від того, хто зі сторін ухиляється, а також яке значення має для них ця експертиза). Системне та неодноразове нез'явлення відповідача до експертної установи для відібрання біологічних матеріалів для проведення судово-генетичної експертизи свідчить про його небажання отримати точні висновки щодо походження дитини, спростувати доводи позивача про його батьківство стосовно дитини. Доводи відповідача про те, що факт кровного споріднення між батьком і дитиною не може вважатися об'єктивно встановленим за відсутності висновку судово-медичної (молекулярно-генетичної) експертизи, у цій справі не приймаються судом, оскільки відповідач мав можливість у будь-який час, узгоджений з експертом, з'явитися до експертного центру з метою проведення експертизи; незгода заявника з експертною установою, якій було

доручено проведення експертиз, не дає підстав вважати, що відповідач не ухилявся від проведення експертизи, оскільки втретє, така експертиза призначена за його клопотанням, на проведення якої він також не з'явився. У зв'язку із цим, суд залишив в силі рішення судів першої та апеляційної інстанції, якими визнано батьківство за відповідачем та присудив внести зміни до актового запису про народження дитини, вказавши відповідача його батьком [123]. В іншій справі, № 447/218/13-ц, що стосувалася питання визнання батьківства, батьківство навпаки не було встановлене з причин неяви спочатку відповідача (особи, батьківство якого оспорується) разом з дітьми, а пізніше – позивачки (матері дітей). У зв'язку із цим, Верховний Суд висловив правову позицію, відповідно до якої бездіяльність матері, а саме системне та неодноразове нез'явлення до експертної установи для відібрання біологічних матеріалів для проведення судово-генетичної експертизи, свідчить про небажання отримати точні висновки щодо походження її дітей від чоловіка, який звернувся до суду з позовом про виключення його як батька з актового запису про народження дітей [99].

Відповідно до ст. ст. 145, 146 та 147 СК України, батьки визначають прізвище, ім'я та по батькові дитини; прізвище дитини визначається за прізвищем її батьків, а у разі наявності в них різних прізвищ – за їх згодою, ім'я дитини – за згодою батьків (у разі народження дитини жінкою, яка не перебуває у шлюбі, у разі відсутності добровільного визнання батьківства – матір'ю дитини), прізвище – за іменем батька (у разі народження дитини жінкою, яка не перебуває у шлюбі, у разі відсутності добровільного визнання батьківства – матір'ю дитини за іменем особи, яку мати дитини назвала її батьком). Можливим є зміна прізвища дитини її батьками, а після досягнення дитиною чотирнадцяти років – зміна нею свого прізвища та (або) імені, та (або) по батькові (ст. ст. 148 та 149 СК України) [250]. У разі наявності спору між батьками щодо визначення прізвища, імені та по батькові дитини, зміни її прізвища, відповідний спір вирішується в судовому порядку. При цьому, в судовій практиці частими є випадки відмови у зміні прізвища дитини, якщо вона проживає із одним із батьків, прізвище якого вона має, більше з нею

контактує, а тому має більшу емоційну прив'язаність до одного з батьків, прізвище якого вона має, позиціонує себе саме із цим прізвищем. У сучасних реаліях це не створює жодного психологічного дискомфорту для дитини, за умови належного виконання іншим з батьків своїх обов'язків та його участі у вихованні дитини. В той же час, у разі коли батьки народженої дитини не дійшли згоди щодо її імені та/або прізвища, суд, ураховуючи інтереси обох батьків, може надати запропоноване батьками подвійне ім'я та/або прізвище, оскільки судом не має бути надано переваги правам та інтересам одного з батьків та неврахування прав та інтересів іншого, а разі надання пріоритету – це повинно бути мотивовано [119; 157].

Як зазначає В. Д. Комісаренко, суд застосовує такі заходи захисту особистих немайнових прав батьків та дітей, як визначення місця проживання дитини при окремому проживанні батьків; визначення порядку здійснення батьківських прав батьком, який проживає окремо від дитини; оскарження відмови в наданні інформації про дитину; визначення порядку спілкування з дитиною бабусь, дідусів та інших родичів; повернення дитини від особи, яка утримує її не на підставі закону або не на підставі судового рішення; обмеження батьківських прав; відібрання дитини при безпосередній загрозі життю та здоров'ю у разі подання надалі органом опіки та піклування до суду позову про обмеження батьківських прав батьків даної дитини; відмова у поверненні дитини батькам (одному з них) з передачею дитини на піклування органів опіки та піклування; правовідновлювальні засоби захисту, такі як відновлення батьківських прав, скасування обмеження батьківських прав тощо [54, с. 88]. Попередньо в дисертації визначалося, що частину виділених заходів (передусім тих, що пов'язані із обмеженням та позбавленням батьківських прав, доцільно розглядати як способи захисту сімейних прав та інтересів. Це корелюється і з положеннями сімейно-правової доктрини. Так, О. В. Резвова називає вище перелічені заходи (включаючи до них й усунення перешкод у здійсненні батьківських прав; позбавлення батьківських прав; відшкодування матеріальної та моральної шкоди, завданої другому з батьків) способами захисту сімейних прав та інтересів [187, с. 171].

Перший захід – визначення місця проживання дитини, застосовується судом у разі виникнення між батьками спору щодо визначення місця проживання дитини, він може бути вирішений органом опіки та піклування чи судом. Визначення місця проживання дитини розпорядженням органів опіки та піклування не позбавляє будь-кого з батьків права звернення до суду з аналогічними позовними вимогами [168]. При цьому, якщо батьки проживають окремо, місце проживання дитини, яка досягла чотирнадцяти років, визначається нею самою [250]. Після визначення місця проживання дітей у разі зміни обставин, пов'язаних із віком дитини, за наявності спору між батьками як мати дитини, так і батько не позбавлені можливості в майбутньому звернутися до суду з позовом про визначення місця проживання дитини [165].

Бажання дитини, яка досягла 10-річного віку, та її думка має бути заслухана і враховуватися судами під час вирішення питання про визначення її місця проживання [130]. Але й до набуття дитиною відповідного віку, до її думки суду слід прислухатися, в тому числі при вирішенні питань, які стосуються життя дитини. В такому випадку, дитині, здатній сформулювати власні погляди, має бути забезпечено право вільно висловлювати ці погляди з усіх питань, що її стосуються, причому поглядам дитини надається належна увага згідно з її віком і зрілістю [150]. Визначаючи місце проживання дитини, суд може враховувати її думку щодо проживання з одним із батьків, проте згода дитини на проживання з одним з батьків не повинна бути абсолютною для суду, якщо вона не буде відповідати і сприяти захисту прав та інтересів дитини [97]. Озвучена в судовому засіданні думка дитини не є єдиною підставою, яка враховується при вирішенні питання про визначення місця її проживання, оскільки думка дитини не завжди може відповідати її інтересам, може бути висловлена під впливом певних зовнішніх факторів, наприклад таких, як тривалий час проживання дитини з одним із батьків без можливості повноцінного спілкування з тим із батьків, з ким дитина не проживає [142].

Слід зазначити, що попри те, що в СК України не зазначено пріоритет матері чи батька дитини при визначенні місця проживання дитини з одним із них, протягом тривалого часу виходячи із положень ст. 6 Декларації прав

дитини, прийнятої 20 листопада 1959 року, яким передбачено, що дитина повинна, коли це можливо, рости під опікою і відповідальністю своїх батьків і в усякому випадку в атмосфері любові і моральної та матеріальної забезпеченості; малолітня дитина не повинна, крім тих випадків, коли є виняткові обставини, бути розлучена зі своєю матір'ю, надавали перевагу визначенню проживання дитини, яка не досягла чотирнадцяти років (малолітньої дитини) із матір'ю, а не з батьком [183]. Однак, на даний час висловлена інша правова позиція, відповідно до якої під заборonoю розлучення дитини зі своєю матір'ю в контексті Декларації прав дитини необхідно розуміти не обов'язковість спільного проживання матері та дитини, а право на їхнє спілкування, турботу матері та забезпечення з боку обох батьків, у тому числі й матері, прав та інтересів дитини [111]. Сам по собі малолітній вік дитини не свідчить про наявність підстав для визначення її місця проживання саме з матір'ю, якщо дитина вже тривалий час проживає з батьком, який сумлінно ставиться до виконання своїх батьківських обов'язків [124]. Однак, належне виконання батьком (матір'ю) батьківських обов'язків щодо малолітньої дитини саме по собі не є безумовною підставою для визначення місця проживання дитини саме з ним (нею) [95]. Не є визначальним, хоч і враховується судами при визначенні місця проживання дитини матеріально-побутове забезпечення батьків [113]. Визначаючи місце проживання малолітньої дитини разом з одним із батьків, суд повинен виходити з якнайкращого забезпечення інтересів дитини. Саме останнє є основним при обранні судом, з ким із батьків проживатиме дитина. При оцінці та визначенні найкращих інтересів дитини підлягають врахуванню такі базові елементи: (а) погляди дитини; (б) індивідуальність дитини; (в) збереження сімейного оточення і підтримання відносин; (г) піклування, захист і безпека дитини; (г) вразливе положення; (д) право дитини на здоров'я; (е) право дитини на освіту [164].

Важливим у цьому аспекті також є: особисті якості батьків; відносини між кожним із батьків і дитиною; можливість створення дитині умов для виховання та розвитку [175], в тому числі факт проживання дитини із одним із

батьків протягом тривалого часу в оточенні інших рідних їм людей, забезпечення їх розвитку у безпечному, спокійному і стійкому середовищі [139], особиста прихильність одним з батьків до одного з батьків, вік дитини [113]. Факт створення нової сім'ї матір'ю не може оцінюватися як негативна обставина, яка унеможлиблює визначення місця проживання дитини з нею чи надає перевагу іншому з них у визначенні місця проживання дитини з ним [125]. В той же час, суд може відмовити матері / батьку в позові щодо визначення місця проживання дитини з нею / ним, якщо новий чоловік / дружина не налагодили відносини з дитиною, оскільки останній доведеться адаптуватися до нового соціального середовища, що може негативно вплинути на її психологічний стан. Визначення місця проживання дитини з одним із батьків не позбавляє іншого піклуватися про неї, бачитися з нею, спілкуватися, брати участь у її житті, проявляти материнську / батьківську любов [114]. Коли батьки перебувають у рівних умовах, мають однакове ставлення до своїх батьківських обов'язків та в разі однакової прихильності дитини до обох батьків, місце проживання дитини має бути визначено з тим із батьків, яким створено більш сприятливі умови для проживання дитини [172]. В той же час, зміна місця проживання дитини, яка спричинить порушення стійких, усталених зв'язків дитини з оточенням і звичним середовищем, не відповідає найкращим інтересам дитини [144]. Визначення місця проживання дитини з одним із батьків лише з підстав інвалідності іншого з батьків є необґрунтованим з огляду на дискримінацію за ознакою інвалідності. Якщо стан здоров'я особи з інвалідністю не перешкоджає їй належним чином займатися дитиною, створювати їй належні умови для виховання та розвитку, а також матеріально її забезпечувати, то інвалідність не є перешкодою для визначення місця проживання дитини з ним [101].

Отже, суд, вирішуючи спір щодо місця проживання дитини, повинен виходити з якнайкращого забезпечення інтересів дитини, враховуючи такі фактори як: вік дитини; належне виконання матір'ю, батьком батьківських обов'язків щодо малолітньої дитини саме по собі не є безумовною підставою для визначення місця проживання дитини саме з ним (нею); матеріально-

побутове забезпечення батьків; можливість створення дитині умов для виховання та розвитку; проживання дитини із одним із батьків протягом тривалого часу в оточенні інших рідних їм людей, забезпечення їх розвитку у безпечному, спокійному і стійкому середовищі; особиста прихильність одним з батьків до іншого з батьків; ставлення нового чоловіка / дружини одного з батьків дитини до дитини, ступінь налагодження відносин з дитиною. Здійснюючи вибір місця проживання дитини, суд здійснює встановлення або зміну правовідношення, забезпечує захист прав та інтересів дитини, а також права батьків щодо забезпечення дитині належного виховання.

Судова практика у справах щодо участі у вихованні дитини та спілкуванні з нею того з батьків, хто проживає окремо від дитини, та усунення перешкод у здійсненні його батьківських прав дозволяє сказати, що суд при вирішенні відповідного сімейного спору застосовує такий спосіб захисту сімейних прав батьків та дітей як встановлення батьківського правовідношення, відповідно до якого відбувається уточнення порядку застосування права батька на виховання дитини та спілкування із нею.

При визначенні способу участі батька/матері у спілкуванні та вихованні дитини суд має враховувати насамперед інтереси дитини, які не завжди можуть відповідати її бажанням, з урахуванням особливостей віку, стану здоров'я та психоемоційного стану. За відсутності спору щодо місця проживання неповнолітньої дитини з одним із батьків суд може вирішити це питання одночасно з вимогою про розірвання шлюбу [87].

Зокрема, можливим є встановлення часу спільних зустрічей із дитиною в присутності іншого з батьків (або без цього) із встановленням конкретного графіку із можливістю ночівлі дитини за місцем проживання того з батьків, хто проживає окремо від дитини, відвідування дитини під час перебування її у навчальних закладах, проведення спільного відпочинку разом з дитиною протягом шкільних канікул, на день народження дитини, безперешкодне щоденне спілкування з дитиною шляхом телефонного та/або електронного зв'язку, тощо. Конкретний спосіб участі у вихованні дитини та спілкуванні з нею того з батьків, хто проживає окремо від неї встановлюється за згодою обох

батьків або відповідним юрисдикційним органом (органом опіки та піклування чи судом) і не визначений законодавчо. Це зумовлює необхідність судового захисту прав дитини та того з батьків, хто не погоджується із встановленим способом участі у вихованні дитини та спілкуванні з нею того з батьків, хто проживає окремо від неї (який може порушувати права батьків, одного з них або дитини). Наприклад, визначення порядку участі батька у вихованні дитини в усі передвихідні та вихідні дні є неприйнятним, оскільки порушуються права дитини на спілкування з матір'ю у вільний від занять у школі час [155].

Одним із спірних способів участі у вихованні дитини та спілкуванні з нею того з батьків, хто проживає окремо від неї в судовій практиці визнається зобов'язання матері дитини повідомляти батька про факти захворювання та лікування дитини, про від'їзд (обставини й напрямки) дитини за межі міста більше ніж на два дні, не є діянням, спрямованим на обмеження волевиявлення особи, і входить до поняття надання інформації про дитину, що є складником контакту з дитиною. Зазначена обставина не є втручанням в права особи, не є обмеженням її недоторканості, хоча фактично її зобов'язують спілкуватися із колишнім чоловіком без її вільної згоди на це. В судовій практиці склалася думка, що повідомлення батьку про важливі факти із життя дитини не можна розцінювати як обтяжливе зобов'язання [177]. З іншого боку, суд може відмовити в задоволенні вимог про зобов'язання того з батьків, із ким проживає дитина, узгоджувати з іншим із батьків порядок, спосіб та лікувальні установи, необхідні для лікування дітей, відвідування дітьми освітніх закладів, якщо це може призвести до порушення прав дітей, коли між сторонами є гострий конфлікт і такі умови погодження при недосягненні згоди між батьками з наведених питань можуть створювати загрозові для життя та здоров'я дітей ситуації [163]. Суд може призначити зустрічі малолітніх дітей з батьком без присутності матері, якщо між батьками виникають конфлікти при дітях під час зустрічей за участю матері, що перешкоджає налагодити контакт батька з дітьми й негативно впливає на психологічний та емоційний стан дітей [159], впливає на ставлення дитини до батька, тому проведення зустрічей у присутності матері не сприятиме налагодженню відносин між батьком та

дитиною [117]. З іншого боку, якщо між дитиною та батьком відсутній психологічний зв'язок і дитина, враховуючи її вік та тривале проживання з матір'ю, повноцінно не сприймає його, як батька, зустрічі батька з дитиною потрібно проводити у присутності матері [147].

Вище викладене зумовлює необхідність уточнення на рівні СК України переліку способів участі батька/матері у спілкуванні та вихованні, які можуть бути встановлені судом. Так, ч. 2 ст. 159 СК України слід викласти в такій редакції: *«Суд визначає способи участі одного з батьків у вихованні дитини (періодичні чи систематичні побачення, можливість спільного відпочинку, відвідування дитиною місця його проживання, можливість короткотривалого спільного проживання, відвідування дитини під час її перебування у закладах освіти, культури, закладах охорони здоров'я, щоденне спілкування з дитиною шляхом телефонного та/або електронного зв'язку), місце та час їхнього спілкування, порядок інформування з боку того з батьків, хто проживає з дитиною про факти захворювання та лікування дитини, про від'їзд (обставини й напрямки) дитини за межі міста більше ніж на два дні, інші важливі обставини, що впливають на здійснення батьківських прав, можливість погодження дій одного з батьків із реалізації батьківських прав, пов'язаних із відвідуванням закладів освіти та культури. При цьому, не має бути порушені права обох батьків на здійснення виховання дитини та спілкування з нею та враховані інтереси та думка дитини».*

Створювані одним із батьків для іншого протягом тривалого часу перешкоди у вихованні дитини та спілкуванні з нею мають наслідком руйнування зв'язків із сім'єю, до якої належить як батько, так і мати дитини, а отже в такому разі поведінка того із батьків, хто створює перешкоди, суперечить сімейним цінностям та не відповідає найкращому забезпеченню інтересів дитини [107].

Визначення чи зміна способу участі у вихованні дитини та спілкуванні з нею має відповідати віковим потребам дитини й бути достатнім для забезпечення участі батька у вихованні дитини за умови сумлінного ставлення батька до виконання свого обов'язку. У разі зміни обставин, пов'язаних із віком

дитини, станом її здоров'я, психоемоційним станом, жодна із сторін не позбавлена можливості звернутися до суду з позовом про визначення іншого способу участі у вихованні дитини та спілкуванні з нею [161].

Відповідно до ст. ст. 180 та 181 СК України батьки зобов'язані утримувати дитину до досягнення нею повноліття, способи виконання цього обов'язку визначаються за домовленістю між батьками (в тому числі шляхом укладання договору про сплату аліментів на дитину) або відповідно до рішення суду про стягнення аліментів на дитину. Як зазначає А. М. Буряченко, правовідносини, які складаються у зв'язку із цим, мають назву аліментного зобов'язання, а також інших видів зобов'язань щодо надання утримання, такі як зобов'язання щодо виплати інших грошових коштів, в тому числі які сплачуються добровільно; витрат, пов'язані із хворобою, каліцтвом другого подружжя; додаткових витрат на дитину; витрат на догляд і лікування батьків; щодо надання утримання, яке надається в натуральній формі [13, с. 187]. Відповідним зобов'язанням відповідають права осіб, які є отримувачами аліментів або щодо яких здійснюються відповідні додаткові витрати, на утримання. У випадку неналежного виконання обов'язку щодо надання утримання, право неповнолітньої дитини, повнолітньої непрацездатної дитини, повнолітньої дитини, яка навчається, непрацездатних батьків або одного з них на утримання захищається судом шляхом стягнення аліментів (через застосування такого способу захисту сімейних прав та інтересів, як примусове виконання добровільно не виконаного обов'язку), визначення способу виконання обов'язку щодо надання утримання, розміру додаткових витрат (через застосування такого способу захисту сімейних прав та інтересів, як визначення аліментного правовідношення), притягнення до сімейної відповідальності за невиконання обов'язку щодо виплати аліментів та додаткових витрат. Як зазначає Верховний Суд у своїй постанові від 13 квітня 2021 року у справі № 308/4214/18, стягнення аліментів на утримання дитини, яка продовжує навчання, є одним із способів захисту інтересів дитини, забезпечення одержання нею коштів, необхідних для її життєдіяльності, оскільки на період навчання вона не має самостійного заробітку та потребує

матеріальної допомоги з боку батьків, які зобов'язані утримувати своїх повнолітніх дітей, що продовжують навчатися, до досягнення ними 23 років [110]. Відповідно до ст. 196 СК України можливим є застосування стягнення пені, штрафу або процентів у разі виникнення заборгованості з вини особи, яка зобов'язана сплачувати аліменти за рішенням суду або за домовленістю між батьками або прострочення оплати додаткових витрат на дитину з вини платника як самостійних способів захисту права особи на утримання. На захист права на утримання спрямоване й стягнення аліментів на непрацездатних батьків. Під час вирішення цього питання, повинні враховуватися будь-які обставини, які свідчать про необхідність в матеріальній допомозі батькам, при цьому отримання матір'ю чи батьком доходів, які є більшими за прожитковий мінімум, автоматично не свідчить, що вони не потребують матеріальної допомоги [128]. У сімейно-правовій доктрині також зазначається на можливості застосування судом таких заходів сімейно-правової відповідальності, як: відшкодування шкоди, завданої неналежним виконанням обов'язку щодо надання утримання (в тому числі шляхом повернення тимчасової державної допомоги дітям, батьки якої ухиляються від сплати аліментів); позбавлення батьківських прав; скасування усиновлення; застосування заходів адміністративної чи кримінальної відповідальності [13, с. 188].

Стягнення аліментів на дитину як спосіб захисту її права на утримання застосовується й у випадку відмови матері від дитини у пологовому будинку. Зокрема у справі № 2-3897/10 Верховний Суд прийняв постанову, якою присудив стягнення аліментів на утримання малолітньої дитини, а також відшкодування моральної шкоди, чим задовольнив первинні вимоги позивача. Ці вимоги були мотивовані тим, що відповідач, залишивши сина в пологовому будинку, не займалася його вихованням, не цікавилася життям, не приймала участі в матеріальному забезпеченні, через що її було позбавлено батьківських прав. Син народився із вродженими вадами здоров'я, був інвалідом з дитинства, потребував постійного догляду та піклування, забезпечення спеціальним медичним доглядом і лікуванням, необхідністю придбавати коштовні медичні препарати та обладнання. Внаслідок цього позивач змушений

весь час доглядати дитину, що позбавляє його можливості працювати та утримувати свого сина. Суд першої інстанції відмовив у задоволенні позовних вимог про відшкодування моральної шкоди, оскільки спірні правовідносини регулюються нормами СК України, які у даному випадку не допускають стягнення моральної шкоди. Вирішуючи позовні вимоги щодо відшкодування моральної шкоди, апеляційний суд виходив з того, що відповідачка завідомо знехтувала життєвими потребами малолітнього і хворого сина, позбавила його материнської любові та матеріального утримання, що призвело до суттєвого порушення прав дитини і потягнуло за собою спричинення значної моральної шкоди. При цьому, дитина перенесла 5 нейрохірургічних операцій, потребує постійного догляду та перебуває без материнського піклування, ласки. Верховний Суд, вирішуючи справу як суд касаційної інстанції, визнав, що безпосередньо нормами СК України відшкодування моральної шкоди передбачено лише у випадках, визначених ч.3 ст. 49, ч. 3 ст. 50, ч. 4 ст. 157, ч. 2 ст. 158, ч. 5 ст. 159 та ч. 2 ст. 162 СК України, жоден із яких не відповідає випадку, що став підставою для звернення до суду. Однак, на думку суду, було б некоректним вважати, що право на відшкодування моральної шкоди у сімейних відносинах підлягає обмеженню лише вказаними у СК України випадками або має бути прямо передбачено у договорі між учасниками сімейних відносин. Вказані у СК України випадки можливо розглядати як перелік діянь, що беззаперечно тягнуть за собою виникнення моральної шкоди, що не виключає можливості відшкодування такої шкоди, у разі її належного доведення, і в інших випадках порушення прав учасників сімейних відносин. Отже, відмова матері від дитини у пологовому будинку, невиконання обов'язку по її утриманню є підставою для стягнення аліментів на користь дитини, а також і відшкодування завданої їй моральної шкоди [138]. В той же час, на нашу думку, слід уточнити на рівні СК України положення п. 6 ч. 2 ст. 18 СК України, яка передбачає можливість застосування судом такого способу захисту як відшкодування матеріальної та моральної шкоди, якщо це передбачено цим Кодексом або договором, виклавши її в новій редакції: *«відшкодування матеріальної та моральної шкоди, заподіяної учаснику*

сімейних відносин, в тому числі у випадках, передбачених цим Кодексом або договором».

Обов'язковою умовою для стягнення аліментів на дитину на користь одного з батьків є факт проживання з ним самої дитини, на утримання якої і стягуються аліменти. Дана правова позиція була висловлена Петропавлівським районним судом Дніпропетровської області у рішенні від 18 жовтня 2019 року у справі № 188/1029/19, а надалі – підтверджена постановою Верховного Суду від 22 листопада 2022 року у цій же справі, яка стосувалася скасування судового наказу, відповідно до якого було присуджено стягнення аліментів на дитину з її батька. В подальшому було виявлено факт спільного проживання дитини з її батьком з травня 2016 року, в результаті чого було визнано необґрунтованість вимоги матері щодо стягнення аліментів на дитину та скасовано відповідний судовий наказ [143; 227].

В судовій практиці висловлено позицію, що внаслідок ухвалення судом рішення про виключення з актових записів про народження дітей відомостей про особу як батька дітей має місце відсутність у нього від початку існування спірних правовідносин обов'язку їх утримання, тому така особа звільняється від сплати заборгованості за аліментами, яка утворилася за період, коли він був записаний їхнім батьком [140].

Як вже зазначалося вище, батьки зобов'язані надавати утримання повнолітній дитині, яка продовжує навчання і у зв'язку з цим потребує матеріальної допомоги до закінчення навчання, але не пізніше набуття нею 23-річного віку. При цьому, виплата аліментів на дитину здійснюється протягом усього часу навчання. Так, у справі № 752/20152/16-ц, яка стосувалася оспорювання наказу державного виконавця щодо нарахування батькові дитини заборгованості зі сплати аліментів на період з липня 2020 року по вересень 2020 року, коли особа завершила навчання на бакалавраті та вступила до магістратури, про що було видано наказ у вересні 2020 року. Як зазначив Верховний Суд у постанові від 10 квітня 2023 року, законодавець не передбачив такої можливості, як зупинення нарахування аліментів, переривання сплати аліментів у певні періоди, зокрема коли повнолітня дитина

безпосередньо не бере участі в освітньому процесі, а також звільнення платника аліментів від сплати аліментів на утримання повнолітньої дитини у зв'язку з продовженням нею навчання в період канікул, переходу на навчання на інший освітній рівень або до іншого навчального закладу, зокрема вступу до магістратури. Суд виніс правову позицію, відповідно до якої стягнення аліментів у відповідні періоди не переривається, хоча могло бути завершене у червні 2020 року у разі, якщо дитина не продовжить навчання на магістратурі [100].

Відповідно до ст. 162 СК України мати, батько можуть бути позбавлені судом батьківських прав, якщо вона, він: не забрали дитину з пологового будинку або з іншого закладу охорони здоров'я без поважної причини і протягом шести місяців не виявляли щодо неї батьківського піклування; ухиляються від виконання своїх обов'язків щодо виховання дитини та/або забезпечення здобуття нею повної загальної середньої освіти; жорстоко поведуться з дитиною; є хронічними алкоголіками або наркоманами; вдаються до будь-яких видів експлуатації дитини, примушують її до жебракування та бродяжництва; засуджені за вчинення умисного кримінального правопорушення щодо дитини. [250]. Позбавлення батьківських прав батька чи матері, які, починаючи з моменту народження дитини, фактично самоусунулися (ухилилися) від її виховання, не піклувалися про її фізичний і духовний розвиток, навчання, підготовку до самостійного життя тощо, відповідає найкращим інтересам дитини. Право на звернення до суду з позовом про позбавлення батьківських прав мають один з батьків, опікун, піклувальник, особа, в сім'ї якої проживає дитина, заклад охорони здоров'я, навчальний або інший дитячий заклад, в якому вона перебуває, орган опіки та піклування, прокурор. Також сама дитина, яка досягла чотирнадцяти років має право на особисте звернення до суду з відповідною заявою в порядку цивільного судочинства за захистом свого права чи інтересу, а також може особисто здійснювати цивільні процесуальні права та виконувати свої обов'язки в суді у справах, що виникають із відносин, у яких він (вона) особисто бере участь [174].

Достатніми підставами для позбавлення батьківських прав у судовій практиці визнаються: поведінка особи, яка свідомо змінює країну проживання, не бере участі у вихованні дитини [151]; відсутність протягом тривалого часу піклування про фізичний і духовний розвиток дитини, її навчання, підготовку до самостійного життя; незабезпечення необхідним харчуванням, медичним доглядом, лікуванням дитини, що надалі може негативно вплинути на її фізичний розвиток як складову частину виховання; недостатнє спілкування з дитиною в обсязі, необхідному для її нормального самоусвідомлення; ненадання дитині доступу до культурних та інших духовних цінностей; несприяння засвоєнню нею загальновизнаних норм моралі [153]; проживання батька протягом значного часу на території іншої держави без участі у вихованні дітей, піклуванні про них тощо, а також обізнаність про їхню важку життєву ситуацію, пов'язану зі смертю матері [151]. Також позбавлення батьків / одного з них батьківських прав відповідатиме інтересам дитини, якщо з народження вона проживає та виховується у стійкому сімейному середовищі баби та діда, які створили належні умови для фізичного й духовного розвитку дитини, за відсутності доказів того, що протягом тривалого неодноразового розгляду справи в судах першої та апеляційної інстанцій (понад два роки) ставлення батька / матері до своїх батьківських обов'язків змінилося [162].

Не може вважатися підставою для позбавлення батьківських прав: проживання дитини упродовж тривалого часу у новій сім'ї, створеній її батьком чи матір'ю, відсутність побачень дитини з тим із батьків, з ким не проживає; факт застосування до одного з батьків запобіжного заходу у вигляді взяття під варту, який унеможлиблює виконання ним батьківських обов'язків [176]; особисті непорозуміння між батьками [169]; лише вивезення дитини за кордон одним із батьків без згоди іншого (без встановлення іншої винної поведінки батька / матері щодо дитини, а саме умисного ухилення від виконання обов'язків щодо її виховання) [167].

Позбавлення батьківських прав допускається лише тоді, коли змінити поведінку батьків у кращу сторону неможливо, і лише при наявності вини у діях батьків [93]. При цьому, суд враховує думку дитини, а також органу опіки

та піклування, що викладена у висновку [90]. Висновок органу опіки та піклування має рекомендаційний характер, який повинен містити відомості щодо наявності виключних обставин, підтверджених відповідними доказами, які б свідчили про свідоме нехтування батьком / матір'ю своїми обов'язками і були законною підставою для застосування такого крайнього заходу впливу, як позбавлення батьківських прав, що найкраще відповідатиме інтересам дітей [120].

Лише факт заперечення проти позову про позбавлення батьківських прав не свідчить про інтерес до дитини та реальне бажання змінити поведінку на краще, а позбавлення батьківських прав не тягне невідворотних наслідків, оскільки не позбавляє особу спілкуватися з дитиною, бачитися з нею, звернутися до суду з позовом про поновлення батьківських прав [156]. Розглядаючи справи про поновлення батьківських прав, суди зобов'язані перевіряти, наскільки змінилися поведінка особи, позбавленої батьківських прав й обставини, що були підставою для позбавлення її батьківських прав, а також думки другого з батьків та інших осіб, з якими проживає дитина, враховуючи, крім цього, інтереси і думку самої дитини, якщо вона її може висловити [108].

Іншим способом захисту сімейних прав та інтересів дитини судом є постановлення рішення про її відібрання від батьків або одного з них, без позбавлення останніх батьківських прав у разі, якщо вони ухиляються від виконання своїх обов'язків щодо виховання дитини та/або забезпечення здобуття нею повної загальної середньої освіти; жорстоко поведуться з дитиною; є хронічними алкоголіками або наркоманами; вдаються до будь-яких видів експлуатації дитини, примушують її до жебракування та бродяжництва; в інших випадках, якщо залишення дитини у них є небезпечним для її життя, здоров'я і морального виховання (ст. 170 СК України) [250]. Батьки, від яких відібрана дитина, не втрачають щодо неї прав та обов'язків, обумовлених походженням. Вони надалі залишаються носіями обов'язку з виховання дитини, мають право на особисте її виховання та спілкування з нею. Проте та обставина, що дитина передана іншій особі або навчальному закладу, означає,

що саме їхній напрям та умови виховання одержали перевагу над тими, які здатні створити батьки, і із цим напрямом батьки повинні будуть узгоджувати свою поведінку [118]. Судам при розгляді спорів про повернення батькам дитини, яка була відібрана від них без позбавлення батьківських прав, необхідно перевірити всі обставини, які можуть бути перешкодою для повернення дитини батькам, а батькам навпаки необхідно довести, що відпали перешкоди, які стали підставою для відібрання дитини [96]. По суті, інститут відібрання дитини від батьків без позбавлення батьківських прав є заходом сімейно-правової відповідальності. Притягуючи батьків до сімейно-правової відповідальності, суд здійснює захист прав та інтересів дитини, зокрема права на належне сімейне виховання, а також на відшкодування заподіяної дитині шкоди протиправною поведінкою батьків.

Для відібрання дитини від одного з батьків і визначення її місця проживання з іншим достатня наявність загрози не лише для життя і здоров'я дитини, але і для її морального виховання, якщо є докази того, що поведінка одного з батьків чи їхнього близького оточення сприяє формуванню негативних звичок у дітей та є небезпечною для їх правильного морального виховання [134]. Положення ч. 1 ст. 162 СК України, які передбачають відібрання дитини й повернення її за попереднім місцем проживання, покликані захистити права дитини та того з батьків, із ким на підставі рішення суду визначено місце проживання дитини, від неправомірних дій другого з батьків щодо зміни її місця проживання. Тому вказана частина не застосовується, якщо після ухвалення рішення про визначення місця проживання дитини з матір'ю дитина з нею не проживала й, відповідно, батько самостійно не змінював місце проживання дитини, зокрема шляхом викрадення [145].

Таким чином, судовий захист сімейних прав та інтересів батьків та дітей має особливості порівняно із захистом судом сімейних прав подружжя та інших учасників сімейних відносин. Суд застосовує такі способи захисту сімейних прав та інтересів батьків та дітей, як: встановлення правовідношення (у випадку визнання або встановлення батьківства, визнання або встановлення материнства, при уточненні порядку застосування права батька на виховання

дитини та спілкування із нею), зміни правовідношення (при зміні місця проживання дитини, розміру аліментів на дитину або при зміні її персональних даних), припинення правовідношення (оспорювання батьківства або материнства, позбавлення батьківських прав), відібрання дитини від батьків без позбавлення батьківських прав, відібрання дитини від інших осіб та повернення її батькам, притягнення до сімейної відповідальності за невиконання обов'язку щодо виплати аліментів та додаткових витрат, примусового виконання добровільно не виконаного обов'язку шляхом присудження до обов'язкової сплати аліментів, стягнення заподіяної моральної шкоди. При застосування способів захисту сімейних прав та інтересів батьків та дітей, права та інтереси дитини мають пріоритет над батьківськими; судова практика при вирішенні спорів за участю дитини, у першу чергу повинні бути визначені та враховані інтереси дитини, виходячи із об'єктивних обставин спору, а потім – права батьків.

2.3 Судовий захист прав та інтересів, які виникають з інших сімейних відносин та відносин публічно-правового характеру

Ст. 18 СК України, якою передбачається можливість звернення до суду за захистом сімейного права та інтересу, надає таке право не тільки подружжю, батькам та дітям; право на судовий захист сімейних прав та інтересів відповідно до неї має будь-який учасник сімейних відносин. Відповідно до ст. 2 СК України такими є: усиновлювачі та усиновлені, інші члени сім'ї (мачуха, вітчим та падчерка, пасинок), родичі (баба, дід, прабаба, прадід та внуки, правнуки, рідні брати та сестри), інші родичі за походженням, відносини яких хоч і не врегульовані СК України, однак можуть бути врегульовані відповідно до ст. 9 СК України за домовленістю (договором). Також членами сім'ї є особи, які перебувають у фактичних шлюбних відносинах, хоча прямо не зазначено, що вони є учасниками сімейних відносин, однак ст. ст. 9, 74, 91, 211 СК України визначені окремі права таких осіб (укладати сімейні договори,

власності на спільне майно, на утримання, усиновити дитину) [250], а самі фактичні шлюбні відносини спрямовані на виникнення сімейних прав та обов'язків, а тому є сімейними [68, с. 182].

Усиновлення в правовій доктрині розглядається як інститут права (галузевий – сімейного права, комплексний – сімейного та адміністративного права) та інститут законодавства; як юридичний факт, що породжує, змінює і припиняє сімейні відносини між усиновлювачем та його родичами, з одного боку, та усиновлюваним і його нащадками – з іншого боку; як сімейно-правова форма влаштування дітей, позбавлених батьківського піклування; як правовідносини, що складаються між усиновлювачем та усиновленим; як акт цивільного стану; як судовий спосіб захисту прав та інтересів дитини; як прийняття усиновлювачем у свою сім'ю дитини, що здійснене на підставі рішення суду, внаслідок якого між усиновлювачем та його родичами, з одного боку, та усиновлюваним і його нащадками – з іншого боку, виникають права та обов'язки, подібні до тих, що виникають між батьками і дітьми, а також родичами за походженням [261, с. 203, 223]. Судовий захист прав та інтересів усиновлювача та усиновленої дитини здійснюється шляхом здійснення судом заходів, спрямованих на реалізацію дітьми-сиротами та дітьми, позбавленими батьківського піклування права жити і виховуватися в сім'ї, права на захист, які полягають у передачі дитини в сім'ю усиновлювача» [59, с. 8].

Суд, приймаючи рішення про усиновлення дитини, застосовує такий спосіб захисту сімейного права чи інтересу, як зміна правовідношення, коли відбувається зміна правового статусу дитини на усиновлену дитину, яка як зазначалося, крім прав, які має дитина у батьківських правовідносинах, також має інші права, зумовлені її новим правовим статусом, зокрема право на таємницю, в тому числі і від неї самої, факту її усиновлення, а після досягнення нею чотирнадцяти років – на одержання інформації щодо свого усиновлення. Батьки усиновленої дитини або один з них втрачають батьківські права та обов'язки щодо власної дитини, які переходять до усиновлювача, але трансформуються у права та обов'язки усиновлювача (який заміняє дитині батьків), однак включають також й інші права: бути записаним матір'ю,

батьком дитини, на зміну відомостей про місце народження та дату народження дитини, приховувати факт усиновлення від дитини, яка ним усиновлена, і вимагати нерозголошення цієї інформації особами, яким стало відомо про неї як до, так і після досягнення дитиною повноліття. Усиновлення може не зачіпати прав інших членів сім'ї та родичів усиновленої дитини, якщо вони відповідно до ч. 2 ст. 232 СК України подали позов про збереження між ними та дитиною, яку усиновлюють, правового зв'язку і цей позов було задоволено.

Суд, задовольняючи вимоги стосовно усиновлення дитини, враховує перш за все той факт, що дитина потребує спеціальної охорони і піклування, включаючи належний правовий захист. Суд виходить з фактичних інтересів дитини та розумів нормального виховання, а докази надані заявником підтверджують той факт, що дитина буде виховуватися в гідній родині, яка забезпечить їй нормальний рівень життя, моральний та духовний розвиток [189; 217].

В судовому порядку здійснюється й захист прав та інтересів усиновленої дитини, зокрема її права на таємницю, в тому числі і від неї самої, факту її усиновлення, а після досягнення нею чотирнадцяти років – на одержання інформації щодо свого усиновлення.

Так, у справі № 760/12225/19 Київський апеляційний суд ухвалив рішення від 27 лютого 2020 року, яка стосувалося питання внесення змін до актових записів цивільного стану з метою захисту права на таємницю усиновлення. Позовні вимоги мотивовані тим, що рішенням Деснянського районного суду міста Києва від 24 грудня 2007 року оголошено осіб усиновлювачами малолітніх дітей та зобов'язано відділ державної реєстрації актів цивільного стану Оболонського районного управління юстиції міста Києва внести зміни в актовий запис про народження дитини, вказавши їх батьками усиновлювачів, змінити прізвище дітей на прізвище усиновлювачів, дату та місце народження дітей залишено без змін. Діти, маючи одну і ту ж саму дату народження, спільне прізвище та по-батькові, вважаються двійнею, однак у їх свідоцтвах про народження місце народження, місце реєстрації та державний орган, що видав свідоцтва, суперечать одне одному та ставлять під сумнів факт їхньої

спорідненості та походження від спільних батьків, що унеможлиблює захист права усиновлювачів на приховування від дітей та інших осіб факту їхнього усиновлення і забезпеченню інтересів дітей. Наявність таких розбіжностей у свідоцтвах про народження дітей може призвести як до обізнаності сторонніх осіб щодо їх походження (розкриття таємниці усиновлення) і викликати зайву підвищену увагу до їх життя, так і дати іншим членам суспільства можливість ставити під сумнів сам факт спорідненості дитини із батьками, що суперечить ідеї та принципу усиновлення. Оскільки батьки, як усиновлювачі, мають право на таємницю усиновлення і розкриття таємниці усиновлення суперечить інтересам дітей, а невідповідність та різниця відомостей, зазначених у актових записах про народження дітей може вплинути на їх право щодо забезпечення таємниці усиновлення, то забезпечити належне право на таємницю усиновлення можливо лише шляхом зміни відомостей, що містяться у відповідних актових записах [180].

Інше рішення у схожій справі ухвалене Маньківським районним судом Черкаської області від 25 травня 2020 року у справі № 701/1586/19. Позивач звернувся до суду з позовом про зобов'язання припинення дій, які порушують право на таємницю усиновлення, в якому зазначив, що відповідач, який проживає по сусідству, вчиняє протиправні дії, які порушують не тільки громадський порядок, а й прямо порушують гарантовані державою права на таємницю усиновлення. Так, відповідач вголос у присутності свідків – громадян жителів села Кислин Маньківського району Черкаської області, стверджує та заявляє, що його дочка не є його рідною дочкою. Такими діями відповідача порушуються як права позивача, так і права дитини на таємницю усиновлення, що змушує його звертатись за захистом до суду у зв'язку з протиправними діями відповідача, одночасно із зобов'язанням припинити ці дії, оскільки порушується право на таємницю усиновлення [222].

Захист права усиновленої дитини на розкриття таємниці усиновлення та видачу відомостей про усиновлення здійснено судовим рішенням Красногвардійського районного суду м. Дніпропетровська від 17 серпня 2021 року у справі № 204/4959/21. Заявниця звернулася до суду з заявою, в якій

просила розкрити таємницю усиновлення, зобов'язавши відповідний орган державної реєстрації актів цивільного стану розкрити зміст відповідного актового запису. Зі слів усиновлювача їй відомо, що після народження вона була усиновлена; на даний час усиновлювач померла. Розкриття таємниці усиновлення має суттєве значення для заявника щодо отримання відомостей про своє походження, а також відомостей про її біологічних батьків, оскільки отримання інформації про її усиновлення є її невід'ємним правом. Інформація про усиновлення останньої та її єдинокровних батьків необхідна суто із родинних міркувань. Можливо знайдуться інші родичі, та буде можливість встановити і підтримувати з ними родинні відносини, оскільки у неї з рідних нікого немає. У зв'язку з викладеним і відбулося звернення до суду з даною заявою [220].

Говорячи про сімейні права інших членів сім'ї та родичів, можемо зазначити, що відповідно до сімейного законодавства дід, баба, прадід, прабаба мають право на спілкування з внуками, правнуками та їх виховання (ст. 257 СК України); брати, сестри мають право на спілкування (ст. 259 СК України); мачуха, вітчим мають право брати участь у вихованні падчерки, пасинка (ст. 260 СК України); інші члени сім'ї та родичі мають право на захист дитини (ст. ст. 258, 262 СК України) та у визначених законом випадках – обов'язок надавати утримання (ст. ст. 265 – 271 СК України), а отже – інша сторона сімейного правовідношення отримує право на утримання. Також у ст. 264 СК України визначений обов'язок особи, піклуватися про бабу, діда, прабабу, прадіда, а також про того, з ким вона проживала однією сім'єю [250].

Як зазначає І. Л. Сердечна, судовий захист є найбільш ефективним способом захисту особистих немайнових прав інших членів сім'ї та родичів. В першу чергу до судового захисту звертаються інші члени сім'ї та родичі за захистом свого права на спілкування з дітьми та усунення перешкод у їх вихованні. На це можуть бути різні підстави: особиста неприязнь, образа, розірвання шлюбу між батьками дитини, державна реєстрація нового шлюбу, налаштування дитини проти інших осіб. Підставою для подання позову щодо участі діда, баби, прадіда, прабаби, брата, сестри, мачухи, вітчима у вихованні

дитини є порушення права на спілкування з дитиною не лише інших членів сім'ї та родичів, але й самої дитини. Право на звернення до суду інші члени сім'ї та родичі отримують незалежно від того чи вони проживають разом з дитиною чи окремо. Говорячи про поняття «перешкоди у спілкуванні інших членів сім'ї та родичів з дитиною», такими визнаються: вчинення перешкод особою з якою проживає дитина у спілкуванні між іншими членами сім'ї та родичами, а також у її вихованні. При вирішенні спору про усунення перешкод у спілкуванні з дитиною та її вихованні суд повинен виходити, в перш за все, з інтересів самої дитини. Якщо це можливо, у судовому засіданні має заслухатися її думка з цього приводу. Визначення способів участі інших членів сім'ї та родичів у вихованні дитини судом здійснюється відповідно положень ст. 159 СК України, якою врегульовано особливості вирішення судом спору щодо участі у вихованні дитини того з батьків, хто проживає окремо від неї (оскільки спеціального порядку для інших членів сім'ї та родичів не передбачено). Зважаючи на переважне право батьків на виховання дитини суд досліджує чи не буде суперечити реалізація іншими членами сім'ї та родичами права на виховання дитини та спілкування з нею, правам батьків, тобто чи достатньо часу на спілкування буде в особи з якою дитина постійно проживає. Суд повинен встановити наскільки особа прив'язана до інших членів сім'ї та родичів, вік дитини, моральні та інші особисті якості батьків; відносини, що існують між родичами та дитиною. В окремих випадках побачення з дитиною може бути обумовлене присутністю іншої особи, однак якщо це викликано інтересами дитини. Цими особами, можуть бути, батьки дитини, представники органу опіки та піклування тощо [245, с. 171-176]. Як зазначається у судовій практиці, визначений судом порядок спілкування баби та/або діда з онуками повинен забезпечувати якнайкращі інтереси дітей, зокрема спілкування з онуками згідно з графіком має відбуватися з дотриманням режиму дітей та уникнення створення конфліктних ситуацій [137]. Як бачимо, при вирішенні прав щодо захисту права на спілкування з дітьми та усунення перешкод у їх вихованні, суд застосовує такі способи захисту, як встановлення правовідношення (визначається порядок здійснення спілкування із дитиною) та

припинення дій, які порушують сімейні права (коли встановлення способів участі іншого члена сім'ї або родича у вихованні дитини, місця та часу їхнього спілкування, відбувається усунення перешкод для такого спілкування).

Звичайно, в судовому порядку захищаються не тільки ці права та інтереси інших членів сім'ї та родичів. Захисту підлягають також права онуків, правнуків, пасинків, падчерок щодо проживання в сім'ї та визначення місця проживання; права інших членів сім'ї та родичів на надання утримання.

Як показує судова практика, інші члени сім'ї та родичі можуть звертатися до суду із позовом про визначення місця проживання дитини з ними на підставі ст. 161 СК України у випадку, якщо вони є законними представниками малолітньої дитини (наприклад, в разі позбавлення батьків дитини батьківських прав), а також якщо дитина прижилася в іншого члена сім'ї чи родича, вважає її домівку звичайним місцем свого проживання, визначення місця проживання дитини разом із цією особою, відповідатиме найкращим інтересам дитини [98]. У разі спору між бабою та батьком щодо визначення місця проживання дитини за відсутності рішення про позбавлення батьківських прав і призначення опікуна місце проживання дитини має бути визначене з батьком [149].

Питання судового захисту прав та інтересів учасників фактичних шлюбних відносин стало предметом дисертаційного дослідження В. В. Лучковського, який ґрунтовно дослідив це питання. Як зазначає автор, метою звернення до суду за захистом прав учасників фактичних шлюбних відносин є: встановлення юридичного факту проживання однією сім'єю жінки та чоловіка без шлюбу, отримання спадщини одного із фактичного подружжя, реалізація права на приватизацію житлового приміщення як члена сім'ї наймача, безперешкодне листування, відправлення передач та посилок, отримання тривалих побачень у разі, якщо один із учасників фактичних шлюбних відносин знаходиться у пенітенціарній установі, встановлення спільної сумісної власності на спільно набуте майно. Суд встановлював факт наявності фактичних шлюбних відносин у разі встановлення наявності: спільного проживання, спільних дітей, ведення спільного господарства, спільного

бюджету, виконання один перед одним прав та обов'язків подружжя, сприйняття родичами, сусідами та знайомими фактичного подружжя їх сімейного зв'язку як сім'ї [68, с. 43-44]; доказів про спільне придбання майна як рухомого, так і нерухомого; документів, з яких вбачається, що подружжя вважало себе чоловіком та дружиною, піклувалися один про одного [121]. Не свідчить про наявність фактичних шлюбних відносин: самі лише факти передачі однією із сторін спору грошових коштів для придбання спірного будинку, купівлі будівельних матеріалів [141]; лише факт проживання особи у спірній квартирі не доводить, що між нею та наймачем цього житла на момент приватизації квартири були саме сімейні відносини, а не відносини наймодавця і квартиранта [122]. Таким чином, з метою захисту сімейних прав та інтересів суд застосовує такі способи захисту, як встановлення сімейного правовідношення, визнаючи факт спільного проживання жінки та чоловіка однією сім'єю без шлюбу, на підставі цього факту, що має юридичне значення, в подальшому можливим є захист права учасників фактичних шлюбних відносин на спільне майно та на надання утримання.

Сімейні права та інтереси учасників сімейних відносин можуть бути порушені не тільки з боку інших учасників сімейних відносин, а й з боку органів, уповноважених здійснювати вирішення сімейних спорів та/або приймати рішення, обов'язкові для таких учасників. Основними органами, уповноваженими приймати рішення щодо учасників сімейних відносин, як свідчить аналіз СК України, є зокрема органи опіки та піклування (що уповноважені приймати обов'язкові рішення або надавати згоду на вчинення певних дій учасниками сімейних відносин відповідно до ст. ст. 19, 126, 135, 146, 148, 149, 158, 161, 162, 170, 177 СК України), прокурор (який має право прийняти рішення про негайне відібрання дитини відповідно до ч. 2 ст. 170 СК України), орган державної реєстрації актів цивільного стану (що уповноважений здійснювати державну реєстрацію шлюбу, анулювання актового запису про недійсний шлюб або актового запису про розірвання шлюбу, розірвання шлюбу, державна реєстрація народження дитини, внесення змін до актового запису про народження дитини або поновлення цього актового

запису відповідно до ст. ст. 29, 32, 39, 48, 53, 106, 107, 118, 126, 134, 233, 241 СК України), державний або приватний виконавець у правовідносинах щодо виконання судових рішень, ухвалених у сімейних справах (в тому числі щодо виплати аліментів на дитину) [240, с. 120].

Виникає питання, в якому порядку мають вирішуватися справи про оскарження рішень, прийнятих цими органами.

Щодо можливості оскарження рішень органів опіки та піклування в порядку адміністративного судочинства є цілий ряд правових позицій Верховного Суду, прийнятих з 2018 по 2021 роки. Зокрема, відповідно до постанови Верховного Суду від 9 червня 2021 року у справі №370/408/19, оскарження рішення органу опіки та піклування не здійснюється в порядку адміністративного судочинства, а здійснюється шляхом звернення до суду із позовом про вчинення дій, які мали бути вчинені відповідно до оскаржуваного рішення органу опіки та піклування. Учасник сімейних відносин має захищати свій інтерес під час судового розгляду у справі за зазначеними позовними вимогами, а не ініціювати окрему судову справу щодо оскарження рішення органу опіки та піклування [178]. У постанові Верховного Суду від 13 червня 2018 року у справі № 500/6325/17 зазначено, що до адміністративного суду можуть бути оскаржені виключно рішення, дії та бездіяльність суб'єкта владних повноважень, що виникають у зв'язку зі здійсненням таким суб'єктом владних управлінських функцій, крім випадків, коли щодо таких рішень, дій чи бездіяльності встановлено інший порядок судового провадження. Сама по собі участь у спорі суб'єкта владних повноважень не дає підстав ототожнювати спір з публічно-правовим та відносити його до справ адміністративної юрисдикції. Необхідно з'ясувати, у зв'язку із чим виник спір та за захистом яких прав особа звернулася до суду. З установлених судами фактичних обставин справи вбачається, що спірні правовідносини виникли між учасниками справи з приводу захисту сімейних прав та інтересів позивача, а отже, існує спір про право, що виключає можливість розгляду цієї справи за правилами адміністративного судочинства. Окрім того, оскаржувані дії відповідачів безпосередньо не породжують певні правові наслідки для суб'єктів відповідних

правовідносин і не мають обов'язкового характеру. Таким чином, суди попередніх інстанцій, ураховуючи суть спірних правовідносин та суб'єктний склад, дійшли обґрунтованого висновку про відмову у відкритті провадження у справі у зв'язку з тим, що вона не підлягає розгляду в порядку адміністративного судочинства [112]. Виходячи із тих же міркувань, Верховний Суд у постанові від 13 березня 2019 року прийшов до висновку, що спір про оскарження рішення органу опіки та піклування про негайне відібрання дитини не підлягає розгляду в порядку адміністративного судочинства (виходячи із того, що предметом розгляду у цій справі є правомірність розпоряджень райдержадміністрації, які стосуються відносин, що регулюються нормами сімейного права, та не є рішеннями суб'єкта владних повноважень у сфері управлінської діяльності) [109]. Оскарження рішення органу опіки та піклування відбувається в порядку цивільного судочинства, при цьому у справі за позовом одного з батьків про визнання незаконним рішення органу опіки та піклування про визначення способів участі у вихованні дитини та спілкуванні того з батьків, хто проживає окремо від неї, належними відповідачами є особа, за зверненням та на захист прав якої прийнято рішення, та орган опіки та піклування, рішення якого оскаржується [116; 135]. Акти обстеження умов проживання та рішення органу опіки та піклування, висновок комісії з питань захисту прав дитини є лише доказами в цивільній справі, які підлягають оцінюванню в сукупності з іншими доказами під час розгляду справи. Скасування цих документів не може бути самостійним способом захисту; способом захисту в даному випадку буде визначення судом способів участі батьків у вихованні дитини [166].

Можемо погодитися із тим, що рішення органу опіки та піклування не може бути оскаржене в порядку адміністративного судочинства, в тому числі у зв'язку із тим, що таке оскарження не передбачене чинним законодавством. Відповідно до ч. 2 ст. 19 СК України рішення органу опіки та піклування є обов'язковим до виконання, якщо протягом десяти днів від часу його винесення заінтересована особа не звернулася за захистом своїх прав або інтересів до суду, крім випадку, передбаченого ч. 2 ст. 170 цього Кодексу [250]. Тобто

сімейне законодавство передбачає, що формою фактичного оскарження рішення органу опіки та піклування є не звернення учасника сімейних відносин із адміністративним позовом про скасування такого рішення, а звернення до суду із позовом, який містить ту ж вимогу, із якою відбувалося звернення до органу опіки та піклування. Немає практичного сенсу у поданні адміністративного позову про скасування рішення органу опіки та піклування щодо негайного відібрання дитини, що прийняте відповідно до ч. 2 ст. 170 СК України, оскільки в такому випадку негайне відібрання дитини – тимчасовий захід, який має місце до прийняття остаточного рішення про відібрання дитини (або про позбавлення батьківських прав) судом у справі, за позовом цього ж органу, який зобов'язаний його подати. Лише в останньому випадку можемо говорити про можливість оскарження бездіяльності органу опіки та піклування, що виразилася у неподанні відповідного позову. В той же час, доцільніше в такому випадку було б просто подати позов про відібрання дитини зацікавленим учасником сімейних відносин [240, с. 121]. Попри те, що ні в СК України, ні в Цивільному процесуальному кодексі України суб'єктів звернення із таким позовом крім органу опіки та піклування та прокурора не визначено, виходячи із аналогії закону, використавши диспозицію ст. 165 СК України, можемо зазначити, що такий позов можуть подати один з батьків, опікун, піклувальник, особа, в сім'ї якої проживає дитина, заклад охорони здоров'я, навчальний або інший дитячий заклад, в якому вона перебуває, орган опіки та піклування, прокурор, а також сама дитина, яка досягла чотирнадцяти років [250]. Із аналогічних причин можемо говорити про те, що не оскаржуються в порядку адміністративного судочинства рішення прокурора про негайне відібрання дитини [240, с. 121].

Що ж стосується іншої форми діяльності органів опіки та піклування – надавати згоду на вчинення певних дій учасниками сімейних відносин, то така згода може стати предметом оскарження. Як зазначено у ст. 79 Цивільного кодексу України рішення органу опіки та піклування може бути оскаржено до відповідного органу, якому підпорядкований орган опіки та піклування, або до суду [268]. Так, може бути оскаржена відмова органу опіки та піклування

надати згоду на розпорядження батьками майном дитини або згода на відчуження такого майна, однак надана за ряду умов, які порушують інтереси дитини та її батьків. У п. 67 Порядку провадження органами опіки та піклування діяльності, пов'язаної із захистом прав дитини, рішення районної, районної у м. Києві та Севастополі держадміністрації, виконавчого органу міської, районної у місті (у разі утворення) ради, сільської, селищної ради об'єднаної територіальної громади про надання дозволу на вчинення правочинів щодо нерухомого майна дитини або відмову у його наданні може бути оскаржено до суду [82]. Формально не передбачається оскарження такої відмови саме у адміністративному судочинстві [39, с. 87], однак на нашу думку оскільки в такому випадку орган опіки та піклування діє саме як суб'єкт владних повноважень, подальша реалізація майнового права без прийняття відповідного рішення органом опіки та піклування неможлива, то в такому випадку оскарження має провадитися саме відповідно до вимог Кодексу адміністративного судочинства України. Про свідчить і судова практика, коли суди задовольняли позови про визнання протиправним і скасування рішення органу опіки та піклування, яким надається згода на укладення правочину в інтересах дитини або відмовляється у цьому [181; 182].

Можливість оскарження рішень, дій, бездіяльності органу державної реєстрації актів цивільного стану передбачена як сімейним законодавством (ст. 32 СК України передбачає можливість оскарження відкладення реєстрації шлюбу), так і спеціальним законодавством (ст. ст. 22, 26 Закону України «Про державну реєстрацію актів цивільного стану», п. 10 розділу II, п. 10 глави 2 розділу III, п. 11 глави 4 розділу III Правил державної реєстрації актів цивільного стану) [184; 185]. Як зазначається у правовій позиції Верховного Суду, що міститься у постанові від 23 січня 2019 року №807/45/17, вирішуючи питання про природу правовідносин, які лежать в основі досліджуваної категорії спорів, потрібно взяти до уваги те, що орган державної реєстрації актів цивільного стану є державним органом – суб'єктом владних повноважень, уповноваженим здійснювати державну реєстрацію актів цивільного стану. Оскільки державна реєстрація актів цивільного стану має публічно-правову

природу, звертаючись із заявою (вимогою) до такого органу, особа вступає у публічно-правові відносини з державою в особі уповноваженого державного органу [146]. Вище викладене підтверджує, що оскарження рішень, дій, бездіяльності органів державної реєстрації актів цивільного стану здійснюється саме в адміністративному судочинстві.

Можливість оскарження рішень державного або приватного виконавця у правовідносинах щодо виконання судових рішень, ухвалених у сімейних справах прямо передбачена п. 4 ч. 1 ст. 20 Кодексу адміністративного судочинства України [49], а тому особливої дискусії у цьому плані не простежується.

На підставі вище викладеного, можемо визначити, що у разі порушення сімейних прав та інтересів учасників сімейних відносин з боку інших учасників сімейних відносин, судовий захист відповідних прав та інтересів здійснюється на підставі вирішення сімейного спору в порядку цивільного судочинства; у разі оскарження рішень органів, уповноважених здійснювати вирішення сімейних спорів та/або приймати рішення, що обов'язкові для таких учасників до суду, захист сімейних прав та інтересів, порушених цими рішеннями здійснюється судом на підставі вирішення сімейного спору в порядку адміністративного судочинства. В порядку адміністративного судочинства можуть бути оскаржені рішення органів опіки та піклування щодо надання згоди на вчинення певних дій учасниками сімейних відносин (рішення органів опіки та піклування, прийняті в порядку ст. 19 СК України, не можуть бути оскаржені в порядку адміністративного судочинства), органів державної реєстрації актів цивільного стану, рішень державного або приватного виконавця у правовідносинах щодо виконання судових рішень. Сімейне законодавство передбачає, що формою фактичного оскарження рішення органу опіки та піклування є звернення до суду із позовом, який містить ту ж вимогу, із якою відбувалося звернення до органу опіки та піклування. Що ж стосується іншої форми діяльності органів опіки та піклування – надавати згоду на вчинення певних дій учасниками сімейних відносин, то така згода може стати предметом оскарження в порядку адміністративного судочинства, оскільки в

такому випадку орган опіки та піклування діє саме як суб'єкт владних повноважень, подальша реалізація майнового права без прийняття відповідного рішення органом опіки та піклування неможлива [240, с. 122].

Висновки до Розділу 2

Отже, в результаті проведення дослідження особливостей захисту сімейних прав та інтересів в порядку цивільного та адміністративного судочинства, ми дійшли до таких висновків:

1. Судовий захист права подружжя на материнство здійснюється двома шляхами: а) через зміну правовідношення, коли особі, яка бажає укласти шлюб, але не має статусу подружжя і не повною мірою відповідає вимогам, які ставляться до осіб, які мають право на укладення шлюбу, надається право на шлюб, тобто здійснюється усунення перешкод до набуття статусу подружжя, а також відповідних прав та обов'язків подружжя, в тому числі й права на материнство; б) через встановлення правовідношення, коли здійснюється встановлення факту походження дитини від матері (визнання материнства).

Захист права подружжя на батьківство судом здійснюється під час вирішення спорів щодо визнання батьківства через застосування такого способу захисту, як встановлення сімейного правовідношення. В той же час, на даний час існує суперечність між змістом права на батьківство, визначеного ст. 50 СК України та тими елементами цього права, захист яких здійснюється в судовій практиці. Судовому захисту підлягає право на визнання права на батьківство з боку суду, інших органів та третіх осіб, що дозволить реалізувати батьківські права та обов'язки особи, право на батьківство якої невизнане, а також право на створення умов на реалізацію батьком своїх батьківських прав та обов'язків. У зв'язку із цим, слід внести зміни до ст. 50 СК України, в якій передбачити, що чоловікові-батькові мають бути створені у сім'ї умови для поєднання батьківства із здійсненням ним інших прав та обов'язків, а також те, що право на материнство, батьківство включає в себе право на судовий захист, в тому числі право на визнання материнства, батьківства судом в порядку, визначеного СК України. Зазначені зміни дозволять більш повно

захистити права дружини, чоловіка на материнство, батьківство та наблизити законодавче регулювання права на материнство, батьківство до його розуміння у судовій практиці.

Судовий захист права дружини, чоловіка на зміну прізвища здійснюється шляхом застосування зміни правовідношення як способу захисту, як правило в межах позову про розірвання шлюбу. В судовій практиці склалася неоднозначна ситуація, коли або задовольняються заявлені вимоги про зміну прізвища, або відмовляється у задоволенні позову, оскільки законодавством передбачається позасудовий порядок вирішення цього питання. Для забезпечення права дружини, чоловіка на зміну прізвища із шлюбного на дошлюбне, слід доповнити положення ст. 113 СК України, в якому передбачити, що особа, яка змінила своє прізвище у зв'язку з реєстрацією шлюбу, має право після розірвання шлюбу надалі іменуватися цим прізвищем або відновити своє дошлюбне прізвище, якщо відповідну вимогу було заявлено під час подання позову про розірвання шлюбу.

В судовій практиці немає випадків захисту права дружини та чоловіка на повагу до своєї індивідуальності, своїх звичок та уподобань, права дружини чоловіка на фізичний та духовний розвиток, на здобуття освіти, прояв своїх здібностей, на створення умов для праці та відпочинку, на розподіл обов'язків та спільне вирішення питань життя сім'ї; захист права кожного із подружжя припинити шлюбні відносини здійснюється при вирішенні справ про розірвання шлюбу, права на повторний шлюб після розірвання шлюбу – шляхом встановлення факту розірвання шлюбу як факту, що має юридичне значення.

При вирішенні спорів подружжя про розподіл спільного майна, визнання за одним з подружжя права особистої приватної власності на певне майно, визнання певного майна спільним майном подружжя суд застосовує такі способи захисту сімейних прав та інтересів, як встановлення правовідношення (через визнання права спільної власності на майно, що є предметом спору), його зміну (через зміну правового режиму частини майна із спільного на роздільне із збереженням режиму спільності на інше майно) або припинення

(через припинення режиму спільного майна на майно подружжя із розподілом його між подружжям). Вирішення питання про поділ майна подружжя здійснюється як в межах позову про поділ майна подружжя, так і спільно із позовом про розірвання шлюбу. У випадку, якщо на спільне майно подружжя або його частину було накладено заборону на відчуження у зв'язку із наявністю кредитних правовідносин щодо цього майна між подружжям та фінансовою організацією, поділ такого майна є можливим, за умови захисту майнових прав не тільки подружжя, а й цивільних прав кредитора. Права та інтереси подружжя та третіх осіб підлягають захисту й при розподілі майна подружжя на підставі договору про поділ майна подружжя або мирової угоди. У разі, якщо ними істотно порушуються майнові права та інтереси подружжя та третіх осіб, суд може визнати положення договору про поділ майна недійсним, відмовити у затвердженні мирової угоди.

Захист права дружини, чоловіка на утримання здійснюється шляхом застосування таких способів захисту як встановлення правовідношення (визначення способу надання утримання іншому з подружжя), зміни правовідношення (збільшення або зменшення розміру аліментів на утримання подружжя), припинення правовідношення (припинення виплати аліментів у зв'язку із припиненням права на утримання) та примусового виконання добровільно не виконаного обов'язку (через присудження до обов'язкової сплати аліментів на утримання подружжя).

2. Судовий захист сімейних прав та інтересів батьків та дітей має особливості порівняно із захистом судом сімейних прав подружжя та інших учасників сімейних відносин. Якщо права подружжя є взаємними та рівними (у СК України прямо зазначається, що подружжя «має рівне право» або для позначення носіїв відповідного сімейного права використовуються поняття «дружина, чоловік», «подружжя»), то права та інтереси дитини мають пріоритет над батьківськими; судова практика при вирішенні спорів за участю дитини, у першу чергу повинні бути визначені та враховані інтереси дитини, виходячи із об'єктивних обставин спору, а потім – права батьків.

Зважаючи на те, що ч. 4 ст. 128 СК України обмежує право особи, що вважає себе батьком дитини, на батьківство у випадках, коли батьківство було встановлене на підставі спільної заяви жінки та чоловіка, які не перебувають у шлюбі, вважаємо за необхідне її виключити.

У справах щодо встановлення походження дитини від особи, материнство, батьківство яких невизнане, не встановлене або оспорене, частими є випадки ухилення особи, материнство, батьківство якої слід встановити, від участі у проведенні експертизи. Судова практика у таких справах передбачає залишення в силі материнства, батьківства особи (у разі оспорювання материнства, батьківства) та відмову у задоволенні позову про виключення особи як матері, батька з актового запису про народження дітей, визнання материнства, батьківства за іншою особою (у разі визнання материнства, батьківства).

При вирішенні спорів щодо визначення або зміни прізвища, ім'я, по батькові дитини, в судовій практиці частими є випадки відмови у зміні прізвища дитини, якщо вона проживає із одним із батьків, прізвище якого вона має, більше з нею контактує, а тому має більшу емоційну прив'язаність до одного з батьків, прізвище якого вона має, позиціонує себе саме із цим прізвищем (тобто максимально враховуються інтереси дитини). У разі коли батьки народженої дитини не дійшли згоди щодо її імені та/або прізвища, суд, ураховуючи інтереси обох батьків, може надати запропоноване батьками подвійне ім'я та/або прізвище, оскільки судом не має бути надано переваги правам та інтересам одного з батьків та неврахування прав та інтересів іншого, а разі надання пріоритету – це повинно бути мотивовано.

Суд, вирішуючи спір щодо місця проживання дитини, повинен виходити з якнайкращого забезпечення інтересів дитини, враховуючи такі фактори як: вік дитини; належне виконання матір'ю, батьком батьківських обов'язків щодо малолітньої дитини саме по собі не є безумовною підставою для визначення місця проживання дитини саме з ним (нею); матеріально-побутове забезпечення батьків; можливість створення дитині умов для виховання та розвитку; проживання дитини із одним із батьків протягом тривалого часу в оточенні

інших рідних їм людей, забезпечення їх розвитку у безпечному, спокійному і стійкому середовищі; особиста прихильність одним з батьків до одного з батьків; ставлення нового чоловіка / дружини одного з батьків дитини до дитини, ступінь налагодження відносин з дитиною. Здійснюючи вибір місця проживання дитини, суд здійснює встановлення або зміну правовідношення, забезпечує захист прав та інтересів дитини, а також права батьків щодо забезпечення дитині належного виховання.

Судова практика у справах щодо участі у вихованні дитини та спілкуванні з нею того з батьків, хто проживає окремо від дитини, та усунення перешкод у здійсненні його батьківських прав дозволяє сказати, що суд при вирішенні відповідного сімейного спору застосовує такий спосіб захисту сімейних прав батьків та дітей як встановлення батьківського правовідношення, відповідно до якого відбувається уточнення порядку застосування права батька на виховання дитини та спілкування із нею.

Оскільки у ч. 2 ст. 159 СК України перелік способів участі у вихованні дитини та спілкуванні з нею того з батьків, хто проживає окремо, що визначається судом при вирішенні спору щодо участі у вихованні дитини того з батьків, хто проживає окремо від неї є неповним і включає в себе тільки періодичні чи систематичні побачення, можливість спільного відпочинку, відвідування дитиною місця його проживання, слід розширити цей перелік, а також передбачити можливість для суду передбачити інформування з боку того з батьків, хто проживає з дитиною про факти захворювання та лікування дитини, про від'їзд (обставини й напрямок) дитини за межі міста більше ніж на два дні, інші важливі обставини, що впливають на здійснення батьківських прав, можливість погодження дій одного з батьків із реалізації батьківських прав, пов'язаних із відвідуванням закладів освіти та культури. Для забезпечення врахування обох батьків на здійснення виховання дитини та спілкування з нею та враховані інтереси при вирішенні судом спору щодо участі у вихованні дитини того з батьків, хто проживає окремо від неї, слід передбачити необхідність обов'язкового їх врахування судом, а також врахування думки дитини.

У випадку неналежного виконання обов'язку щодо надання утримання, право неповнолітньої дитини, повнолітньої непрацездатної дитини, повнолітньої дитини, яка навчається, непрацездатних батьків або одного з них на утримання захищається судом шляхом стягнення аліментів (через застосування такого способу захисту сімейних прав та інтересів, як примусове виконання добровільно не виконаного обов'язку), визначення способу виконання обов'язку щодо надання утримання, розміру додаткових витрат (через застосування такого способу захисту сімейних прав та інтересів, як визначення аліментного правовідношення). Виходячи із правової позиції Верховного Суду у справі № 2-3897/10 (постанова від 21 квітня 2021 року), відповідно до якої обмеження права учасників сімейних відносин на відшкодування моральної шкоди лише випадками, передбаченими п. 6 ч. 2 ст. 18 СК України (випадками, передбаченими самим СК України або договором), істотно звужує їх право на захист, і не може вважатися таким, що відповідає справедливості, добросовісності та розумності, як загальним засадам цивільного законодавства і засадам регулювання сімейних відносин, пропонується внести зміни до відповідної статті СК України.

Позбавлення батьківських прав та відібрання дитини від батьків без позбавлення батьківських прав є заходами сімейно-правової відповідальності. Притягуючи батьків до сімейно-правової відповідальності, суд здійснює захист прав та інтересів дитини, зокрема права на належне сімейне виховання, а також на відшкодування заподіяної дитині шкоди протиправною поведінкою батьків.

3. Суд, приймаючи рішення про усиновлення дитини, застосовує такий спосіб захисту сімейного права чи інтересу, як зміна правовідношення, коли відбувається зміна правового статусу дитини на усиновлену дитину, яка крім прав, які має дитина у батьківських правовідносинах, також має інші права, зумовлені її новим правовим статусом, зокрема право на таємницю, в тому числі і від неї самої, факту її усиновлення, а після досягнення нею чотирнадцяти років – на одержання інформації щодо свого усиновлення. Батьки усиновленої дитини або один з них втрачають батьківські права та обов'язки щодо власної дитини, які переходять до усиновлювача, але трансформуються у

права та обов'язки усиновлювача (який заміняє дитині батьків), однак включають також й інші права: бути записаним матір'ю, батьком дитини, на зміну відомостей про місце народження та дату народження дитини, приховувати факт усиновлення від дитини, яка ним усиновлена, і вимагати нерозголошення цієї інформації особами, яким стало відомо про неї як до, так і після досягнення дитиною повноліття. Усиновлення може не зачіпати прав інших членів сім'ї та родичів усиновленої дитини, якщо вони відповідно до ч. 2 ст. 232 СК України подали позов про збереження між ними та дитиною, яку усиновлюють, правового зв'язку і цей позов було задоволено. В судовому порядку здійснюється й захист прав та інтересів усиновленої дитини, зокрема її права на таємницю, в тому числі і від неї самої, факту її усиновлення, а після досягнення нею чотирнадцяти років – на одержання інформації щодо свого усиновлення.

При вирішенні прав щодо захисту права на спілкування з дітьми та усунення перешкод у їх вихованні, суд застосовує такі способи захисту, як встановлення правовідношення (визначається порядок здійснення спілкування із дитиною) та припинення дій, які порушують сімейні права (коли встановлення способів участі іншого члена сім'ї або родича у вихованні дитини, місця та часу їхнього спілкування, відбувається усунення перешкод для такого спілкування). В судовому порядку захищаються також такі права та інтереси інших членів сім'ї та родичів, як права онуків, правнуків, пасинків, падчерок щодо проживання в сім'ї та визначення місця проживання; права інших членів сім'ї та родичів на надання утримання.

З метою захисту сімейних прав та інтересів суд застосовує такі способи захисту, як встановлення сімейного правовідношення, визнаючи факт спільного проживання жінки та чоловіка однією сім'єю без шлюбу, на підставі цього факту, що має юридичне значення, в подальшому можливим є захист права учасників фактичних шлюбних відносин на спільне майно та на надання утримання.

У разі порушення сімейних прав та інтересів учасників сімейних відносин з боку інших учасників сімейних відносин, судовий захист відповідних прав та

інтересів здійснюється на підставі вирішення сімейного спору в порядку цивільного судочинства; у разі оскарження рішень органів, уповноважених здійснювати вирішення сімейних спорів та/або приймати рішення, що обов'язкові для таких учасників до суду, захист сімейних прав та інтересів, порушених цими рішеннями здійснюється судом на підставі вирішення сімейного спору в порядку адміністративного судочинства. В порядку адміністративного судочинства можуть бути оскаржені рішення органів опіки та піклування щодо надання згоди на вчинення певних дій учасниками сімейних відносин (рішення органів опіки та піклування, прийняті в порядку ст. 19 СК України, не можуть бути оскаржені в порядку адміністративного судочинства), органів державної реєстрації актів цивільного стану, рішень державного або приватного виконавця у правовідносинах щодо виконання судових рішень.

РОЗДІЛ 3

ЗАХИСТ ОКРЕМИХ СІМЕЙНИХ ПРАВ ТА ЗАКОННИХ ІНТЕРЕСІВ УЧАСНИКІВ СІМЕЙНИХ ВІДНОСИН МІЖНАРОДНИМИ СУДОВИМИ УСТАНОВАМИ

3.1 Особливості захисту сімейних прав та законних інтересів Європейським судом з прав людини

Відповідно до ч. 5 ст. 55 Конституції України, кожен має право після використання всіх національних засобів юридичного захисту звертатися за захистом своїх прав і свобод до відповідних міжнародних судових установ чи до відповідних органів міжнародних організацій, членом або учасником яких є Україна [57]. Наразі, єдиною міжнародною судовою установою, яка вправі ухвалювати обов'язкові для України рішення є Європейський суд з прав людини. Повноваження цього суду випливає із положень ст. 9 Конституції України, відповідно до якої чинні міжнародні договори, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України, є частиною національного законодавства України, ст. 46 Конвенції про захист прав та основоположних свобод (що укладена під егідою Ради Європи, членом якої є Україна, яка ратифікувала відповідну конвенцію, а отже – визнала її частиною свого законодавства), відповідно до якої Високі Договірні Сторони зобов'язуються виконувати остаточні рішення Суду в будь-яких справах, у яких вони є сторонами. В той же час, Європейський суд з прав людини може брати справу до розгляду лише після того, як було вичерпано всі національні засоби правового захисту, згідно із загальновизнаними принципами міжнародного права, і впродовж чотирьох місяців від дати постановлення остаточного рішення на національному рівні [55]. Обов'язковість рішень Європейського суду з прав людини випливає також з положень Закону України «Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини». Таким чином, у разі, якщо суд, розглянувши позов учасника сімейних

відносин про поновлення або визнання сімейного права чи інтересу, не захистить право особи, вона вправі оскаржити таке рішення в апеляційному чи касаційному порядку, а надалі – вправі звернутися до Європейського суду з прав людини, якщо порушене право охоплюється змістом одного із прав, передбачених Конвенцією про захист прав людини та основоположних свобод [239, с. 252].

Дана форма судового захисту (Л. В. Красицька називає її міжнародною [63, с. 382]) має особливості порівняно із національною формою.

Першою особливістю є те, що захисту підлягають ті сімейні права та інтереси, які визначені Конвенцією про захист прав та основоположних свобод чи впливають із неї (відповідно до ст. 34 Конвенції, Суд вправі розглядати індивідуальні заяви від будь-якої особи, неурядової організації або групи осіб, які вважають себе потерпілими від допущеного однією з Високих Договірних Сторін порушення прав, викладених у Конвенції або Протоколах до неї [55]; національний захист сімейних прав та інтересів стосується тих прав та інтересів, які визначені національним законодавством або впливають із його положень.

Які саме права, визначені Конвенцією про захист прав та основоположних свобод, є сімейними? У Конвенції про захист прав та основоположних свобод майже не міститься прямої вказівки на сімейні права учасників сімейних відносин, які вони мають відповідно до свого правового статусу (як подружжя, як батьків або окремо – матері чи батька, як дитини, як іншого члена сім'ї або родича), за винятком передбаченого ст. 12 Конвенції права на шлюб [55]. Це істотно ускладнює можливості учасників сімейних відносин щодо використання усіх можливих засобів та способів захисту, оскільки їх перелік на міжнародному рівні є вужчим.

Аналіз практики Європейського суду з прав людини, проведений науковцями – представниками сімейно-правової доктрини все ж дозволяє визнати можливість захисту сімейних прав та інтересів учасників сімейних відносин, однак в контексті порушення іншого права, передбаченого Конвенцією, що пов'язане із порушенням сімейним правом або до змісту якого

відповідне сімейне право входить [239, с. 253].

Зокрема, як зазначає М. В. Бориславська, Європейський суд з прав людини відповідно до Конвенції користується терміном «сімейне життя», яке видається тісно пов'язаним із категорією «сім'я», проте, не тотожним йому. Суд виходить з того, що сім'я не зводиться лише до подружніх відносин, а може охоплювати інші зв'язки, що існують *de facto*; поняття «сімейне життя», наприклад, передбачає стосунки батьків та дітей, в тому числі народжених поза шлюбом, оскільки з моменту народження між дитиною і батьками виникають відносини, які складають «сімейне життя»; сімейними визнаються взаємини між дитиною та близькими родичами (напр., бабусями і дідусями), оскільки останні можуть відігравати суттєву роль у сімейному житті [12, с. 273-274]. Зазначена обставина по суті зумовлює той факт, що велика кількість судових рішень, якими було захищено сімейні права та інтереси учасників сімейних відносин стосувалися передбаченого ст. 8 Конвенції про захист прав та основоположних свобод, права на повагу до приватного і сімейного життя.

Н. Волкова зі свого боку вказує, що Європейський суд з прав людини розглядає справи про захист сімейних прав та інтересів дитини щодо порушення національними судами положень ст. 6 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод, яка зазначає, що кожен має право на справедливий і публічний розгляд його справи упродовж розумного строку незалежним і безстороннім судом, встановленим законом, який вирішить спір щодо його прав і обов'язків цивільного характеру, та ч. 1 ст. 8 даної Конвенції, яка передбачає, що кожен має право на повагу до свого приватного і сімейного життя, до свого житла і кореспонденції [22, с. 86]. Цієї ж думки притримується Л. В. Красицька, яка зазначає, що сімейні права дитини є предметом судового розгляду й Європейського суду з прав людини у контексті порушення ст. 8 Конвенції про захист прав і основних свобод людини 1950 р., а саме права на повагу до свого приватного і сімейного життя [63, с. 266]. На думку Р. Гавріка, ряд рішень (зокрема у справах «Забара проти України», «М. Т. проти України») стосувалися порушення сімейного права та неможливості забезпечення його захисту в судовому чи адміністративному порядку (порушення права на

ефективний спосіб правового захисту, що передбачене ст. 13 Конвенції про захист прав та основоположних свобод) [29]. Як зазначає В. А. Ватрас, переважна більшість випадків, що стосувалися захисту сімейних прав та інтересів стосувалися захисту права на повагу до приватного і сімейного життя або право на справедливий суд; в частині рішень говорилося про порушення ст. 14 Конвенції про захист прав та основоположних свобод, тобто про заборону дискримінації [15, с. 403-405]. При цьому, аналіз практики Європейського суду з прав людини дозволяє сказати, що переважна більшість справ в межах яких здійснюється захист порушених, невизнаних або оспорюваних сімейних прав учасників сімейних відносин формально стосується саме незабезпечення права на справедливий суд або права на повагу до приватного і сімейного життя, в результаті чого відбувається порушення й інших, в тому числі сімейних прав особи.

Таким чином, другою особливістю судового захисту сімейних прав та інтересів Європейським судом з прав людини є спрямованість суду на захист передусім права на повагу до приватного і сімейного життя, в окремих випадках – також права на справедливий суд, права на шлюб, права на ефективний засіб правового захисту або права не зазнавати дискримінації.

Наступна особливість захисту сімейних прав та інтересів Європейським судом з прав людини – Європейський суд з прав людини застосовує специфічні способи захисту сімейних прав та інтересів, захищаючи не тільки права, визначені Конвенцією, а й побічно – сімейні права та інтереси, визначені національним законодавством, які можуть бути не передбачені Конвенцією, однак можуть виводитися із них змістовно. Як правильно зазначив Р. О. Гаврік, Європейський суд з прав людини застосовує два способи захисту сімейних прав та інтересів: встановлення факту порушення сімейного права чи інтересу, що передбачений або виводиться із відповідного права, передбаченого Конвенцією про захист прав та основоположних свобод, по суті має правовим наслідком надання права особі в подальшому звертатися до суду із заявою про перегляд судового рішення за виключними обставинами, яке порушує сімейне право чи інтерес особи і за результатами перегляду Верховним Судом таке рішення

скасовується; відшкодування матеріальної та моральної шкоди, заподіяної порушенням сімейного права чи інтересу [29].

Дійсно, аналіз практики захисту сімейних прав та інтересів учасників сімейних відносин Європейським судом з прав людини залежно від підстави звернення – того права, передбаченого Конвенцією про захист прав та основоположних свобод, про порушення якого заявляє заявник, дозволяє дійти тих же висновків.

У справі «Бахаров проти України» суд прийняв рішення, спрямоване на визнання факту надмірної тривалості вирішення справи за заявою заявника щодо повернення своєї дитини, народженої у січні 2010 року, з України, де вона проживала з липня 2016 року після того, як її туди забрала її мати без дозволу заявника, до Сполучених Штатів Америки, місця її постійного проживання, відповідно до Гаазької конвенції про цивільно-правові аспекти міжнародного викрадення дітей від 25 жовтня 1980 року. Посилаючись на ст. ст. 6 і 8 Конвенції, заявник скаржився, що у цій справі провадження на національному рівні, під час якого він не міг бачитися зі своєю неповнолітньою дитиною, було надмірно тривалим, що на думку заявника призвело до відчуження дитини від заявника. Суд зазначив, що провадження на національному рівні щодо повернення на той момент шестирічної дитини заявника тривало понад два роки у судах трьох інстанцій і супроводжувалося затримками, відповідальність за які, головним чином, несли органи державної влади. З огляду на наведені міркування, а також той факт, що заявник не мав можливості контактувати зі своєю дитиною, якій було шість років на момент, коли її забрала мати, упродовж такого тривалого періоду під час розгляду провадження, Суд вирішив, що органи державної влади не розглянули справу оперативно, як того вимагає ст. 8 Конвенції щодо цього виду спорів, а тому було визнано порушення ст. 8 Конвенції та присуджено сплату відшкодування заподіяної моральної шкоди [199]. Цим самим Європейський суд з прав людини, визнавши порушення права особи на повагу до свого приватного і сімейного життя, визнав також фактично порушення й права заявника на відібрання дитини та повернення її за попереднім місцем проживання,

визначене ст. 162 СК України.

У рішенні у справі «Бондар проти України», ухваленого щодо України у зв'язку із порушенням ст. 8 Конвенції про захист прав та основоположних свобод – фактично здійснюється захист права батьків або одного із них на спілкування з дитиною. Це рішення було ухвалене Європейським судом з прав людини у зв'язку із тим, що національні органи влади не забезпечили ефективного виконання рішення, яким було встановлено графік побачень заявника із малолітньою донькою заявника. Європейський суд з прав людини, розглянувши цю справу, зазначив, що право взаємного спілкування одного з батьків та дитини становить основоположний елемент «сімейного життя» у розумінні ст. 8 Конвенції. З фактів вбачається, що численні побачення заявника з його дитиною не відбулися через поведінку матері [201]. У зв'язку із цим, суд визнавав порушення ст. 8 Конвенції (що виявилось й у порушенні права заявника на спілкування із своєю дитиною, передбаченого ст. 153 СК України). Схожі судові рішення були ухвалені Європейським судом з прав людини у справах «Вихованок проти України» [202], «Вишняков проти України» [203], «Дубас проти України» [206], «Плешков та Плешкова проти України» [211], «Спіцин проти України» [212]. У рішенні «Вишняков проти України» Суд зазначив, що неналежне виконання рішень суду про встановлення побачень з дитиною було наслідком недостатньо розвинутих законодавчих та адміністративних механізмів, які б могли прискорити добровільне дотримання домовленостей із залученням фахівців служби у справах дітей та сім'ї. Крім того, наявні законодавчі та адміністративні механізми не передбачали відповідних і конкретних заходів для забезпечення примусового виконання рішення про встановлення побачень відповідно до принципу пропорційності [203].

У рішенні «Богданов проти України» Європейський суд з прав людини встановив, що у зв'язку з відмовою працівників поліції розкрити заявнику інформацію про місцеперебування його сина, він не міг скористатися своїм правом на доступ до дитини та на інформацію про особисті обставини дитини протягом близько п'яти місяців, що було достатньо серйозним, аби порушити

питання за ст. 8 Конвенції, оскільки це стосувалося права заявника на повагу до його сімейного життя. За таких обставин немає необхідності визначати, чи становило оскаржуване нерозкриття інформації втручання у відповідні права за цим положенням, як Суд встановив у рішеннях у справах «Зюсс проти Німеччини», «Анайо проти Німеччини» та «Шнайдер проти Німеччини», чи це питання слід розглядати у контексті позитивного обов'язку держави вживати заходів щодо сприяння спілкуванню того з батьків, хто не є опікуном дитини (рішення у справі «Глейзер проти Сполученого Королівства»). З огляду на обґрунтування національних судів Європейський суд з прав людини вирішив виходити з припущення, що оскаржуване рішення працівників поліції мало достатньо законних підстав і переслідувало законну мету – захист права на особисте життя матері дитини, яка проживала за тією ж адресою, проте відповідні судові рішення на національному рівні не містили оцінки негативних практичних наслідків оскаржуваного нерозкриття для батьківських прав заявника, яких він формально не був позбавлений і які не були обмежені, у тому числі право на доступ до його дитини та до відомостей про неї. Органи державної влади також не здійснили оцінку можливих порушень відповідних прав та інтересів дитини. Наведених міркувань достатньо для висновку Суду, що було порушено ст. 8 Конвенції у зв'язку з наведеними недоліками у процесі ухвалення рішень на національному рівні, який не забезпечив належного захисту права заявника на доступ до його дитини та інформації про її особисті обставини, попри той факт, що зрештою – приблизно через п'ять місяців – органи державної влади встановили графік побачень заявника з його сином, і тоді заявнику розкрили інформацію про місцеперебування його сина [200].

У рішенні Європейського суду з прав людини «Ген проти України», що стосувалося стверджуваного невиконання встановлених судом домовленостей про побачення з дитиною всупереч ст. 8 Конвенції, захисту фактично підлягало не тільки право на спілкування батька із дитиною, а й право на спілкування баби, діда із своїми внуками, передбаченого ст. 257 СК України [205].

Говорячи про інтереси дитини, Європейський суд з прав людини зазначає передусім про необхідність забезпечення саме «якнайкращих інтересів

дитини». Це означає збереження її зв'язків із сім'єю, крім випадків, коли сім'я виявляється особливо непридатною або явно неблагополучною, забезпечення розвитку дитини у безпечному, спокійному та стійкому середовищі, що не є неблагополучним (п. 100 «Мамчур проти України», п. 76 «М.С. проти України»). В той же час, між інтересами дитини та інтересами батьків повинна існувати справедлива рівновага, і, дотримуючись такої рівноваги, особлива увага має бути до найважливіших інтересів дитини, які за своєю природою та важливістю мають переважати над інтересами батьків (п. 54 рішення Європейського суду з прав людини у справі «Хант проти України») [79].

Також окремі рішення, ухвалені Європейським Судом з прав людини щодо України в контексті порушення ст. 8 Конвенції, стосувалися питань: забезпечення права особи, яка жила однією родиною зі своїм вітчимою, матір'ю та неповнорідним братом та бажала ще тісніше пов'язати себе з членами своєї родини, взявши прізвище вітчима, а також його ім'я для свого по батькові, на зміну свого прізвища та по батькові (що на момент розгляду справи Європейським судом з прав людини було неможливим, оскільки тодішня редакція ст. 149 СК України не допускала зміни дитиною свого по батькові; справа «Гарнага проти України») [204]; невиконання органами державної влади рішення суду щодо відібрання дитини від батька та передачу матері (справа «Жупан проти України») [207]; порушення прав усиновлювача, викликані скасуванням усиновлення (справа «Курочкін проти України») [209]; порушення права особи на усиновлення її племінника, ненадання доступу особі до провадження щодо усиновлення (справа «Лазоріва проти України») [210].

Звичайно лише цими випадками захисту порушених сімейних прав та інтересів Європейським судом з прав людини в контексті порушення державою-учасником ст. 8 Конвенції про захист прав та основоположних свобод, не вичерпується практика Європейського суду з прав людини. Так, окремо можемо зазначити на захисті прав біологічних батьків дитини у випадку її усиновлення Європейським судом з прав людини, який ухвалив рішення у справі «М. Л. проти Норвегії». Попри те, що Європейський суд з прав людини не заперечив щодо законності порядку вилучення дитини із сім'ї та передачі її у

прийомну сім'ю, а в подальшому – сім'ї усиновлювачів, Суд визнав, що процесуальні права біологічних батьків, в тому числі їх право на доступ до судового провадження з метою скасування рішення про опіку або пом'якшення обмежень контакту з їх дитиною, складають невід'ємну частину права на повагу до сімейного життя, гарантовану ст. 8 Конвенції про захист прав та основоположних свобод [40].

Особливий інтерес в аспекті встановлення Європейським судом з прав людини порушення Україною ст. 8 Конвенції про захист прав та основоположних свобод має рішення у справі, ухвалене 1 червня 2023 року у справі «Маймулахів та Марків проти України». Це рішення має схожість із рішенням, ухваленим у справі «Гарнага проти України», оскільки стосувалося по суті порушення сімейного права, яке не визнавалося чинним законодавством (у аспекті справи «Гарнага проти України» таким було право дитини на зміну свого по батькові). Справа «Маймулахів та Марків проти України» стосувалася відсутності будь-якої можливості відповідно до законодавства України для заявників укласти шлюб або будь-який інший вид цивільного союзу, який визнає їхні стосунки, що становить дискримінацію за ознакою сексуальної орієнтації. Заявники стверджували, що вони потерпали від дискримінації як одностатева пара, оскільки на відміну від різностатевих пар, які можуть захистити свої права або через шлюб, або, хоча й меншою мірою, довівши існування свого фактичного сімейного союзу, одностатеві пари не є юридично визнаними в Україні і взагалі не мають правового захисту. Заявники зазначали, що, будучи одностатевою парою, вони були позбавлені всіх основних прав, що застосовуються до різностатевих пар, таких як право на спільне подружнє майно, право на спадкування за законом, право на побачення з партнером у разі госпіталізації, право відмовитися свідчити один проти одного, право на усиновлення, право на соціальну допомогу та допомогу малозабезпеченим сім'ям і так далі. Заявники також зазначали, що, хоча деякі аспекти їхнього життя як подружжя можуть регулюватися приватними договірними угодами, такі угоди мали обмежену сферу застосування та не могли охопити багато важливих прав, що регулюються виключно законом. Не менш важливо, що такі

угоди не могли надати жодних підстав для визнання відносин між заявниками партнерськими.

Суд зазначив, що існуюча в Україні правова база визнає два типи стосунків для різностатевих пар: шлюб та фактичний сімейний союз, де чоловік і жінка «живуть як сім'я, не перебуваючи у шлюбі». Хоча рівень правового захисту значно відрізняється залежно від того, який з двох вищезазначених правових статусів має пара, примітно, що наявність того чи іншого правового статусу не нав'язується державою і не впливає з будь-якої об'єктивної реальності, а є суто власним вибором пари. Заявникам відмовлено у будь-якому такому виборі. На відміну від різностатевих пар, які вважають за краще не вступати в шлюб з особистих причин і все ж залишаються правом на хоча б якесь юридичне визнання та захист завдяки своєму фактичному життю в сім'ї, заявники не мають доступу до шлюбу в Україні та не можуть отримати будь-яку альтернативну форму юридичного визнання. Суд зазначив що Уряд по суті визнав, що заявникам відмовляється у будь-якій можливості регулювати фундаментальні аспекти життя як подружжя, за винятком певних аспектів, пов'язаних з майном, і то лише як приватним особам, які укладають договори за звичайним правом. Однак такі приватні договірні угоди не можуть вважатися такими, що надають парі визнання та необхідний захист, враховуючи, що вони мають обмежену сферу застосування та не забезпечують деяких основних потреб, які є основоположними для регулювання сімейних відносин (рішення у справі «Оліарі та інші проти Італії»). Суд також взяв до уваги відсутність будь-якої можливості у заявників посилатися на наявність їхніх стосунків у відносинах із судовими чи адміністративними органами. Звідси впливає, що до заявників існує інакше ставлення, ніж до різностатевих пар у зв'язку з відсутністю будь-якого юридичного визнання та захисту, доступного для останніх. Суд зазначає, що, як не заперечувалося сторонами, сексуальна орієнтація заявників є єдиною підставою для вищезгаданої різниці у поводженні. Така різниця у ставленні є дискримінаційною, якщо вона не має об'єктивного та розумного обґрунтування, іншими словами, якщо вона не переслідує законної мети або якщо не існує розумного співвідношення

пропорційності між застосованими засобами та метою, яку прагнуть реалізувати (рішення у справі «Білер проти Швейцарії»). Суд неодноразово стверджував, що, як і відмінності за ознакою статі, відмінності, засновані на сексуальній орієнтації, вимагають «особливо переконливих і вагомих причин» як виправдання. Відмінності, засновані виключно на міркуваннях сексуальної орієнтації, є неприйнятними відповідно до Конвенції (рішення у справі «Макате проти Литви»). Суд зазначив у своїй прецедентній практиці, що одностатеві пари так само здатні, як і різностатеві пари, вступати в стабільні, віддані стосунки і що вони мають однакові потреби щодо взаємної підтримки та допомоги. Суд підтвердив, що відповідно до їхніх позитивних зобов'язань за цим положенням держави-члени зобов'язані забезпечити правові рамки, що дозволяють одностатевим парам отримувати адекватне визнання та захист їхніх стосунків (хоча це і не означає зобов'язання держави легалізовувати одностатеві шлюби).

У світлі своїх принципів прецедентного права в тому вигляді, в якому вони існують сьогодні, Суд погодився з тим, що Україна вільна обмежувати доступ до шлюбу лише різностатевим парам. Суд погодився з тим, що захист сім'ї у традиційному розумінні є, в принципі, вагомою та законною підставою, яка може виправдати різницю у поводженні за ознакою сексуальної орієнтації. Однак Суд вже постановив, що немає підстав вважати, що надання юридичного визнання та захисту одностатевим парам, які перебувають у стабільних та відданих стосунках, саме по собі може завдати шкоди сім'ям, створеним традиційним способом, або поставити під загрозу їхнє майбутнє чи цілісність. Дійсно, визнання одностатевих пар жодним чином не заважає різностатевим парам одружуватися або засновувати сім'ю, що відповідає їх концепції цього терміну. У ширшому сенсі, забезпечення прав одностатевих пар саме по собі не тягне за собою послаблення прав, гарантованих іншим людям або іншим парам. Іншими словами, широко сформульована мета захисту традиційної сім'ї сама по собі не може бути прийнята як дійсна підстава суспільного інтересу, що виправдовує відмову в будь-якому юридичному визнанні та захисті одностатевих пар. Суд зазначає, що скарга заявників, по суті, полягає в тому,

що вони повинні мати право на те, щоб до них ставилися з однаковою гідністю у своїх основних потребах як до пари у стабільних відданих стосунках, при цьому існуюча правова база не повністю ігнорувала б реальність їхньої ситуації, а держава надавала б відчуття легітимності їхнім стосункам, юридично визнаючи їх існування та забезпечуючи їх належний захист. У зв'язку із цим, Суд дійшов висновку, що різниця у ставленні у цій справі, яка полягала у невиправданій відмові заявникам як одностатевій парі у будь-якій формі юридичного визнання та захисту порівняно з різностатевими парами, становить дискримінацію заявників за ознакою їхньої сексуальної орієнтації, отже, було порушено ст. 14 Конвенції у поєднанні зі ст. 8 [5].

В контексті захисту порушеного права на шлюб, передбаченого ст. 12 Конвенції, Європейським судом з прав людини було прийняте рішення у справі «Чернецький проти України», в якому зазначив, що заявник народився був засуджений та йому було призначено покарання у виді позбавлення волі на строк п'ятнадцять років, на час перебування заявника у пенітенціарному закладі, за заявою дружини заявника відповідно до ст. 107 СК України, органом державної реєстрації актів цивільного стану було розірвано шлюб і заявнику було надіслано повідомлення про розірвання шлюбу. Пізніше у лютому 2005 року заявнику та його новій партнерці К. було відмовлено у реєстрації шлюбу, оскільки заявник не отримав свідоцтво про розірвання шлюбу, як того вимагає ст. 116 СК України, цей документ міг бути отриманий виключно заявником у відповідному органі державної реєстрації актів цивільного стану. Заявник клопотав, щоб його конвоювали до органу державної реєстрації з метою отримання свідоцтва про розірвання шлюбу, однак його клопотання було залишено без задоволення, оскільки національне законодавство не передбачало конвоювання засуджених на таких підставах. Звернення заявника до прокурора, заступника Міністра юстиції України, Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини, Державної пенітенціарної служби України не призвели до вирішення ситуації. Лише після прийняття 16 жовтня 2008 року Міністерством юстиції України наказу № 1761/5, яким передбачався тимчасовий порядок реєстрації розірвання шлюбу та видачі свідоцтв про

розірвання шлюбу в установах виконання покарань, заявник отримав свідоцтво про розірвання шлюбу в установі виконання покарань і він отримав змогу зареєструвати шлюб. Суд зазначає, що ув'язнений продовжує користуватися основоположними правами та свободами людини, які не суперечать суті позбавлення свободи, і кожне додаткове обмеження повинно бути виправдане органами влади. Заявник, який був ув'язненим, не міг укласти шлюб зі своєю новою партнеркою з лютого 2005 року до жовтня 2008 року, оскільки органи влади не могли завершити процедуру реєстрації розірвання шлюбу заявника та видати йому свідоцтво про розірвання шлюбу в установі виконання покарань. Органи влади визнали наявність у заявника проблеми протягом цього періоду, але не забезпечили його засобом юридичного захисту. Суд також зазначає, що обмеження права заявника на повторний шлюб, яке виникло, було значним за своєю тривалістю, оскільки воно тривало понад три роки та сім місяців. Це обмеження ще більш обтяжувалось тим фактом, що право заявника на побачення з особами, які не перебували із ним у шлюбі в установі виконання покарань було суворо обмеженим. Враховуючи обставини справи, Європейський суд з прав людини дійшов до висновку, що відповідне обмеження було необґрунтованим і порушило саму суть права заявника на шлюб та створення сім'ї зі своєю новою партнеркою, тобто було порушено ст. 12 Конвенції щодо періоду з лютого 2005 року до жовтня 2008 року [213]. Фактично ж було порушено також право на шлюб, передбачене ст. 23 СК України та право на повторний шлюб, передбачене ст. 116 СК України.

Яскравим прикладом порушення ст. 6 «Право на справедливий суд» та ст. 13 «Право на ефективний засіб юридичного захисту» Конвенції є рішення у справі «Забара проти України», підставою для звернення у якому стало те, що тривалість провадження у справі щодо визначення місця проживання дітей не відповідала вимозі «розумного строку» та на відсутність в її розпорядженні ефективного засобу юридичного захисту у зв'язку з цим. Період, який має розглядатись, почався у жовтні 2012 року та закінчився у червні 2018 року і тривав більше п'яти років і семи місяців у трьох інстанціях. Європейський суд з прав людини додатково зауважив, що справи щодо опіки над дітьми повинні

розглядатися без зволікання (рішення у справах «Лаїно проти Італії» та «Нідербюстер проти Німеччини»), особливо, коли з плином часу можуть виникнути невідворотні наслідки для стосунків між батьками та дітьми (рішення у справі «Тсікакіс проти Німеччини»). У цій справі Суд не вважає, що складність провадження могла пояснити його тривалість; з огляду на важливість предмету спору для заявниці (її право визначити місце проживання її малолітніх дітей) національні органи влади не діяли з особливою ретельністю, як вимагалось ст. 6 Конвенції у таких справах; у цій справі тривалість провадження була надмірною та не відповідала вимозі «розумного строку», а тому було порушено п. 1 ст. 6 Конвенції [208].

На підставі вище викладеного, можемо визначити, що захист сімейних прав та інтересів Європейським судом з прав людини є особливою – міжнародною формою судового захисту, яка має особливості порівняно із національною: захисту підлягають ті сімейні права та інтереси, які визначені Конвенцією про захист прав та основоположних свобод чи випливають із неї, а національний захист сімейних прав та інтересів стосується тих прав та інтересів, які визначені національним законодавством або випливають із його положень; спрямованість суду на захист передусім права на повагу до приватного і сімейного життя, в окремих випадках – також права на справедливий суд, права на шлюб, права на ефективний засіб правового захисту або права не зазнавати дискримінації, перелік сімейних прав, що захищаються національними судами ширший; застосування специфічних способів захисту сімейних прав та інтересів (визнання факту порушення права, передбаченого Конвенцією та присудження стягнення завданої моральної шкоди), захист при цьому не тільки прав, визначених Конвенцією, а й побічно – сімейних прав та інтересів, що визначені національним законодавством, які можуть бути не передбачені Конвенцією, однак можуть виводитися із них змістовно. Застосування даної форми захисту сімейних прав та інтересів та даного рівня – міжнародного, є можливим лише після використання особою усіх передбачених законом способів та засобів захисту на національному рівні. Застосовані Європейським судом з прав людини способи захисту сімейних прав та інтересів

вимагають звернення зацікавленої особи до Верховного Суду із заявою про перегляд відповідного судового рішення, тобто поновлення порушеного права в подальшому відбувається фактично на національному рівні.

3.2 Захист прав та законних інтересів батьків та дітей Судом Європейського Союзу

В умовах повномасштабної військової агресії російської федерації проти України, Україна 28 лютого 2022 року подала заявку на вступ до Європейського Союзу, а 23 червня 2022 року українська заявка була підтримана Європейським парламентом, Європейською комісією та Європейською радою, в результаті чого Україна отримала статус кандидата у члени Європейського Союзу. В подальшому, після вступу України до Європейського Союзу міжнародна форма судового захисту сімейних прав та інтересів, представлена нині судовим захистом зазначених прав та інтересів Європейським судом з прав людини, доповниться можливістю судового захисту через вирішення справи Судом Європейського Союзу – інституцією Європейського Союзу, що представлена Європейським судом справедливості, Загальним судом, а в період з 2004 по 2016 роки – також Трибуналом у справах публічної служби. Суд Європейського Союзу було створено ще відповідно до Договору про Європейський Союз (Римський договір) 1957 року, коли замість Європейського Союзу існували три економічні спільноти: Європейське співтовариство вугілля та сталі, Європейське економічне співтовариство та Євроатом, тому спочатку компетенція Європейського суду справедливості була обмежена вирішенням питань в економічній сфері. В подальшому, Європейський Союз вийшов за рамки економічного союзу, будучи на даний час фактично державоподібним політичним утворенням, а разом із цим розширювалась і сфера діяльності Європейського суду справедливості.

Відповідно до ст. 19 Договору про Європейський Союз, Суд Європейського Суду забезпечує дотримання законодавства у тлумаченні та застосуванні Договорів. Держави-члени надають засоби судового захисту,

достатні для того, щоб забезпечити ефективний правовий захист у сферах, охоплених законодавством Союзу. Суд Європейського Союзу згідно з Договорами: приймає рішення у справах за позовами, які подають держава-член, установа, фізична або юридична особа; на звернення судів або трибуналів держав-членів виносить попередні рішення щодо тлумачення законодавства Союзу або чинності актів, ухвалених установами; приймає рішення в інших справах, як встановлено в Договорах [56]. Суд Європейського Союзу поряд із віднесенням до його компетенції повноважень, визначених у ст. 19 Договору про Європейський Союз, здійснює й інші повноваження, в тому числі пов'язані із захистом прав людини, які виводяться із загальних повноважень і здійснюються в процесі вирішення питань щодо чинності актів Європейського Союзу та їх тлумачення. Зокрема, Європейський суд справедливості вправі вирішувати питання чинності актів Європейського Союзу, в тому числі й анулювати їх, якщо останні, на думку Суду, порушують основні права людини, визначені Хартією основоположних прав Європейського Союзу 2000 року, Конвенцією про захист прав та основоположних свобод та іншими основоположними міжнародними актами. Лише Європейський суд справедливості може інтерпретувати положення законодавства Європейського Союзу, в тому числі щодо інтерпретації способів дотримання й захисту прав людини. Вирішення спорів між країнами-учасницями або між ними та органами ЄС також належить до виключної компетенції Європейського суду справедливості, що передбачає можливість здійснення контролю за виконанням країнами-учасницями своїх зобов'язань перед ЄС, в тому числі в аспекті дотримання прав людини. В той же час, на рівні Суду Європейського Союзу здійснюється захист прав та інтересів особи, що порушені актами, органами та посадовими особами Європейського Союзу (перелік таких прав міститься у Хартії основоположних прав Європейського Союзу), а порушення, вчинені на національному рівні вирішуються національними судами та Європейським судом з прав людини [30, с. 304; 247, с. 643].

Як зазначив Верховний Суд у правовій позиції, викладеній у постанові від 12 березня 2019 року у справі № 9901/636/18, правові позиції,

сформульовані у рішеннях Європейського суду справедливості, можуть враховуватися адміністративними судами як аргументація, міркування стосовно гармонійного тлумачення національного законодавства України згідно з усталеними стандартами правової системи Європейського союзу, однак не як правова основа (джерело права) врегулювання відносин, щодо яких виник спір. Рішення Європейського суду справедливості діють лише у межах правової системи Європейського Союзу, до членів-держав якого Україна на даний час не входить [105]. В ухвалі Апеляційного суду Сумської області від 3 березня 2016 року у справі № 592/267/15-ц зазначено, що рішення ухвалені Європейським судом справедливості є обов'язковими передусім для сторін спору та можуть мати прецедентний характер у рамках правової системи Європейського Союзу, зокрема використовуватися самим судом та судовими органами держав-членів Європейського Союзу під час застосування норм права Європейського Союзу. На сьогодні, згода на обов'язковість установчих договорів Європейського Союзу для України, Верховною Радою України не надана, відтак рішення Європейського суду справедливості не можуть розглядатися як джерело права національної правової системи. Таким чином, рішення Європейського суду справедливості, на яке посиляється заявник, не впливає на юридичну оцінку обставин, здійснену судом у судовому рішенні, що переглядається, не впливає на права та обов'язки сторін та не спростовує факти, покладені в основу судового рішення [264].

В той же час, після входження України до складу Європейського Союзу, відповідні рішення та їх практика стануть обов'язковими для правозастосування як джерела сімейного права. На даний момент рішення Суду Європейського Союзу стосуються випадків захисту прав та інтересів особи, визначених Хартією основоположних прав Європейського Союзу, що порушені актами, органами та посадовими особами Європейського Союзу та поширюють свою дію лише на осіб, що знаходяться в юрисдикції Європейського Союзу. При цьому, частими є випадки вирішення таких справ не за безпосередніми зверненнями відповідних осіб, а за «попередніми запитами». Відповідно до ст. 267 Договору про функціонування Європейського Союзу, Суд Європейського

Союзу має юрисдикцію виносити попередні рішення стосовно: (а) тлумачення Договорів; (б) чинності та тлумачення актів установ, органів, служб та агенцій Союзу; якщо таке питання порушено в будь-якому суді держави-члена, цей суд, якщо вважає, що рішення з цього питання є необхідним для надання йому можливості винести рішення, може звернутися із запитом до Суду винести рішення щодо цього питання. Якщо будь-яке таке питання порушено у справі, розгляд якої триває в суді держави-члена, чиї рішення не можна оскаржити за допомогою правових засобів національного законодавства, цей суд виносить питання на розгляд Суду [56].

Суд Європейського Союзу часто ухвалює рішення щодо захисту сімейних прав та інтересів у різних сферах, таких як вільне пересування, громадянство Європейського Союзу, міграція, прийомна сім'я, постійне місце проживання, сімейне життя та недискримінація, застосовуючи як положення регламентів Європейського Союзу, якими здійснюються правове регулювання сімейних відносин за участю іноземного елемента, так і Конвенції про права дитини, Конвенції про захист прав та основоположних свобод людини та інших актів міжнародного права, які визнаються усіма державами-членами Європейського Союзу [4, с. 31-32].

У рішенні Суду Європейського Союзу у справі «Chavez-Vilchez and Others v Raad van bestuur van de Sociale verzekeringsbank and Other» (від 10 травня 2017 року), вирішувалося питання матерів, які звертались за соціальною допомогою та допомогою на дітей до компетентних органів Нідерландів і які мають дітей нідерландського громадянства, що живуть з ними, за зверненням Вищого адміністративного суду Нідерландів. Останній просив вирішити питання: чи слід тлумачити ст. 20 Договору про функціонування Європейського Союзу як таку, що забороняє державі-члену позбавляти громадянина третьої країни, який несе відповідальність за повсякденний та первинний догляд за своєю неповнолітньою дитиною, яка є громадянином цієї держави-члена, права на проживання в такій державі-члені? чи доречно, що саме той з батьків, від якого дитина повністю залежить, юридично, фінансово та/або емоційно, і, крім того, не можна виключити, що другий з батьків, який є

громадянином держави-члена, може фактично піклуватися про дитину? чи повинен батько/громадянин третьої країни довести, що другий з батьків не може взяти на себе відповідальність за догляд за дитиною, щоб дитина була змушена покинути територію Європейського Союзу, якщо батько/громадянин третьої країни позбавлений права на проживання? [6].

Суд, вирішуючи справу наголосив на тому, що відмова у дозволі на проживання громадянам третіх країн, може призвести до того, що зацікавлені сторони повинні були б залишити територію Європейського Союзу, наслідком цього може бути обмеження прав, наданих їхнім дітям через їх статус громадян Союзу, зокрема, права на проживання, оскільки ці діти можуть бути змушені супроводжувати своїх матерів і, таким чином, залишати територію Європейського Союзу в цілому. У випадку, якщо матері були зобов'язані залишити територію Європейського Союзу, їхні діти, таким чином, будуть позбавлені справжнього користування суттю прав, наданих їм своїм статусом громадян Союзу. Суд зазначив, що саме взаємозалежність між неповнолітнім громадянином Союзу та громадянином третьої країни, якому відмовлено у праві на проживання, може піддавати небезпеці ефективність громадянства Союзу, оскільки саме така залежність призвела б до того, що громадянин Союзу на практиці зобов'язаний покинути не тільки територію держави-члена, громадянином якої він є, але й територію Європейського Союзу в цілому. У цьому випадку з метою оцінки ризику того, що певна дитина – громадянин Союзу може бути змушена залишити територію Європейського Союзу і тим самим позбавитись справжнього користування суттю наданих їй прав, якщо одному із батьків – громадянину третьої країни буде відмовлено у праві на проживання у відповідній державі-члені, важливо визначити, хто з батьків є вихователем дитини та чи існують насправді зв'язки залежності між дитиною та одним із батьків – громадянином третьої країни. У рамках цієї оцінки компетентні органи повинні враховувати право на повагу до сімейного життя, як зазначено у ст. 7 Хартії основоположних прав Європейського Союзу. Таку статтю потрібно застосовувати разом із зобов'язанням взяти на себе враховувати «найкращі інтереси дитини», визнані в ст. 24 (2) цієї Хартії. На

думку Суду, влада країни Європейського Союзу повинна переконатися в тому, що один з батьків з європейським громадянством дійсно готовий взяти на себе всю матеріальну турботу про дитину. В іншому випадку права дитини як громадянина Європейського Союзу, які він успадкував від одного з батьків, будуть фактично порушені. Суд ухвалив, що один з батьків неповнолітньої дитини з громадянством Європейського Союзу, який сам не має такого громадянства, має право на отримання виду на проживання у відповідній країні Європейського Союзу, навіть якщо він або вона не живе разом з іншим із батьків дитини, які мають європейське громадянство. Той факт, що другий з батьків, громадянин Європейського Союзу, може нести особисту відповідальність за первинну повсякденну турботу про дитину, є важливим фактором, але сам по собі не є достатньою підставою для відмови у видачі посвідки на тимчасове проживання. Повинно бути встановлено, що між дитиною і громадянином третьої країни немає таких відносин залежності, що рішення відмовитися від надання права на проживання цьому з батьків змусило б дитину покинути ЄС. Таким чином, Суд Європейського Союзу встановив, що відмова в наданні дозволу на проживання та виплаті соціальної допомоги може порушувати права дитини, передбачені ст. 24 Хартії основоположних прав Європейського Союзу, відповідно до якої передбачається, що діти мають право на захист і догляд, необхідні для їх благополуччя; регулярно підтримувати особисті стосунки і прямі контакти з обома батьками, якщо тільки це не суперечить її інтересам. При здійсненні будь-яких дій по відношенню до дітей, як з боку органів державної влади, так і з боку приватних установ, вищі інтереси дитини повинні розглядатися як пріоритетні [278].

В іншому рішенні Суду Європейського Союзу, ухваленому 14 грудня 2021 року, за заявою одностатевої пари – громадянки Болгарії Каліни Іванової та громадянки Великої Британії Джейн Джонс, яка народилася в Гібралтарі, справа стосувалася питання видачі свідоцтва про народження їх доньці Сарі, що народилася в Іспанії, владою Болгарії. Згідно із законодавством Іспанії, Сара не могла стати громадянкою країни, бо її мами не мали іспанського громадянства. Британське громадянство дитина теж не могла мати, бо нащадки

уродженців Гібралтару його не успадковують. Свідоцтво про народження дитини, складене іспанською владою, називало обох матерів батьками дитини. Оскільки для отримання болгарського документа, що посвідчує особу, необхідне свідоцтво про народження, видане болгарськими органами влади, заявники звернулися до муніципалітету Софії (Болгарія) для видачі відповідного свідоцтва про народження. Муніципалітет Софії відмовив у видачі запитуваного свідоцтва через відсутність інформації про особу біологічної матері дитини та той факт, що посилення на двох жінок-батьків у свідоцтві про народження суперечить державній політиці Болгарії, яка не допускає шлюбу між двома особами однієї статі. Заявники оскаржили відмову у Адміністративному суді м. Софія, який зі свого боку подав заяву до Європейського суду справедливості, запитавши Суд, чи зобов'язують положення права Європейського Союзу державу-члена видавати свідоцтво про народження для отримання болгарського документа, що посвідчує особу, для дитини, громадянина цієї держави-члена, чиє народження в іншій державі-члені засвідчено свідоцтвом про народження, складеним органами влади іншої держави-члена відповідно до національного законодавства іншої держави, і в якому в якості матері цієї дитини зазначено громадянку першої з цих держав-членів та її дружину, не уточнюючи, яка з двох жінок народила цю дитину. У своєму рішенні, Європейський суд справедливості вирішив, що у випадку дитини, яка є неповнолітньою та є громадянином Союзу та чиє свідоцтво про народження, видане компетентними органами приймаючої держави-члена, визначає батьками цієї дитини двох осіб однієї статі, держава-член, громадянином якої є ця дитина, зобов'язана: видати цій дитині посвідчення особи або паспорт, не вимагаючи попереднього складання свідоцтва про народження національними органами влади: визнати, як і будь-яка інша держава-член, документ від приймаючої держави-члена, який дозволяє цій дитині здійснювати з кожною з цих двох осіб право дитини на вільне пересування та проживання на території держав-членів.

Суд Європейського Союзу дійшов висновку, що оскільки дитина має болгарське громадянство, болгарські органи влади повинні видати їй

болгарське посвідчення особи або паспорт із зазначенням її прізвища, як було вказано у свідоцтві про народження, складеному іспанськими органами влади. Такий документ, окремо чи разом із документом, виданим приймаючою державою-членом, повинен дозволяти дитині здійснювати право вільного пересування з кожною з двох матерів дитини, чий статус батьків цієї дитини був встановлений приймаючою державою-членом під час перебування відповідно до Директиви 2004/38. Права, якими користуються громадяни держав-членів згідно зі ст. 21(1) Договору про функціонування Європейського Союзу, включають право вести нормальне сімейне життя разом із членами своєї сім'ї, як у приймаючій державі-члені, так і в державі-члені, громадянами якої вони є, коли повертаються на територію цієї держави-члена. Оскільки іспанські органи влади законно встановили наявність правового та сімейного зв'язку між дитиною та її батьками, засвідченого у свідоцтві про народження дитини, за обома її батьками має визнаватися право супроводжувати цю дитину. Зобов'язання держави-члена видавати документ, що посвідчує особу, дитині, яка є громадянином цієї держави, яка народилася в іншій державі-члені, в якій було складено свідоцтво про народження, і в якій в якості батьків зазначено двох осіб однієї статі, а також визнавати відносини між цією дитиною та кожним із її батьків у контексті здійснення дитиною своїх прав згідно зі ст. 21 Договору про функціонування Європейського Союзу та вторинним законодавством, що стосується цього, не підриває національну ідентичність і не становить загрози для публічної політики цієї держави-члена. Також це зобов'язання не вимагає від відповідної держави-члена передбачати у своєму національному законодавстві батьківство осіб однієї статі або визнавати для цілей, відмінних від здійснення прав, які дитина отримує з законодавства ЄС. В даному випадку Суд визнає порушення прав, гарантованих ст. ст. 7 і 24 Хартії основоположних прав Європейського Союзу (повага до приватного та сімейного життя та право на підтримання на регулярній основі особисті стосунки та прямий контакт з обома її батьками), якщо дитина буде позбавлена стосунків з одним із батьків під час здійснення свого права на вільне

пересування або коли здійснення нею цього права буде унеможливлене чи надмірно ускладнене на тій підставі, що її батьки однієї статі [1].

Розглядаючи судову практику Європейського суду справедливості щодо забезпечення права дитини на виховання та спілкування із батьками, передбаченого ст. 24 Хартії основоположних прав Європейського Союзу, порушеного у зв'язку із незаконним вилученням дитини за рішенням, прийнятим в односторонньому порядку одним із батьків, можемо зазначити наступне. У цій категорії справ Європейський суд справедливості зазначив, що будь-який тимчасовий захід, який перешкоджає дитині підтримувати на регулярній основі особисті стосунки та прямий контакт з обома її батьками, може бути виправданий лише іншими інтересами дитини, настільки важливими, що вони мають пріоритет над інтересами, що лежать в основі цього фундаментального права (рішення у справі «Jasna Detiček v. Maurizio Sgueglia» від 23 грудня 2009 року) [4, с. 95-96].

Зокрема, розглядаючи справу Е. v. В. (рішення від 1 жовтня 2014 року), яка стосується провадження між Е. (батьком) і В. (матір'ю) щодо юрисдикції судів Сполученого Королівства слухати та визначати звичайне місце проживання їхньої дитини, і права батька на виховання дитини та спілкування із нею, Європейський суд справедливості визначив наступне. Батьки затвердили в іспанському суді угоду, згідно з якою матері надавалося право опіки над дитиною, а також було визначено особливості здійснення батьком своїх обов'язків щодо виховання дитини та спілкування із нею. В подальшому мати подала позов щодо обмеження права батька на спілкування із дитиною, а батько подав заяву до Високого суду з вимогою забезпечити виконання іспанської угоди. Мати стверджувала, що вона скасувала юрисдикцію іспанського суду та прагнула передати скасовану юрисдикцію до судів Англії та Уельсу. На звернення батька, апеляційний суд передав кілька запитань до Європейського суду справедливості щодо тлумачення ст. 12 (3) Регламенту Брюссель II. Суд Європейського Союзу постановив, що у випадках, коли суд розпочинає провадження відповідно до ст. 12 (3) Регламенту Брюссель II, суд у кожному конкретному випадку повинен домогтися врахування найкращих

інтересів дитини [4, с. 96].

Інше рішення Європейського суду справедливості – у справі *Mercredi v. Chaffe*, що стосувалося питання вивезення двомісячної дитини з Великобританії на французький острів Реюньйон, передбачало, що поняття звичайного місця проживання відповідає місцю, яке відображає певний ступінь інтеграції дитини в соціальне та сімейне середовище. Якщо ж ситуація стосується немовляти, яка перебувала зі своєю матір'ю лише кілька днів у державі-члені – крім тієї, у якій він/її постійно проживає – до якої його/її було переміщено, фактори, які необхідно взяти до уваги, включають: по-перше, тривалість, регулярність, умови та причини перебування на території цієї держави-члена ЄС та переїзду матері до цієї держави; і по-друге, з особливою увагою до віку дитини, географічного та сімейного походження матері, а також сімейних і соціальних зв'язків матері та дитини з цією державою-членом [4, с. 97].

Рішення Європейського суду справедливості, ухвалене у справі *Neli Valcheva v. Georgios Babanarakis* стосувалося прав бабусь і дідусів на доступ до своїх онуків. Заявник у цій справі вимагала доступу до свого онука після розірвання шлюбу його батьків грецьким судом, який присудив опіку над дитиною його батькові. Суд ЄС постановив, що право дітей підтримувати контакт з обома батьками має тлумачитися розширено, а «права доступу» слід тлумачити як такі, що включають права доступу бабусь і дідусів до своїх онуків [4, с. 98].

В іншому рішенні Європейського суду справедливості – у справі *Aguirre Zarraga*, Суд постановив, що право дитини бути почутою, закріплене в ст. 24 Хартії, вимагає дотримання правових процедур та умов, які дозволяють дітям вільно висловлювати свої погляди бути доступними для них, і щоб ці погляди були отримані судом. У справі *OL v. PQ*, яка стосувалася запиту про повернення дитини з Греції, держави-члена, де дитина народилася та проживала зі своєю матір'ю, до Італії, де подружжя постійно проживало до народження дитини, Суд постановив, що якщо дитина народилася та безперервно проживала з матір'ю протягом кількох місяців, відповідно до спільного бажання її батьків, у державі-члені, відмінній від тієї, де ці батьки постійно проживали до її

народження, початковий намір батьків, щоб мати разом з дитиною повинна повернутися до останньої держави-члена, не може призвести до висновку, що ця дитина постійно там проживала. Таким чином, відмова матері повернутися з дитиною до Італії не може вважатися «неправомірним вивезенням або утриманням» дитини. Відповідно до рішення, ухваленого Судом Європейського Союзу у справі А та В ситуація, в якій один із батьків, без згоди другого з батьків змушений перевезти дитину в іншу державу-члена, із застосуванням Дублінської процедури, а потім вирішує залишитися в цій державі-члені після того, як перша держава-член скасувала рішення про передачу, але без рішення органів влади щодо повернення матері і дитини або надати їм дозвіл на проживання, це не може вважатися неправомірним переміщенням або утриманням [4, с. 107].

На підставі вище викладеного, можемо визначити, що Суд Європейського Союзу поряд із віднесенням до його компетенції повноважень, визначених у ст. 19 Договору про Європейський Союз, здійснює й інші повноваження, в тому числі пов'язані із захистом сімейних прав та інтересів, які виводяться із загальних повноважень і здійснюються в процесі вирішення питань щодо чинності актів Європейського Союзу та їх тлумачення. Суд Європейського Союзу здійснює захист сімейних прав та інтересів особи, визначених Хартією основоположних прав Європейського Союзу, якщо вони порушені актами, органами та посадовими особами Європейського Союзу, поширюють свою дію лише на осіб, що знаходяться в юрисдикції Європейського Союзу. При цьому, частими є випадки вирішення таких справ не за безпосередніми зверненнями відповідних осіб, а за «попередніми запитами» національних судів, вчиненими відповідно до ст. 267 Договору про функціонування Європейського Союзу

Суд Європейського Союзу часто ухвалює рішення щодо захисту сімейних прав та інтересів у різних сферах, таких як вільне пересування, громадянство Європейського Союзу, міграція, прийомна сім'я, постійне місце проживання, сімейне життя та недискримінація, застосовуючи як положення регламентів Європейського Союзу, якими здійснюються правове регулювання сімейних відносин за участю іноземного елемента, так і Конвенції про права дитини,

Конвенції про захист прав та основоположних свобод людини та інших актів міжнародного права, які визнаються усіма державами-членами Європейського Союзу.

Висновки до Розділу 3

Отже, в результаті проведення дослідження поняття та правової природи захисту сімейних прав та інтересів Європейським судом з прав людини та Судом Європейського Союзу, ми дійшли до таких висновків:

1. Захист сімейних прав та інтересів Європейським судом з прав людини є особливою – міжнародною формою судового захисту, яка має особливості порівняно із національною: захисту підлягають ті сімейні права та інтереси, які визначені Конвенцією про захист прав та основоположних свобод чи впливають із неї, а національний захист сімейних прав та інтересів стосується тих прав та інтересів, які визначені національним законодавством або впливають із його положень; спрямованість суду на захист передусім права на повагу до приватного і сімейного життя, в окремих випадках – також права на справедливий суд, права на шлюб, права на ефективний засіб правового захисту або права не зазнавати дискримінації, перелік сімейних прав, що захищаються національними судами ширший; застосування специфічних способів захисту сімейних прав та інтересів (визнання факту порушення права, передбаченого Конвенцією та присудження стягнення завданої моральної шкоди), захист при цьому не тільки прав, визначених Конвенцією, а й побічно – сімейних прав та інтересів, що визначені національним законодавством, які можуть бути не передбачені Конвенцією, однак можуть виводитися із них змістовно. Застосування даної форми захисту сімейних прав та інтересів та даного рівня – міжнародного, є можливим лише після використання особою усіх передбачених законом способів та засобів захисту на національному рівні. Застосовані Європейським судом з прав людини способи захисту сімейних прав та інтересів вимагають звернення зацікавленої особи до Верховного Суду із заявою про перегляд відповідного судового рішення, тобто поновлення порушеного права в подальшому відбувається фактично на національному рівні.

2. Суд Європейського Союзу поряд із віднесеним до його компетенції повноважень, визначених у ст. 19 Договору про Європейський Союз, здійснює й інші повноваження, в тому числі пов'язані із захистом сімейних прав та інтересів, які виводяться із загальних повноважень і здійснюються в процесі вирішення питань щодо чинності актів Європейського Союзу та їх тлумачення. Суд Європейського Союзу здійснює захист сімейних прав та інтересів особи, визначених Хартією основоположних прав Європейського Союзу, якщо вони порушені актами, органами та посадовими особами Європейського Союзу, поширюють свою дію лише на осіб, що знаходяться в юрисдикції Європейського Союзу. При цьому, частими є випадки вирішення таких справ не за безпосередніми зверненнями відповідних осіб, а за «попередніми запитами» національних судів, вчиненими відповідно до ст. 267 Договору про функціонування Європейського Союзу

Суд Європейського Союзу часто ухвалює рішення щодо захисту сімейних прав та інтересів у різних сферах, таких як вільне пересування, громадянство Європейського Союзу, міграція, прийомна сім'я, постійне місце проживання, сімейне життя та недискримінація, застосовуючи як положення регламентів Європейського Союзу, якими здійснюються правове регулювання сімейних відносин за участю іноземного елемента, так і Конвенції про права дитини, Конвенції про захист прав та основоположних свобод людини та інших актів міжнародного права, які визнаються усіма державами-членами Європейського Союзу.

ВИСНОВКИ

У дисертаційному дослідженні було здійснено теоретичний аналіз та розроблено нове вирішення наукового завдання, що полягає у виявленні та вирішенні теоретичних та практичних проблем, пов'язаних із дослідженням захисту сімейних прав та інтересів судом. За результатами проведеного дослідження сформульовано такі висновки:

1. Захист сімейних прав та інтересів може розглядатися в діяльнісному контексті (як діяльність компетентних органів або самої особи – носія відповідного сімейного права чи інтересу щодо поновлення порушеного, оспорюваного або невизнаного права чи врахування неврахованого інтересу), в функціональному контексті (як сукупність відповідних заходів, що застосовуються з метою захисту порушеного права чи інтересу; як вплив на сімейні права та інтереси учасників сімейного правовідношення, який здійснюється через застосування відповідних способів захисту судом або іншим юрисдикційним органом), в контексті захисту як форми здійснення сімейного права чи інтересу (як складова права особи, тобто сукупність правомочностей особи щодо звернення до суду чи іншого юрисдикційного органу за захистом свого права чи інтересу або щодо вчинення заходів самозахисту).

Судовий захист є універсальною формою захисту сімейних прав та інтересів, яка характеризується тим, що вона здійснюється спеціальним державним органом – судом; відбувається у передбаченій цивільним або адміністративним процесуальним законом формі шляхом ухвалення судового рішення, яке є остаточним і має загальнообов'язкову силу, може бути виконане із можливістю застосування державного примусу; може бути реалізована, якщо особа, яка володіє сімейним правом чи інтересом, що є об'єктом захисту, звернулася до суду із відповідною вимогою із застосуванням відповідної процесуальної форми в межах строку позовної давності; має виключну компетенцію з найбільш важливих питань сімейних відносин; поряд із національним рівнем судового захисту присутній й міжнародний.

2. Способи захисту сімейних прав та інтересів – це заходи примусового характеру, визначені законом або договором, які застосовуються судом, іншим юрисдикційним органом чи самим учасником сімейних відносин з метою захисту порушеного, оспорюваного, невизнаного сімейного права чи неврахованого сімейного інтересу.

Перелік способів захисту сімейних прав та інтересів, які можуть бути застосовані судом, визначений у ч. 2 ст. 18 СК України. Відповідний перелік є невичерпним, непоіменовані у ньому способи захисту сімейних прав та інтересів, можуть бути вказані у інших статтях СК України, інших актах законодавства або визначені у сімейному договорі. Вище викладена обставина зумовлює виділення в сімейно-правовій доктрині широкого переліку непоіменованих способів захисту сімейних прав та інтересів, в тому числі: визнання (встановлення) батьківства; оспорювання батьківства; визнання материнства, встановлення факту материнства, оспорювання материнства; відібрання дитини, в тому числі без позбавлення батьківських прав; обмеження батьківських прав; призупинення батьківських прав; позбавлення батьківських прав; стягнення аліментів на утримання дитини; стягнення неустойки у разі порушення сімейного права та інтересу, як самостійний спосіб захисту сімейних прав; визнання сімейного права; можливість особи у судовому порядку спростувати недостовірну інформацію про себе, членів сім'ї, а також право на відшкодування шкоди, заподіяної збиранням, зберіганням, використанням та поширенням такої інформації; визнання шлюбу недійсним і встановлення режиму окремого проживання подружжя як самостійні способи захисту сімейних прав та інтересів.

3. Захист сімейних прав та інтересів учасників сімейних відносин судом здійснювався вже відповідно до положень римського права, яке діяло в межах грецьких держав Північного Причорномор'я, що потрапили в I ст. до н.е. в залежність від Римської імперії шляхом застосування судового (преторського) захисту у справах: про встановлення приданого шляхом акцептиляції (погашення боргу); про розірвання заручин у порядку відмови від зобов'язань; про повернення приданого у випадку розірвання шлюбу чи смерті чоловіка у

разі відсутності договору про повернення приданого, про розірвання шлюбу; про розподіл спільного майна; про встановлення батьківства. В період існування Київської князівської держави захист сімейних прав та інтересів здійснювався церковними судами відповідно до норм канонічного права в контексті вирішення справ про розірвання шлюбу, про умикання (викрадення нареченої), про шлюби в недозволених ступенях спорідненості або стані, про спори подружжя між собою через майно, про погане поводження дітей з батьками, за позовами родичів між собою про спадщину, про відмову від укладення шлюбу після змови, про порушення дітьми батьківської влади). В період входження українських земель до складу Великого князівства Литовського та Королівства Польського, а після 1569 року – Речі Посполитої, судовий захист сімейних прав та інтересів здійснювався як церковними, так і світськими судами, останні розглядали справи щодо: захисту майнових прав дітей, що знаходяться під опікою вдови, якщо вона належно не виконує своїх обов'язків як опікуна, що призвело до майнових втрат; захисту прав неповнолітніх дітей-сиріт, що виявляється в участі суду у призначенні опікуна для таких осіб, у разі, якщо їх батько у заповіті не визначив опікуна; захисту права дочки на укладання шлюбу у разі, якщо її батьки не виконують свого обов'язку видати дочку заміж через надання дозволу їй вийти заміж без дозволу батьків; в цей період стає можливим застосування судом такого способу захисту як відшкодування збитків, завданих неналежним управлінням майном неповнолітніх дітей. Положеннями Литовських статутів прямо зазначалося на можливості звернення до суду із позовом у разі порушення права чи інтересу особи, в тому числі сімейного права чи інтересу. В період існування незалежної (а пізніше – автономної) Української гетьманської держави відбувається відокремлення судової влади від виконавчої, і запровадження виключно судової форми захисту сімейних прав та інтересів. В період входження українських земель до складу Австро-Угорської та російської імперій відбувається розширення випадків застосування судового захисту сімейних прав та інтересів: він застосовується як виключний до вирішення у справах про визнання шлюбу недійсним, розірвання шлюбу або на «відлучення від стола та

ложа», окремих справах за участю батьків та дітей, в тому числі встановлення походження дитини від батьків, «узаконення позашлюбних дітей», визначення, із ким залишається дитина у разі роздільного проживання подружжя, визначення порядку здійснення права спілкування одним із батьків з дітьми, що знаходяться у іншого з батьків, встановлення заборони на спілкування з дитиною одним із батьків тощо. Австрійське цивільне законодавство прямо зазначало на праві особи, яка вважає, що її право порушене, звернутися із позовом до суду. В період існування українських національних держав (УНР та Української держави), а далі – Радянської України, відбувається відхід від вирішення сімейних спорів у церковних судах і передача повноважень щодо реєстрації укладання та розірвання шлюбу від церкви до державних органів. На початковому етапі радянської державності судовий порядок вирішення спорів, пов'язаних із укладанням шлюбу, розірванням шлюбу, реалізацією подружніх та батьківських прав застосовувався лише у разі оскарження прийнятих рішень органами державної реєстрації актів цивільного стану та органів опіки та піклування. В подальшому повноваження суду у захисті сімейних прав учасників сімейних відносин розширювалися; у справах щодо походження дитини, розірвання шлюбу, стягнення аліментів, поділ спільного майна, суд ставав органом, який мав виключні повноваження щодо захисту сімейних прав та інтересів. В Кодексі 1969 року вперше зазначалося на необхідності захисту сімейних інтересів (неповнолітніх дітей та подружжя).

4. За законодавством держав Європейського Союзу суду належить право здійснювати вирішення усіх спорів щодо реалізації сімейних прав учасників сімейних відносин, аналогічно тому, як це передбачено сімейним законодавством України. В той же час, за законодавством Чехії, Латвії, Польщі та Румунії суд не є єдиним органом, який уповноважений здійснювати захист прав учасників сімейних відносин. Латвійський цивільний закон поряд із судовим захистом сімейних прав батьків та дітей, містить також квазісудову форму захисту, представлену сирітськими судами, які є органами опіки та піклування органів місцевого самоврядування та вирішують питання про передачу дитини під турботу та виховання майбутнього усиновителя, про

усиновлення дитини, про допомогу у реалізації батьками своїх прав та обов'язків щодо дитини, про допомогу дитині у разі неправомірної реалізації батьками своїх прав та обов'язків щодо дитини, про припинення права опіки батьків над дитиною або поновлення такого прав, про призначення, затвердження або звільнення опікуна. Польське та румунське сімейне законодавства передбачають дві самостійні форми захисту сімейних прав – судову та квазісудову аналогічно латвійському законодавству, коли питання усиновлення, встановлення опіки, вирішення спорів батьків щодо здійснення ними батьківських прав та обов'язків вирішується «судами з питань опіки та піклування» як органами опіки та піклування. Сімейний кодекс Республіки Молдова визначає поряд із судами як органами, які забезпечують захист сімейних прав батьків та дітей органи опіки, а також передбачає, що сімейні права учасників сімейних відносин захищаються компетентними органами публічного управління, а в окремих випадках медіаторами та судовими інстанціями. Суд як правило здійснює захист сімейних прав учасників сімейних відносин за наявності конфлікту інтересів між ними.

5. Сімейні права та законні інтереси подружжя виступають самостійними об'єктами судового захисту; суд при вирішенні відповідного сімейного спору вправі застосовувати способи захисту, визначені у ч. 2 ст. 8 СК України, а також інші способи, в тому числі пов'язані із захистом прав та інтересів подружжя, які виникають із шлюбного договору, інших сімейних договорів, із положень актів міжнародного права або правового звичаю. Такими способами захисту є зокрема: встановлення сімейного правовідношення шляхом встановлення режиму окремого проживання подружжя, фактів походження дитини від матері або батька, реєстрації та розірвання шлюбу, визнання права спільної власності на майно, що є предметом спору подружжя, визначення способу надання утримання іншому з подружжя; зміна сімейного правовідношення шляхом надання права на шлюб неповнолітній особі, зміни прізвища із шлюбного на дошлюбне, зміни правового режиму частини майна із спільного на роздільне із збереженням режиму спільності на інше майно, збільшення або зменшення розміру аліментів на утримання подружжя;

припинення сімейного правовідношення шляхом розірвання шлюбу або припинення режиму окремого проживання подружжя, припинення режиму спільного майна на майно подружжя із розподілом його між подружжям, припинення виплати аліментів у зв'язку із припиненням права на утримання; відновлення сімейного правовідношення шляхом визнання розірвання шлюбу фіктивним; примусового виконання добровільно не виконаного обов'язку шляхом присудження до обов'язкової сплати аліментів на утримання подружжя.

На даний час існує суперечність між змістом права на батьківство, визначеного ст. 50 СК України та тими елементами цього права, захист яких здійснюється в судовій практиці. У зв'язку із цим, слід внести зміни до ст. 50 СК України, в якій передбачити, що чоловікові-батькові мають бути створені у сім'ї умови для поєднання батьківства із здійсненням ним інших прав та обов'язків, а також те, що право на материнство, батьківство включає в себе право на судовий захист, в тому числі право на визнання материнства, батьківства судом в порядку, визначеного СК України.

В судовій практиці щодо захисту права дружини, чоловіка на зміну прізвища склалася неоднозначна ситуація, коли або задовольняються заявлені вимоги про зміну прізвища, або відмовляється у задоволенні позову, оскільки законодавством передбачається позасудовий порядок вирішення цього питання. Для забезпечення права дружини, чоловіка на зміну прізвища із шлюбного на дошлюбне, слід доповнити положення ст. 113 СК України, в якому передбачити, що особа, яка змінила своє прізвище у зв'язку з реєстрацією шлюбу, має право після розірвання шлюбу надалі іменуватися цим прізвищем або відновити своє дошлюбне прізвище, якщо відповідну вимогу було заявлено під час подання позову про розірвання шлюбу.

Вирішення питання про поділ майна подружжя здійснюється як в межах позову про поділ майна подружжя, так і спільно із позовом про розірвання шлюбу. У випадку, якщо на спільне майно подружжя або його частину було накладено заборону на відчуження у зв'язку із наявністю кредитних правовідносин щодо цього майна між подружжям та фінансовою організацією,

поділ такого майна є можливим, за умови захисту майнових прав не тільки подружжя, а й цивільних прав кредитора. Права та інтереси подружжя та третіх осіб підлягають захисту й при розподілі майна подружжя на підставі договору про поділ майна подружжя або мирової угоди. У разі, якщо ними істотно порушуються майнові права та інтереси подружжя та третіх осіб, суд може визнати положення договору про поділ майна недійсним, відмовити у затвердженні мирової угоди.

6. Суд застосовує наступні способи захисту сімейних прав та інтересів батьків та дітей: встановлення правовідношення (у випадку визнання або встановлення батьківства, визнання або встановлення материнства, при уточненні порядку застосування права батька на виховання дитини та спілкування із нею), зміни правовідношення (при зміні місця проживання дитини, розміру аліментів на дитину або при зміні її персональних даних), припинення правовідношення (оспорювання батьківства або материнства, позбавлення батьківських прав), відібрання дитини від батьків без позбавлення батьківських прав, відібрання дитини від інших осіб та повернення її батькам, притягнення до сімейної відповідальності за невиконання обов'язку щодо виплати аліментів та додаткових витрат, примусового виконання добровільно не виконаного обов'язку шляхом присудження до обов'язкової сплати аліментів, стягнення заподіяної моральної шкоди. При застосування способів захисту сімейних прав та інтересів батьків та дітей, права та інтереси дитини мають пріоритет над батьківськими; судова практика при вирішенні спорів за участю дитини, у першу чергу повинні бути визначені та враховані інтереси дитини, виходячи із об'єктивних обставин спору, а потім – права батьків.

Зважаючи на те, що ч. 4 ст. 128 СК України обмежує право особи, що вважає себе батьком дитини, на батьківство у випадках, коли батьківство було встановлене на підставі спільної заяви жінки та чоловіка, які не перебувають у шлюбі, вважаємо за необхідне її виключити.

Оскільки у ч. 2 ст. 159 СК України перелік способів участі у вихованні дитини та спілкуванні з нею того з батьків, хто проживає окремо, що визначається судом при вирішенні спору щодо участі у вихованні дитини того з

батьків, хто проживає окремо від неї є неповним і включає в себе тільки періодичні чи систематичні побачення, можливість спільного відпочинку, відвідування дитиною місця його проживання, слід розширити цей перелік, а також передбачити можливість для суду передбачити інформування з боку того з батьків, хто проживає з дитиною про факти захворювання та лікування дитини, про від'їзд (обставини й напрямок) дитини за межі міста більше ніж на два дні, інші важливі обставини, що впливають на здійснення батьківських прав, можливість погодження дій одного з батьків із реалізації батьківських прав, пов'язаних із відвідуванням закладів освіти та культури. Для забезпечення врахування обох батьків на здійснення виховання дитини та спілкування з нею та враховані інтереси при вирішенні судом спору щодо участі у вихованні дитини того з батьків, хто проживає окремо від неї, слід передбачити необхідність обов'язкового їх врахування судом, а також врахування думки дитини.

Запропоновано застосовувати судом такий спосіб захисту як відшкодування матеріальної та моральної шкоди, заподіяної учаснику сімейних відносин не тільки у випадках, передбачених СК України або договором, а при будь-якому порушенні сімейного права чи інтересу, якщо відповідна шкода була заподіяна, що дозволить привести у відповідність положення СК України щодо випадків застосування матеріальної та моральної шкоди у сімейних спорах та відповідною судовою практикою.

7. Суд, приймаючи рішення про усиновлення дитини, застосовує такий спосіб захисту сімейного права чи інтересу, як зміна правовідношення, коли відбувається зміна правового статусу дитини на усиновлену дитину, яка крім прав, які має дитина у батьківських правовідносинах, також має інші права, зумовлені її новим правовим статусом, зокрема право на таємницю, в тому числі і від неї самої, факту її усиновлення, а після досягнення нею чотирнадцяти років – на одержання інформації щодо свого усиновлення. Батьки усиновленої дитини або один з них втрачають батьківські права та обов'язки щодо власної дитини, які переходять до усиновлювача, але трансформуються у права та обов'язки усиновлювача (який заміняє дитині батьків), однак

включають також й інші права: бути записаним матір'ю, батьком дитини, на зміну відомостей про місце народження та дату народження дитини, приховувати факт усиновлення від дитини, яка ним усиновлена, і вимагати нерозголошення цієї інформації особами, яким стало відомо про неї як до, так і після досягнення дитиною повноліття. Усиновлення може не зачіпати прав інших членів сім'ї та родичів усиновленої дитини, якщо вони відповідно до ч. 2 ст. 232 СК України подали позов про збереження між ними та дитиною, яку усиновлюють, правового зв'язку і цей позов було задоволено.

При вирішенні прав щодо захисту права інших членів сім'ї та родичів на спілкування з дітьми та усунення перешкод у їх вихованні, суд застосовує такі способи захисту, як встановлення правовідношення (визначається порядок здійснення спілкування із дитиною) та припинення дій, які порушують сімейні права (коли встановлення способів участі іншого члена сім'ї або родича у вихованні дитини, місця та часу їхнього спілкування, відбувається усунення перешкод для такого спілкування).

У разі порушення сімейних прав та інтересів учасників сімейних відносин з боку інших учасників сімейних відносин, судовий захист відповідних прав та інтересів здійснюється на підставі вирішення сімейного спору в порядку цивільного судочинства; у разі оскарження рішень органів, уповноважених здійснювати вирішення сімейних спорів та/або приймати рішення, що обов'язкові для таких учасників до суду, захист сімейних прав та інтересів, порушених цими рішеннями здійснюється судом на підставі вирішення сімейного спору в порядку адміністративного судочинства. Рішення органів опіки та піклування, прийняті в порядку ст. 19 СК України, не можуть бути оскаржені в порядку адміністративного судочинства, оскільки в цих правовідносинах орган опіки та піклування не виступає як суб'єкт владних повноважень; сімейне законодавство передбачає, що формою фактичного оскарження рішення органу опіки та піклування є звернення до суду із позовом, який містить ту ж вимогу, із якою відбувалося звернення до органу опіки та піклування. Що ж стосується іншої форми діяльності органів опіки та піклування – надавати згоду на вчинення певних дій учасниками сімейних

відносин, то така згода може стати предметом оскарження в порядку адміністративного судочинства, оскільки в такому випадку орган опіки та піклування діє саме як суб'єкт владних повноважень, подальша реалізація майнового права без прийняття відповідного рішення органом опіки та піклування неможлива.

8. Захист сімейних прав та інтересів Європейським судом з прав людини є особливою – міжнародною формою судового захисту, яка має особливості порівняно із національною: захисту підлягають ті сімейні права та інтереси, які визначені Конвенцією про захист прав та основоположних свобод чи впливають із неї, а національний захист сімейних прав та інтересів стосується тих прав та інтересів, які визначені національним законодавством або впливають із його положень; спрямованість суду на захист передусім права на повагу до приватного і сімейного життя, в окремих випадках – також права на справедливий суд, права на шлюб, права на ефективний засіб правового захисту або права не зазнавати дискримінації, перелік сімейних прав, що захищаються національними судами ширший; застосування специфічних способів захисту сімейних прав та інтересів (визнання факту порушення права, передбаченого Конвенцією та присудження стягнення завданої моральної шкоди), захист при цьому не тільки прав, визначених Конвенцією, а й побічно – сімейних прав та інтересів, що визначені національним законодавством, які можуть бути не передбачені Конвенцією, однак можуть виводитися із них змістовно.

9. Суд Європейського Союзу поряд із віднесеним до його компетенції повноважень, визначених у ст. 19 Договору про Європейський Союз, здійснює й інші повноваження, в тому числі пов'язані із захистом сімейних прав та інтересів, які виводяться із загальних повноважень і здійснюються в процесі вирішення питань щодо чинності актів Європейського Союзу та їх тлумачення. Суд Європейського Союзу здійснює захист сімейних прав та інтересів особи, визначених Хартією основоположних прав Європейського Союзу, якщо вони порушені актами, органами та посадовими особами Європейського Союзу, поширюють свою дію лише на осіб, що знаходяться в юрисдикції Європейського Союзу. При цьому, частими є випадки вирішення таких справ не

за безпосередніми зверненнями відповідних осіб, а за «попередніми запитами» національних судів, вчиненими відповідно до ст. 267 Договору про функціонування Європейського Союзу.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Child, being a minor and a Union citizen, whose birth certificate was drawn up by the host Member State and designates as parents two persons of the same sex: the Member State of which the child is a national is obliged to issue an identity card or a passport to that child without requiring a birth certificate to be drawn up beforehand by its national authorities: *Court of Justice of the European Union. PRESS RELEASE* No 221/21. Luxembourg, 14 December 2021. Judgment in Case C-490/20. URL: <https://curia.europa.eu/jcms/upload/docs/application/pdf/2021-12/cp210221en.pdf>.
2. Codul civil. URL: <https://www.codulcivil.ro>.
3. Family Code of Bulgaria. *Адвокатска кантора Кристина Кенарова & Партньори*. URL: <https://kenarova.com/law/Family%20Code.pdf>.
4. Handbook on European law relating to the rights of the child 2022 edition. Luxembourg: Publications Office of the European Union, 2022. 301 p. URL: https://www.echr.coe.int/documents/d/echr/Handbook_rights_child_ENG.
5. Judgment of European Court of Human Rights. Case of MAYMULAKHIN AND MARKIV v. UKRAINE. On 1 June 2023. *European Court of Human Rights*. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-224984>.
6. Judgment of the Court (Grand Chamber). Chavez-Vilchez and Others v Raad van bestuur van de Sociale verzekeringsbank and Other (10 May 2017). *Info Curia*. *Case-Law*. URL: <https://curia.europa.eu/juris/document/document.jsf?jsessionid=B9563EB898DD51640D7A19288F0CAA44?text=&docid=190502&pageIndex=0&doclang=en&mode=lst&dir=&occ=first&part=1&cid=10199016>.
7. Kodeks rodzinny i opiekuńczy. *Grupa ArsLege.pl*. URL: <https://lexlege.pl/kodeks-rodzinny-i-opiekunczy/#krio/tytul-i-malzenstwo/83/,krio/tytul-ii-pokrewienstwo-i-powinowactwo/96>.
8. Zákon o rodine a o zmene a doplnení niektorých zákonov. *Zákony pre ľudí*. URL: <https://www.zakonypreludi.sk/zz/2005-36>.

9. Апопій І. В. Сімейне право: навчальний посібник. К.: Центр учбової літератури, 2011. 360 с.
10. Байрачна М. І. Права та обов'язки подружжя за Сімейним кодексом України. Дис. ... докт.філ. Спец. 081 – Право. Харків, 2020. 193 с.
11. Балко О. О. Інститут шлюбу за римським правом та його рецепція у континентальному типі правової системи. Дис. ... канд.юр.наук. Спец. 12.00.01 – теорія та історія держави і права; історія політичних і правових учень. Львів, 2015. 185 с.
12. Бориславська М. В. Значення рішень Європейського суду з прав людини в сфері сімейних відносин для України. *Правове забезпечення інтеграції України в європейський політичний, економічний, безпековий, інтелектуальний простір*: Матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції (м. Хмельницький, 23 квітня 2019 року) / За ред. О. Г. Турченко. Вінниця, Донецький національний університет імені Василя Стуса, 2019. С. 273-277.
13. Буряченко А. М. Відповідальність за невиконання обов'язку щодо надання утримання у сімейному праві. Дис. ... докт. філ. Спец. 081 – Право. Хмельницький, 2022. 234 с.
14. Васильєв С. В. Цивільний процес України: навчальний посібник. Харків: Еспада, 2009. 456 с.
15. Ватрас В. А. Джерела сімейного права : дис. ... докт.юр.наук. спец. 12.00.03 – цивільне право і цивільний процес, сімейне право, міжнародне приватне право. Тернопіль, 2020. 516 с.
16. Ватрас В. А. Джерела сімейного права: проблеми теорії та практики: монографія. Хмельницький: Поліграфіст 3, 2020. 824 с.
17. Ватрас В. А. Зміст та види джерел сімейного права, що діяло на українських землях, що входили до складу Великого князівства Литовського та Речі Посполитої. *Порівняльно-аналітичне право*. 2019. № 3. С. 83-86. URL: http://www.pap.in.ua/3_2019/21.pdf.
18. Ватрас В. А. Суб'єкти сімейних правовідносин.: Дис. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.03 – цивільне право і цивільний процес; сімейне право;

міжнародне приватне право. К., 2008. 226 с.

19. Велика українська юридична енциклопедія: у 20 т. Т. 12.: Сімейне право. Редкол. В. І. Борисова (голова) та ін.; Нац. акад. прав. наук. України; Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України; Нац. юрид. ун-т ім. Ярослава Мудрого. Х.: Право, 2021. 480 с.

20. Великий тлумачний словник сучасної української мови (з дод. і допов.) / Уклад. і голов. ред. В.Т. Бусел. К.; Ірпінь: ВТФ «Перун», 2005. 1728 с. URL: <https://archive.org/details/velykyislovnyk/page/432/mode/2up>.

21. Волкова Н. В. Захист сімейних прав та інтересів дитини у цивільному судочинстві. Дис. ... докт.юр.наук. Спец. 12.00.03 – цивільне право і цивільний процес; сімейне право; міжнародне приватне право. Одеса, 2022. 469 с.

22. Волкова Н. Міжнародно-правовий захист сімейних прав та інтересів дитини Європейським судом з прав людини. *Jurnalul juridic național: teorie și practică*. 2018. Februarie. С. 84-87.

23. Гаврік Р. О. Види способів захисту сімейних прав та інтересів у правовій доктрині та сімейному законодавстві. *Доктрина приватного права: традиції та сучасність*: ХХ науково-практична конференція (м. Харків, 4 лютого 2022 року). Харків, 2022. С. 181-185.

24. Гаврік Р. О. Визнання шлюбу недійсним як спосіб судового захисту сімейних прав та інтересів подружжя. *Актуальні проблеми вітчизняної юриспруденції*. 2022. № 3. С. 89-93.

25. Гаврік Р. О. Встановлення режиму окремого проживання як спосіб захисту сімейних прав та інтересів подружжя, батьків та дітей. *Право та державне управління*. 2022. № 3. С. 28-34.

26. Гаврік Р. До питання про особливості захисту сімейних прав осіб, які перебувають у шлюбі чи інших сімейних союзах в практиці Європейського суду з прав людини. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія Право*. 2021. № 63. С. 119-123.

27. Гаврік Р. О. Проблеми класифікації способів захисту сімейних прав та інтересів у сімейно-правовій доктрині. *Прикарпатський юридичний вісник*.

2022. № 2. С. 29-33.

28. Гаврік Р. О. Сімейне право та інтерес учасників сімейних відносин як об'єкти захисту. *KELM (Knowledge, Education, Law, Management)*. 2023. № 2 (54). С. 108-113.

29. Гаврік Р. О. Способи захисту сімейних прав та інтересів Європейським судом з прав людини: до питання про правову природу. *Проблеми сучасних трансформацій. Серія: право, публічне управління та адміністрування*. 2022. № 5. URL: <https://reicst.com.ua/pmtl/article/view/2022-5-01-04/2022-5-01-04>.

30. Глушицький Д. М. Компетенція Європейського суду справедливості та Європейського суду з прав людини щодо захисту прав людини. *Наукові записки НАУКМА*. 2002. Том 20. Спеціальний випуск. С. 303-306.

31. Головка О. М., Греченко В. А. Право Київської Русі в дослідженнях вчених університетів на теренах України у XIX – на початку XX ст. Харків: Константа, 2018. 472 с.

32. Гражданский закон Латвийской Республики от 28.01.1937 г. (ред. от 19.11.2015 г.). *Inlatplus*. URL: <https://www.inlatplus.lv/wp-content/uploads/2019/11/Гражданский-закон.pdf>.

33. Гражданский кодекс Восточной Галиции 1797 г.=Codex civilis pro Galicia Orientali anni MDCCXCVII. Пер. с лат. Л. Гужвы; Под ред. О. Кутателадзе, В. Зубаря. М.: Статут; Одесса, 2013. 536 с.

34. Гражданский кодекс Франции (Кодекс Наполеона) / пер. с франц. В. Захватаев / отв. ред. А. Довгерт. Киев : Истина, 2006. 1008 с.

35. Гражданский кодекс Чехии. Закон от 03.02.2012 г. *Ministerstvo spravedlnosti České republiky*. URL: <http://obcanskyzakonik.justice.cz/images/pdf/novy-obcansky-zakonik-rj.pdf>.

36. Гражданское уложение Германии = Deutsches Burgerliches Gesetzbuch mit Einfuhrungsgestz: Ввод. закон к гражд. уложению; пер. с нем.; науч. ред.: А. Л. Маковский и др. Москва : Волтерс Клувер, 2006. 816 с.

37. Григорчук М. В. Засоби та форми захисту прав та охоронюваних

законом інтересів суб'єктів господарювання. *Науковий вісник публічного та приватного права*. 2016. Випуск 5. С. 81-86.

38. Гузь Л. Є., Гузь А. В. Судово-практичний коментар до Сімейного кодексу України. Х.: Фактор, 2011. 576 с.

39. Дунаєвська С. Згода органу опіки і піклування на вчинення правочину: ефективний механізм охорони і захисту житлових прав дітей чи бюрократія. *Мала енциклопедія нотаріуса*. 2017. № 5 (95). Жовтень. С. 86-94.

40. ЄСПЛ дослідив процесуальні права біологічних батьків при усиновленні. *ECHR: Ukrainian Aspect*. URL: <https://www.echr.com.ua/yespl-doslidiv-procesualni-prava-biologichnix-batkiv-pri-usinovlenni>.

41. Єфремова І. Заходи сімейно-правової відповідальності як способи захисту сімейних прав та інтересів. *Підприємництво, господарство і право*. 2017. № 5. С. 21-24.

42. Закон о семье. *HUGO.legal* URL: <http://web.archive.org/web/20230313011845/https://www.juristaitab.ee/sites/www.juristaitab.ee/files/elfinder/ru-seadused/%D0%97%D0%90%D0%9A%D0%9E%D0%9D%20%D0%9E%20%D0%A1%D0%95%D0%9C%D0%AC%D0%95%2001.02.2023.pdf>.

43. Закон про шлюб та розвід і про реєстрацію актів шлюбу, розводу, родження та смерті: передано до Президії УЦР 13 березня 1918 р. Законотворча діяльність народного міністерства судових справ Української Центральної ради. Уклад. О. Б. Кудлай. К.: Інститут історії України НАН України, 2002. 72 с. URL: https://shron1.chtyvo.org.ua/Kudlai_Oleksandra/Zakonotvorcha_diialnist_narodnoho_ministerstva_sudovykh_sprav_Ukrainskoi_Tsentralnoi_Rady.pdf

44. Заочне рішення Волочиського районного суду Хмельницької області від 20 червня 2023 року у справі № 671/984/23. *Єдиний державний реєстр судових рішень*. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/111635981>.

45. Заочне рішення Оболонського районного суду м. Києва від 25 січня 2021 року у справі № 756/3307/19. *Єдиний державний реєстр судових рішень*. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/94365667>.

46. Захист. Словник української мови. *Академічний тлумачний словник (1970-1980)*. URL: <http://sum.in.ua/s/zakhyst>.
47. Захищати. Словник української мови. *Академічний тлумачний словник (1970-1980)*. URL: <http://sum.in.ua/s/zakhyshhaty>.
48. Калюжний Р. А., Ящури́нський Ю. В. Основи римського приватного права: курс лекцій. К.: ДП «Вид. дім «Персонал», 2011. 184 с.
49. Кодекс адміністративного судочинства України від 6 липня 2005 року. *Законодавство України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2747-15#top>.
50. Кодекс про шлюб та сім'ю України від 20 червня 1969 року (із наступними змінами та доповненнями; втратив чинність). *Законодавство України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2006-07#Text>.
51. Кодифікація цивільного законодавства на українських землях: Т. 1 [Текст] / Уклад.: Ю. В. Білоусов, І. Р. Калаур, С. Д. Гринько та ін. / За ред. Р. О. Стефанчука та М. О. Стефанчука. К. : Правова єдність, 2009. 1168 с.
52. Кодифікація цивільного законодавства на українських землях: Т. 2 [Текст]/Уклад.: Ю. В. Білоусов, І. Р. Калаур, С. Д. Гринько та ін./За ред. Р. О. Стефанчука та М. О. Стефанчука. К.: Правова єдність, 2009. 1240 с.
53. Козуб І.Г., Боднарук М.І. Основи римського цивільного права : навч. посібник. Чернівці : Чернівець. нац. ун-т ім. Ю. Федьковича, 2020. 488 с.
54. Комісаренко В. Д. Застосування практики ЄСПЛ при захисті особистих немайнових прав батьків та дітей. Дис. ... докт. філ. Спец. 081 – Право. Хмельницький, 2021. 206 с.
55. Конвенція про захист прав та основоположних свобод від 4 листопада 1950 року. *Законодавство України*. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_004#Text.
56. Консолідовані версії Договору про Європейський Союз та Договору про функціонування Європейського Союзу (2010/C 83/01). *Liga 360*. URL: <https://ips.ligazakon.net/document/MU10267>.
57. Конституція України від 28.06.1996 р. *Верховна Рада України. Законодавство України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254к/96-вр>.

58. Корольков О. В. Приватна саморозправа як спосіб захисту цивільних прав у Давньому Римі. *Свобода, безпека та незалежність: правовий вимір*: Матеріали XIII Міжнародної науково-практичної конференції, м. Київ, Національний авіаційний університет, 24 лютого 2023 р. С. 470-472.

59. Косенко Н. П. Усиновлення як інститут сімейного права. Дис. ... канд.юр.наук: Спец. 12.00.03 – цивільне право і цивільний процес; сімейне право; міжнародне приватне право. К., 2014. 231 с.

60. Косович М. Р. Концепція захисту цивільних прав за римським правом. *Шерешевські читання. Оновлення цивільного кодексу України: концептуальні засади* : матер. Всеукр. наук.-практ. конфер. (Одеса, 11 груд. 2020 р.) / за заг. ред. Є. О. Харитонова. Одеса : Фенікс, 2020. С. 107-109.

61. Кот О. О. Здійснення та захист суб'єктивних цивільних прав: проблеми теорії та судової практики: монографія. К.: Алерта, 2017. 494 с.

62. Кравцов С. В. Поняття та система способів захисту права спільної власності. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Сер.: Юриспруденція*. 2017. № 29 том 2. С. 24-26.

63. Красицька Л. В. Проблеми здійснення та захисту особистих та майнових прав батьків і дітей. К. : Ліра-К, 2014. 628 с.

64. Красицька Л. В. Проблеми здійснення та захисту особистих та майнових прав батьків і дітей. Дис. ... докт.юр.наук. Спец. 12.00.03 – цивільне право і цивільний процес; сімейне право; міжнародне приватне право. Вінниця, 2015. 496 с.

65. Курс цивільного процесу: підручник. В. В. Комаров, В. А. Бігун, В. В. Баранкова та ін.; за ред. В. В. Комарова. Харків: Право, 2011. 1352 с.

66. Лагутіна І. В. Форми захисту трудових прав працівників. Автореф. дис. ... канд.юр.наук. Спец. 12.00.05 – трудове право; право соціального забезпечення. Одеса, 2007. 22 с.

67. Лепех С. М. Сімейне право України. Львів : Видавничий центр ЛНУ імені Івана Франка, 2010. 318 с.

68. Лучковський В. В. Фактичні шлюбні відносини у сімейному праві. Дис. ... докт.філ. Спец. 081 – Право. Хмельницький, 2021. 225 с.

69. Матвеев Г. К. История семейно-брачного законодательства Украинской ССР. К.: Издательство Киевского университета, 1960. 64 с.
70. Матвеева Т. О. Законодавство Гетьманщини у 18 столітті. *Порівняльно-аналітичне право*. 2014. № 2. С. 41-44. URL: http://www.pap.in.ua/2_2014/10.pdf.
71. Мироненко В. П., Пилипенко С. А. Сімейне право України. Підручник. За заг. ред. В. П. Мироненко. К.: Правова єдність, 2008. 477 с.
72. Науково-практичний коментар до Сімейного кодексу України. Харитонов Є. О., Харитонova О. І., Білоусов Ю. В. та ін. За ред. Є. О. Харитонova. Х.: ТОВ «Одіссей», 2008. 560 с.
73. Науково-практичний коментар Сімейного кодексу України. За ред. Ю. С. Червоного. К.: Істина, 2003. 464 с.
74. Науково-практичний коментар Цивільного кодексу України: У 2 т. За ред. О. В. Дзери (кер.ав.кол.), Н. С. Кузнєцової, В. В. Луця. К.: Юрінком Інтер, 2006. Т. 1. 832 с.
75. Ніколенко М. Б. Новостворене майно як об'єкт спільної власності подружжя. Автореф. дис. ... канд.юр.наук. Спец. 12.00.03 – цивільне право і цивільний процес; сімейне право; міжнародне приватне право. Тернопіль, 2018. 24 с.
76. Оксанюк О. А. Режим окремого проживання подружжя в сімейному праві. Дис. ...докт. філ. Спец. 081 – Право. Хмельницький, 2021. 205 с.
77. О правовом режиме усыновления. Закон Республики Молдова № 99 от 28-05-2010. *Ministerul Justiției. Gosudarstvennyy reestr pravovykh aktov*. URL: https://www.legis.md/cautare/getResults?doc_id=123104&lang=ru.
78. Особливості захисту суб'єктивних цивільних прав: монографія. за заг. ред О.Д. Крупчана та В.В. Луця. К.: НДІ приватного права і підприємництва НАПрН України, 2021. 400 с.
79. Пархоменко П. Місце прав дитини в практиці Європейського суду з прав людини, особливі гарантії захисту. *ADVOKAT POST. Інформаційне агентство*. URL: <https://advokatpost.com/mistse-prav-dytyny-v-praktytsi-ievropejskoho-sudu-z-prav-liudyny-osoblyvi-harantii-zakhystu-suddia-pavlo>

parkhomenko.

80. Петруня В. В. Поняття та система способів захисту прав суб'єктів господарювання: автореф. дис. ... канд. юрид.наук. Спец. 12.00.04 – господарське право; господарське процесуальне право. Одеса, 2019. 20 с.

81. Підопригора О. А., Харитонов Є. О. Римське право: підручник. К.: Юрінком Інтер, 2009. 528 с.

82. Питання діяльності органів опіки та піклування, пов'язаної із захистом прав дитини: постанова Кабінету Міністрів України від 24 вересня 2008 року № 866. *Законодавство України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/866-2008-п#Text>.

83. Подковенко Т. О. Становлення системи законодавства України в 1917-1920 роках (Українська Центральна Рада, Гетьманат П. Скоропадського, Директорія УНР). Дис. ... канд.юр.наук. Спец. 12.00.01 – теорія та історія держави і права; історія політичних і правових учень. К., 2004. 226 с.

84. Постанова Великої Палати Верховного Суду від 03 липня 2019 року у справі № 554/8023/15-ц. *Єдиний державний реєстр судових рішень*. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/83000767>.

85. Постанова Верховного Суду від 01 березня 2021 року у справі № 372/977/19. *Єдиний державний реєстр судових рішень*. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/95213385>.

86. Постанова Верховного Суду від 01 квітня 2020 року у справі № 462/518/18. *Єдиний державний реєстр судових рішень*. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/88574949>.

87. Постанова Верховного Суду від 01 липня 2020 року у справі № 138/96/17. *Єдиний державний реєстр судових рішень*. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/90411045>.

88. Постанова Верховного Суду від 02 жовтня 2019 року у справі № 521/5435/16-ц. *Єдиний державний реєстр судових рішень*. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/84898614>.

89. Постанова Верховного Суду від 03 жовтня 2018 року у справі № 127/7029/15-ц. *Єдиний державний реєстр судових рішень*. URL:

<http://reyestr.court.gov.ua/Review/77009144>.

90. Постанова Верховного Суду від 05 вересня 2022 року у справі № 554/1924/20. Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/106506830>.

91. Постанова Верховного Суду від 05 грудня 2018 року у справі № 456/828/17. Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/78496805>.

92. Постанова Верховного Суду від 06 квітня 2021 року у справі № 676/1200/20. Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/96106109>.

93. Постанова Верховного Суду від 06 травня 2020 року у справі № 753/2025/19. Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/89209715>.

94. Постанова Верховного Суду від 07 липня 2021 року у справі № 336/1357/16-ц. Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/98646234>.

95. Постанова Верховного Суду від 08 вересня 2021 року у справі № 607/25451/19. Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/99556264>.

96. Постанова Верховного Суду від 09 вересня 2020 року у справі № 400/936/18. Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/91614148>.

97. Постанова Верховного Суду від 09 листопада 2020 року у справі № 487/7241/18. Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/92842114>.

98. Постанова Верховного Суду від 1 грудня 2021 року у справі № 356/417/17. Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/101913161>.

99. Постанова Верховного Суду від 1 грудня 2021 року у справі № 447/218/13-ц. Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/101634410>.

100. Постанова Верховного Суду від 10 квітня 2023 року у справі № 752/20152/16-ц. Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/110749212>.

101. Постанова Верховного Суду від 10 лютого 2021 року у справі № 132/3061/19. Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/94938672>.

102. Постанова Верховного Суду від 10 травня 2022 року у справі № 495/4522/20. Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/104308946>.

103. Постанова Верховного Суду від 10 травня 2022 року у справі № 755/5802/20. Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/104258375>.

104. Постанова Верховного Суду від 11 грудня 2019 року у справі № 638/19826/15-ц. Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/86468310>.

105. Постанова Верховного Суду від 12 березня 2019 року у справі № 9901/636/18. *Liga* 360: *Verdictum*. URL: https://verdictum.ligazakon.net/document/80783425?utm_source=jurliga.ligazakon.ua&utm_medium=news&utm_campaign=Verdictum_text&utm_content=jl01&_ga=2.43901990.2082568531.1690030103-1816869878.1683030752#_gl=1*xftgfs*_gcl_au*MTQyNzU0MzQ0Ny4xNjgzMDMwNzUy.

106. Постанова Верховного Суду від 12 лютого 2020 року у справі № 725/1776/18. Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/87640328>.

107. Постанова Верховного Суду від 12 січня 2022 року у справі № 663/724/19. Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/102561476>.

108. Постанова Верховного Суду від 12 травня 2022 року у справі № 466/5767/18. Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/104330051>.

109. Постанова Верховного Суду від 13 березня 2019 року у справі № 813/401/18. Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <https://revestr.court.gov.ua/Review/80555785>.

110. Постанова Верховного Суду від 13 квітня 2021 року у справі № 308/4214/18. Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <https://revestr.court.gov.ua/Review/96281790>.

111. Постанова Верховного Суду від 13 лютого 2019 року у справі № 154/1554/17-ц. Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <https://revestr.court.gov.ua/Review/80521399>.

112. Постанова Верховного Суду від 13 червня 2018 року у справі № 500/6325/17. *Liga* 360: *Verdictum*. URL: <https://verdictum.ligazakon.net/document/74838879>.

113. Постанова Верховного Суду від 14 листопада 2018 року у справі № 463/3301/16-ц. Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <https://revestr.court.gov.ua/Review/78008148>.

114. Постанова Верховного Суду від 14 лютого 2020 року у справі № 574/886/18. Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <https://revestr.court.gov.ua/Review/87703418>.

115. Постанова Верховного Суду від 14 червня 2021 року у справі № 532/1348/19. Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <https://revestr.court.gov.ua/Review/97735881>.

116. Постанова Верховного Суду від 15 вересня 2021 року у справі № 757/39693/20. Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <https://revestr.court.gov.ua/Review/99714054>.

117. Постанова Верховного Суду від 15 жовтня 2018 року у справі № 686/14512/17. Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <https://revestr.court.gov.ua/Review/78327811>.

118. Постанова Верховного Суду від 15 квітня 2020 року у справі № 328/2433/18. Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <https://revestr.court.gov.ua/Review/88857198>.

119. Постанова Верховного Суду від 15 квітня 2020 року у справі №

365/322/17. Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/88834060>.

120. Постанова Верховного Суду від 15 квітня 2021 року у справі № 243/13191/19-ц. Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/96342704>.

121. Постанова Верховного Суду від 15 липня 2020 року у справі № 524/10054/16. Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/90411025>.

122. Постанова Верховного Суду від 15 червня 2022 року у справі № 552/1123/20. Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/104849782>.

123. Постанова Верховного Суду від 17 грудня 2021 року у справі № 683/1732/17. Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/102010520>.

124. Постанова Верховного Суду від 17 квітня 2019 року у справі № 608/190/18. Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/81437603>.

125. Постанова Верховного Суду від 17 квітня 2019 року у справі № 645/4582/16-ц. Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/82034438>.

126. Постанова Верховного Суду від 17 червня 2020 року у справі № 761/46925/18. Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/90111530>.

127. Постанова Верховного Суду від 18 листопада 2020 року у справі № 691/262/15-ц. Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/93171080>.

128. Постанова Верховного Суду від 18 листопада 2020 року у справі № 757/52096/18. Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/93081400>.

129. Постанова Верховного Суду від 18 листопада 2021 року у справі № 661/1093/20. Єдиний державний реєстр судових рішень. URL:

<https://reyestr.court.gov.ua/Review/101240473>.

130. Постанова Верховного Суду від 18 серпня 2021 року у справі № 303/3102/19. Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/99250657>.

131. Постанова Верховного Суду від 18 серпня 2021 року у справі № 359/3859/17. Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/99088227>.

132. Постанова Верховного Суду від 19 лютого 2020 року у справі № 266/5267/18. Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/87826750>.

133. Постанова Верховного Суду від 2 вересня 2020 року у справі № 318/1863/17. Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/91283232>.

134. Постанова Верховного Суду від 20 березня 2019 року у справі № 495/271/18. Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/80854729>.

135. Постанова Верховного Суду від 2 лютого 2022 року у справі № 462/4724/20. Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/103056492>.

136. Постанова Верховного Суду від 20 червня 2018 року у справі № 756/14404. Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/74927169>.

137. Постанова Верховного Суду від 21 вересня 2022 року у справі № 172/456/21. Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/106390518>.

138. Постанова Верховного Суду від 21 квітня 2021 року у справі № 2-3897/10. Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/96498387>.

139. Постанова Верховного Суду від 21 липня 2021 року у справі № 404/3499/17. Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/98548332>.

140. Постанова Верховного Суду від 21 липня 2021 року у справі № 477/1165/20. Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <https://revestr.court.gov.ua/Review/98482911>.

141. Постанова Верховного Суду від 21 січня 2021 року у справі № 234/10465/17. Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <https://revestr.court.gov.ua/Review/94328558>.

142. Постанова Верховного Суду від 22 грудня 2021 року у справі № 554/1124/20. Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <https://revestr.court.gov.ua/Review/102221063>.

143. Постанова Верховного Суду від 22 листопада 2022 року у справі № 188/1029/19. Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <https://revestr.court.gov.ua/Review/107441776>.

144. Постанова Верховного Суду від 23 грудня 2019 року у справі № 552/4608/18. Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <https://revestr.court.gov.ua/Review/86607179>.

145. Постанова Верховного Суду від 23 грудня 2019 року у справі № 648/2062/18. Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <https://revestr.court.gov.ua/Review/86607100>.

146. Постанова Верховного Суду від 23 січня 2019 року у справі № 807/45/17. *Zakon Online*. URL: <https://zakononline.com.ua/court-decisions/show/79388255>.

147. Постанова Верховного Суду від 23 червня 2020 року у справі № 7549026/16-ц. Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <http://revestr.court.gov.ua/Review/90021471>.

148. Постанова Верховного Суду від 24 квітня 2022 року у справі № 314/3131/20. Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <https://revestr.court.gov.ua/Review/104165205>.

149. Постанова Верховного Суду від 24 квітня 2020 року у справі № 728/1604/18. Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <https://revestr.court.gov.ua/Review/89034201>.

150. Постанова Верховного Суду від 25 березня 2019 року у справі №

165/2240/16-ц. Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <https://revestr.court.gov.ua/Review/80950551>.

151. Постанова Верховного Суду від 26 квітня 2022 року у справі № 520/8264/19. Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <https://reestr.court.gov.ua/Review/104178273>.

152. Постанова Верховного Суду від 26 січня 2022 року у справі № 202/5601/18. Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <https://revestr.court.gov.ua/Review/102892293>.

153. Постанова Верховного Суду від 26 січня 2022 року у справі № 203/3505/19. Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <https://revestr.court.gov.ua/Review/102828916>.

154. Постанова Верховного Суду від 27 грудня 2019 року у справі № 297/2837/17. Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <http://revestr.court.gov.ua/Review/86738232>.

155. Постанова Верховного Суду від 27 червня 2019 року у справі № 643/16210/17. Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <https://revestr.court.gov.ua/Review/82738256>.

156. Постанова Верховного Суду від 29 вересня 2021 року у справі № 459/3411/18. Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <https://revestr.court.gov.ua/Review/100109035>.

157. Постанова Верховного Суду від 29 червня 2022 року у справі № 753/7395/20. Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <http://revestr.court.gov.ua/Review/105148690>.

158. Постанова Верховного Суду від 30 березня 2021 року у справі № 542/1428/18. Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <https://revestr.court.gov.ua/Review/95907486>.

159. Постанова Верховного Суду від 30 вересня 2021 року у справі № 176/1955/20. Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <https://revestr.court.gov.ua/Review/100068068>.

160. Постанова Верховного Суду від 30 серпня 2021 року у справі № 355/1060/16. Єдиний державний реєстр судових рішень. URL:

<https://reyestr.court.gov.ua/Review/99277760>.

161. Постанова Верховного Суду від 30 червня 2020 року у справі № 757/72415/17-ц. Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/90202153>.

162. Постанова Верховного Суду від 4 вересня 2019 року у справі № 211/559/16-ц. Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/84092320>.

163. Постанова Верховного Суду від 4 вересня 2020 року у справі № 264/3435/18-ц. Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/91338017>.

164. Постанова Верховного Суду від 4 серпня 2021 року у справі № 654/4307/19. Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/98911478>.

165. Постанова Верховного Суду від 5 вересня 2018 року у справі № 752/22028/16-ц. Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/76503075>.

166. Постанова Верховного Суду від 5 вересня 2019 року у справі № 158/427/18. Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/84092070>.

167. Постанова Верховного Суду від 5 червня 2019 року у справі № 554/1796/16-ц. Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/82526300>.

168. Постанова Верховного Суду від 5 червня 2020 року у справі № 463/6062/17. Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/89732934>.

169. Постанова Верховного Суду від 6 жовтня 2021 року у справі № 320/5094/19. Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/100214614>.

170. Постанова Верховного Суду від 6 лютого 2020 року у справі № 698/762/17-ц. Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/87517103>.

171. Постанова Верховного Суду від 6 травня 2020 року у справі № 462/7279/18. Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <https://revestr.court.gov.ua/Review/89209718>.

172. Постанова Верховного Суду від 6 червня 2019 року у справі № 495/2106/17. Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <https://revestr.court.gov.ua/Review/82264465>.

173. Постанова Верховного Суду від 7 липня 2021 року у справі № 336/1357/16-ц. Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <https://revestr.court.gov.ua/Review/98646234>.

174. Постанова Верховного Суду від 8 грудня 2021 року у справі № 311/563/20. Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <https://revestr.court.gov.ua/Review/101829839>.

175. Постанова Верховного Суду від 8 квітня 2020 року у справі № 205/1621/18. Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <https://revestr.court.gov.ua/Review/88739462>.

176. Постанова Верховного Суду від 8 червня 2022 року у справі № 362/4847/20. Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <https://revestr.court.gov.ua/Review/104769461>.

177. Постанова Верховного Суду від 9 листопада 2020 року у справі № 753/9433/17. Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <https://revestr.court.gov.ua/Review/92765431>.

178. Постанова Верховного Суду від 9 червня 2021 року у справі № 370/408/19. *IPLEX*. URL: <http://iplex.com.ua/doc.php?regnum=97903438&red=100003e77a593b00fd18752f1a47a0bfde6672&d=5>.

179. Постанова Верховного Суду України від 16 грудня 2015 року у справі № 6-2141цс15. Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <http://revestr.court.gov.ua/Review/54513240>.

180. Постанова Київського апеляційного суду від 27 лютого 2020 року у справі № 760/12225/19. Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <https://revestr.court.gov.ua/Review/88060996>.

181. Постанова Орджонікідзевського районного суду міста Запоріжжя від 16 січня 2018 року у справі 335/12433/17. *Youcontrol*. URL: <https://youcontrol.com.ua/catalog/court-document/72579510>.

182. Постанова Центрально-Міського районного суду міста Горлівки Донецької області від 18 грудня 2013 року у справі 253/3148/13-а. *Zakon Online*. URL: <https://zakononline.com.ua/court-decisions/show/36193932>.

183. При визначенні місця проживання дитини перевага матері перед батьком не повинна бути пріоритетом у спорі (апеляційний суд Житомирської області № 285/1429/17 від 15.02.2018). *Протокол.ua*. URL: https://protocol.ua/ua/cud_pri_viznachenni_mistsya/

184. Про державну реєстрацію актів цивільного стану: Закон України від 1 липня 2010 року. *Законодавство України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2398-17#Text>.

185. Про затвердження Правил державної реєстрації актів цивільного стану: наказ Міністерства юстиції України від 18 жовтня 2000 року № 52/5. *Законодавство України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0719-00#Text>.

186. Ревуцька І. Е. Правові підстави створення сім'ї за законодавством України та країн – членів ЄС: порівняльно-правова характеристика. Дис. ... канд.юр.наук. Спец. 12.00.03 – цивільне право і цивільний процес; сімейне право; міжнародне приватне право. Івано-Франківськ, 2018. 207 с.

187. Резвова О. В. Права та обов'язки батьків щодо виховання дитини в сімейному праві України. Дис. ... докт. філ. Спец. 081 – Право. К., 2021. 214 с.

188. Рішення Бердянського міськрайонного суду Запорізької області від 31 січня 2022 року у справі № 310/5008/21. *Єдиний державний реєстр судових рішень*. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/103075451>.

189. Рішення Білгород-Дністровського міськрайонного суду Одеської області від 10 лютого 2022 року у справі № 495/10035/21 *Єдиний державний реєстр судових рішень*. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/103641403>.

190. Рішення Васильківського районного суду Дніпропетровської області від 23 лютого 2021 року у справі № 172/1001/20. *Єдиний державний реєстр судових рішень*. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/95113765>.

191. Рішення Вишгородського районного суду Київської області від 12 травня 2023 року у справі № 363/4439/22. *Єдиний державний реєстр судових рішень*. URL: <https://reustr.court.gov.ua/Review/110881325>.

192. Рішення Голосіївського районного суду м. Києва від 13 січня 2020 року у справі № 752/22211/19. *Єдиний державний реєстр судових рішень*. URL: <https://reustr.court.gov.ua/Review/86923528>.

193. Рішення Гощанського районного суду Рівненської області від 21 лютого 2020 року у справі № 557/234/20. *Єдиний державний реєстр судових рішень*. URL: <https://reustr.court.gov.ua/Review/87803417>.

194. Рішення Гощанського районного суду Рівненської області від 8 січня 2020 року у справі № 557/2047/19. *Єдиний державний реєстр судових рішень*. URL: <https://reustr.court.gov.ua/Review/86788042>.

195. Рішення Дарницького районного суду м. Києва від 23 серпня 2022 року у справі № 753/8269/22. *Єдиний державний реєстр судових рішень*. URL: <https://reustr.court.gov.ua/Review/105858654>.

196. Рішення Деснянського районного суду м. Чернігів від 3 лютого 2020 року у справі № 750/14102/19. *Єдиний державний реєстр судових рішень*. URL: <https://reustr.court.gov.ua/Review/87324732>.

197. Рішення Дніпропетровського районного суду Дніпропетровської області від 30 квітня 2020 року у справі № 175/1478/17. *Єдиний державний реєстр судових рішень*. URL: <https://reustr.court.gov.ua/Review/89021764>.

198. Рішення Дрогобицького міськрайонного суду Львівської області від 26 листопада 2021 року у справі № 442/8475/21. *Єдиний державний реєстр судових рішень*. URL: <https://reustr.court.gov.ua/Review/101468659>.

199. Рішення Європейського суду з прав людини справі «Бахаров проти України» (CASE OF BAHAROV v. UKRAINE) від 4 травня 2023 року. *Міністерство юстиції України*. URL: <https://minjust.gov.ua/files/general/2023/05/17/20230517154907-56.pdf>.

200. Рішення Європейського суду з прав людини справі «Богданов проти України» (CASE OF BOGDANOV v. UKRAINE) від 4 травня 2023 року. *Міністерство юстиції України*. URL:

<https://minjust.gov.ua/files/general/2023/05/17/20230517182649-98.pdf>.

201. Рішення Європейського суду з прав людини справі «Бондар проти України» (CASE OF BONDAR v. UKRAINE) від 17 грудня 2019 року.
Міністерство юстиції України. URL:
<https://minjust.gov.ua/files/general/2023/05/11/20230511162820-59.pdf>.

202. Рішення Європейського суду з прав людини справі «Вихованок проти України» (CASE OF VYKHOVANOK v. UKRAINE) від 7 жовтня 2021 року.
Міністерство юстиції України. URL:
<https://minjust.gov.ua/files/general/2023/03/24/20230324140430-63.pdf>.

203. Рішення Європейського суду з прав людини справі «Вишняков проти України» (CASE OF VYSHNYAKOV v. UKRAINE) від 24 липня 2018 року.
Міністерство юстиції України. URL:
<https://minjust.gov.ua/files/general/2023/03/29/20230329114305-70.pdf>.

204. Рішення Європейського суду з прав людини справі «Гарнага проти України» (CASE OF GARNAGA v. UKRAINE) від 16 травня 2013 року.
Міністерство юстиції України. URL:
<https://minjust.gov.ua/files/general/2023/03/22/20230322124227-14.pdf>.

205. Рішення Європейського суду з прав людини справі «Ген проти України» (CASE OF GEN AND OTHERS v. UKRAINE) від 10 червня 2021 року.
Міністерство юстиції України. URL:
<https://minjust.gov.ua/files/general/2023/04/12/20230412144750-93.pdf>.

206. Рішення Європейського суду з прав людини справі «Дубас проти України» (CASE OF DUBAS v. UKRAINE) від 9 березня 2023 року.
Міністерство юстиції України. URL:
<https://minjust.gov.ua/files/general/2023/04/06/20230406100850-34.pdf>.

207. Рішення Європейського суду з прав людини справі «Жупан проти України» (CASE OF ZHUPAN v. UKRAINE) від 7 жовтня 2021 року.
Міністерство юстиції України. URL:
<https://minjust.gov.ua/files/general/2023/04/06/20230406060035-33.pdf>.

208. Рішення Європейського суду з прав людини справі «Забара проти України» (CASE OF ZABARA v. UKRAINE, рішення від 7 листопада 2019 року.

Міністерство юстиції України. URL: <https://minjust.gov.ua/files/general/2023/03/27/20230327145039-14.pdf>.

209. Рішення Європейського суду з прав людини справі «Курочкін проти України» (CASE OF KUROCHKIN v. UKRAINE) від 20 травня 2010 року.

Міністерство юстиції України. URL: <https://minjust.gov.ua/files/general/2023/05/23/20230523085232-48.pdf>.

210. Рішення Європейського суду з прав людини справі «Лазоріва проти України» (CASE OF LAZORIVA v. UKRAINE) від 17 липня 2018 року.

Міністерство юстиції України. URL: <https://minjust.gov.ua/files/general/2023/05/25/20230525173709-54.pdf>.

211. Рішення Європейського суду з прав людини справі «Плешков та Плешкова проти України» (CASE OF PLESHKOV AND PLESHKOVA v. UKRAINE) від 9 березня 2023 року. *Міністерство юстиції України.* URL: <https://minjust.gov.ua/files/general/2023/03/22/20230322111559-99.pdf>.

212. Рішення Європейського суду з прав людини справі «Спіцин проти України» (CASE OF SPITSYN v. UKRAINE) від 7 жовтня 2021 року. *Міністерство юстиції України.* URL: <https://minjust.gov.ua/files/general/2023/07/18/20230718111502-44.pdf>.

213. Рішення Європейського суду з прав людини справі «Чернецький проти України» (CASE OF CHERNETSKIY v. UKRAINE) від 8 грудня 2016 року. *Міністерство юстиції України.* URL: <https://minjust.gov.ua/files/general/2023/06/14/20230614163817-79.pdf>.

214. Рішення Зміївського районного суду Харківської області від 17 березня 2021 року у справі № 621/2353/19. *Єдиний державний реєстр судових рішень.* URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/95722166>.

215. Рішення Індустріального районного суду м. Дніпропетровська від 20 березня 2020 року у справі № 202/5601/18. *Єдиний державний реєстр судових рішень.* URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/88325984>.

216. Рішення Калуського міськрайонного суду Івано-Франківської області від 3 вересня 2020 року у справі № 345/3026/20. *Єдиний державний реєстр судових рішень.* URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/91301163>.

217. Рішення Київського районного суду м. Одеси від 16 березня 2021 року у справі № 947/4802/21. *Єдиний державний реєстр судових рішень*. URL: <https://revestr.court.gov.ua/Review/95590747>.

218. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням 50 народних депутатів України щодо офіційного тлумачення окремих положень частини першої статті 4 Цивільного процесуального кодексу України (справа про охоронюваний законом інтерес) від 1 грудня 2004 року (Справа № 1-10/2004). *Законодавство України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v018p710-04#Text>.

219. Рішення Котовського міськрайонного суду Одеської області від 27 жовтня 2022 року у справі № 505/1701/22. *Єдиний державний реєстр судових рішень*. URL: <https://revestr.court.gov.ua/Review/106979549>.

220. Рішення Красногвардійського районного суду м. Дніпропетровська від 17 серпня 2021 року у справі № 204/4959/21. *Єдиний державний реєстр судових рішень*. URL: <https://revestr.court.gov.ua/Review/99192803>.

221. Рішення Лебединського районного суду Сумської області від 14 грудня 2020 року у справі № 950/2045/20. *Єдиний державний реєстр судових рішень*. URL: <https://revestr.court.gov.ua/Review/93653851>.

222. Рішення Маньківського районного суду Черкаської області від 25 травня 2020 року у справі № 701/1586/19. . *Єдиний державний реєстр судових рішень*. URL: <https://revestr.court.gov.ua/Review/89570074>.

223. Рішення Миколаївського районного суду Миколаївської області від 9 грудня 2020 року у справі № 490/8410/20. *Єдиний державний реєстр судових рішень*. URL: <https://revestr.court.gov.ua/Review/93490250>

224. Рішення Новокаховського районного суду Херсонської області від 9 грудня 2020 року у справі № 661/1093/20. *Єдиний державний реєстр судових рішень*. URL: <https://revestr.court.gov.ua/Review/93553246>.

225. Рішення Оболонського районного суду м. Києва від 8 грудня 2022 року у справі № 756/189/22. *Єдиний державний реєстр судових рішень*. URL: <https://revestr.court.gov.ua/Review/107826138>.

226. Рішення Овідіопольського районного суду Одеської області від 23

грудня 2020 року у справі № 509/3384/20. *Єдиний державний реєстр судових рішень*. URL: <https://reestr.court.gov.ua/Review/93763723>.

227. Рішення Петропавлівського районного суду Дніпропетровської області у рішенні від 18 жовтня 2019 року у справі № 188/1029/19. *Єдиний державний реєстр судових рішень*. URL: <https://reestr.court.gov.ua/Review/85120345>.

228. Рішення Сарненського районного суду Рівненської області від 14 лютого 2023 року у справі № 572/3481/22. *Єдиний державний реєстр судових рішень*. URL: <https://reestr.court.gov.ua/Review/111827440>.

229. Рішення Сарненського районного суду Рівненської області від 6 вересня 2022 року у справі № 572/780/22. *Єдиний державний реєстр судових рішень*. URL: <https://reestr.court.gov.ua/Review/106072216>.

230. Рішення Сарненського районного суду Рівненської області від 9 вересня 2022 року у справі № 572/4055/21. *Єдиний державний реєстр судових рішень*. URL: <https://reestr.court.gov.ua/Review/106147765>.

231. Рішення Суворовського районного суду м. Одеси від 19 жовтня 2022 року у справі № 523/7195/22. *Єдиний державний реєстр судових рішень*. URL: <https://reestr.court.gov.ua/Review/106845611>.

232. Рішення Тячівського районного суду Закарпатської області від 26 вересня 2022 року у справі № 307/2766/22. *Єдиний державний реєстр судових рішень*. URL: <https://reestr.court.gov.ua/Review/106496660>.

233. Рішення Ужгородського міськрайонного суду Закарпатської області від 9 березня 2022 року у справі № 308/932/22. *Єдиний державний реєстр судових рішень*. URL: <https://reestr.court.gov.ua/Review/103697530>.

234. Ромовская З. Защита в советском семейном праве. Львов: Вища школа, 1985. 180 с.

235. Ромовська З. В. Сімейний кодекс України: науково-практичний коментар. К.: Видавничий дім «Ін Юре», 2003. 532 с.

236. Ромовська З. В. Сімейний кодекс України: науково-практичний коментар. К.: Правова єдність, 2009. 432 с.

237. Ромовська З. В. Українське сімейне право: підручник для

студ.вищ.навч.закл. К.: Правова єдність, 2009. 500 с.

238. Ромовська З. В. Українське цивільне право. Загальна частина. Академічний курс. Підручник. К.: ВД «Дакор», 2013. 672 с.

239. Салюк П. І. Захист прав європейським судом з прав людини у системі судового захисту сімейних прав та законних інтересів. *KELM (Knowledge, Education, Law, Management)*. 2022. № 8 (52). С. 251-254.

240. Салюк П. І. Концептуальні питання захисту сімейних прав та законних інтересів в контексті оскарження рішень, дій чи бездіяльності суб'єктів владних повноважень, які порушують права та законні інтереси учасників сімейних відносин. *Актуальні проблеми правознавства*. 2022. Випуск 3. С. 119-124.

241. Салюк П. І. Місце судового захисту у системі форм захисту сімейних прав та інтересів. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія Право*. 2022. Випуск 72. Частина 1. С. 155-160.

242. Салюк П. І. Судовий захист сімейних прав батьків та дітей за сімейним законодавством окремих європейських держав. *Університетські наукові записки*. 2022. № 4 (88). С. 17-29.

243. Сафончик О. І. Шлюбні правовідносини в Україні: теорія і практика. Дис. ... докт.юр.наук. Спец. 12.00.03 – цивільне право і цивільний процес; сімейне право; міжнародне приватне право. Одеса, 2018. 480 с.

244. Семейный кодекс Республики Молдова. *Ministerul Justiției. Gosudarstvennyy reestr pravovykh aktov*. URL: <https://www.legis.md/cautare/downloadpdf/8475>.

245. Сердечна І. Л. Особисті немайнові права і обов'язки інших членів сім'ї та родичів: монографія. Хмельницький: ФОП Мельник А. А., 2018. 227 с.

246. Сердечна І. Л. Юрисдикційна форма захисту сімейних прав та інтересів. *Університетські наукові записки*. 2019. № 3 (71). С. 170-183.

247. Сердюк А. О., Федчишин Ю. В. Взаємодія ЄСПЛ та Суду справедливості в контексті захисту прав людини. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2021. № 4. С. 642-644.

248. Сімейне право України. За заг. ред. В. І. Борисової, І. В.

Жилінкової. 3-є вид. К. : Юрінком Інтер, 2011. 264 с.

249. Сімейне право України: підручник / Л. М. Баранова, В. І. Борисова, І. В. Жилінкова та ін. ; за заг. ред. В. І. Борисової та І. В. Жилінкової. К.: Юрінком Інтер, 2009. 288 с.

250. Сімейний кодекс України від 10 січня 2002 року. *Верховна Рада України. Законодавство України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2447-14>.

251. Сімейний кодекс України: Науково-практичний коментар. За ред. І. В. Жилінкової. Х.: Ксилон, 2008. 855 с.

252. Сидоренко Д. І. Недійсність шлюбу в сімейному праві. Автореф. дис. ... канд.юр.наук. Спец. 12.00.03 – цивільне право і цивільний процес; сімейне право; міжнародне приватне право. Хмельницький, 2019. 21 с.

253. Синєгубов О. В. Тлумачення права на належне батьківське виховання в контексті його здійснення неповнолітньою особою. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія Право*. 2014. Випуск 27. Том 1. С. 172-175.

254. Сліпченко С. О. Особисті немайнові правовідносини щодо обороноздатних об'єктів: монографія. Харків: Діса плюс, 2013. 552 с.

255. Словник української мови у 20 т. Том 5. З – Зв'язути / Наук. кер. проекту акад. НАНУ В. А. Широков. К.: Наукова думка, 2014. 991 с. URL: <https://archive.org/details/5sum20/page/625/mode/2up>.

256. Спасибо-Фатєєва І. Шляхи розв'язання проблем охорони та захисту корпоративних прав. *Вісник Академії правових наук України*. 2009. № 1 (56). С. 150–155.

257. Стаття 15. Право на захист цивільних прав та інтересів. Науково-практичний коментар ЦК Цивільного кодексу України ТОМ 1. URL: <http://mego.info/> матеріал/стаття-15-право-на-захист-цивільних-прав-та-інтересів.

258. Стефанчук М. О. Межі здійснення суб'єктивних цивільних прав: автореф. дис ... канд. юрид. наук: Спец. 12.00.03 – цивільне право і цивільний процес; сімейне право; міжнародне приватне право. Київ, 2006. 20 с.

259. Стефанчук Р.О. Особисті немайнові права фізичних осіб (поняття, зміст, система, особливості здійснення та захисту) : монографія / Р. О. Стефанчук ; НАН України, Інститут держави і права ім. В.М.Корецького. К.: КНТ, 2008. 625 с.

260. Тимченко Г.П. Способы и процессуальные формы защиты гражданских прав : дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.03 – гражданское право и гражданский процесс; семейное право; международное частное право. Харьков, 2002. 203 с.

261. Токарчук Л. М. Влаштування дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, як реалізація принципу державної охорони сім'ї. Дис. ... докт.юр.наук. Спец. 12.00.03 – цивільне право і цивільний процес; сімейне право; міжнародне приватне право. Одеса, 2021. 535 с.

262. Труба В. І. Забезпечення права дітей на утримання: новели законодавства. *Правова держава*. 2019. № 33. С. 109-115.

263. Труба В. І. Поняття та класифікація сімейних правовідносин: Дис. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.03 – цивільне право і цивільний процес; сімейне право; міжнародне приватне право. Одеса, 2020. 470 с.

264. Ухвала Апеляційного суду Сумської області від 3 березня 2016 року у справі № 592/267/15-ц. *Єдиний державний реєстр судових рішень*. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/56247227>.

265. Ходак С. М. Категорія інтересу в сімейному праві України. Дис. ... канд.юр.наук. Спец. 12.00.03 – цивільне право і цивільний процес; сімейне право; міжнародне приватне право. Івано-Франківськ, 2020. 184 с.

266. Ходак С. М. Форми захисту інтересів у сімейному праві. *Науково-інформаційний вісник Івано-Франківського університету права імені Короля Данила Галицького: Журнал. Серія Право*. 2021. №11(23). С. 146-158.

267. Хрестоматія з історії держави і права України: У 2-х т. Навч. посіб. / за ред. В.Д. Гончаренка. Т 1. З найдавніших часів до початку ХХ ст. Уклад. В. Д. Гончаренко, А. Й. Рогожин, О. Д. Святоцький. К.: Видавничий Дім «Ін Юре», 2000. 472 с.

268. Цивільний кодекс України від 16 січня 2003 року. *Законодавство*

України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15#Text>.

269. Цивільний процесуальний кодекс України від 18 березня 2004 року. *Законодавство України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1618-15#Text>.

270. Чернега В. М. Механізм правового регулювання сімейних відносин. Дис. ... докт.юр.наук. Спец. 12.00.03 – цивільне право і цивільний процес; сімейне право; міжнародне приватне право. К., Хмельницький, 2022. 478 с.

271. Чернега В. М. Проблеми та потенціал механізму правового регулювання сімейних відносин: монографія. Київ: Видавництво Ліра-К, 2022. 508 с.

272. Чорна Ж. Л. Цивільно-правовий захист майнових прав та інтересів малолітніх і неповнолітніх осіб : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : Спец. 12.00.03 – цивільне право і цивільний процес; сімейне право; міжнародне приватне право. Львів, 2005. 20 с.

273. Чурпіта Г. В. До поняття захисту сімейних прав та інтересів в порядку цивільного судочинства. *Підприємництво, господарство і право*. 2017. № 4. С. 44-47.

274. Чурпіта Г. В. Концептуальні засади захисту сімейних прав та інтересів у порядку непозовного цивільного судочинства. Автореф. дис. ... докт.юр.наук. Спец. 12.00.03 – цивільне право і цивільний процес; сімейне право; міжнародне приватне право. К., 2016. 42 с.

275. Чурпіта Г. В. Концептуальні засади захисту сімейних прав та інтересів у порядку непозовного цивільного судочинства. Дис. ... докт.юр.наук. Спец. 12.00.03 – цивільне право і цивільний процес; сімейне право; міжнародне приватне право. У., 2016. 479 с.

276. Чурпіта Г. В. Суб'єктивні сімейні права та охоронювані законом інтереси як об'єкт судового захисту. *Науковий вісник Національної академії внутрішніх справ*. 2015. № 3. С. 130-136.

277. Шутко Н. І. Зобов'язальне право за цивільним кодексом Австрії 1811 року та його застосування на західноукраїнських землях (1811-1939 роки). Дис. ... канд. юр. наук. Спец. 12.00.01 – теорія та історія держави і права; історія політичних і правових вчень. Львів, 2018. 272 с.

278. Ясінська М., Пархоменко П. Чому Суд справедливості поширив права дітей-громадян ЄС на їх іноземних матерів. *LigaZakon: Юрліга*. URL: https://jurliga.ligazakon.net/analytics/188822_chomu-sud-spravedlivost-poshiriv-prava-dtey-gromadyan-s-na-kh-nozemnikh-materv.

ДОДАТКИ

Додаток А

СПИСОК ПУБЛІКАЦІЙ ЗДОБУВАЧА ТА ВІДОМОСТІ ПРО АПРОБАЦІЮ РЕЗУЛЬТАТІВ ДИСЕРТАЦІЇ

в яких опубліковані основні наукові результати дисертації:

1. Салюк П. І. Місце судового захисту у системі форм захисту сімейних прав та інтересів. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія Право*. 2022. Випуск 72. Частина 1. С. 155-160. URL: https://visnyk-juris-uzhnu.com/wp-content/uploads/2022/09/NVUzhNU_72_ch1.pdf. DOI: <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2022.72.26>.
2. Салюк П. І. Судовий захист сімейних прав батьків та дітей за сімейним законодавством окремих європейських держав. *Університетські наукові записки*. 2022. № 4 (88). С. 17-29. URL: https://unz.univer.km.ua/article/view/88_17-29/329. DOI: <https://doi.org/10.37491/UNZ.88.2>
3. Салюк П. І. Концептуальні питання захисту сімейних прав та законних інтересів в контексті оскарження рішень, дій чи бездіяльності суб'єктів владних повноважень, які порушують права та законні інтереси учасників сімейних відносин. *Актуальні проблеми правознавства*. 2022. Випуск 3. С. 119-124. URL: <http://app.wunu.edu.ua/wp-content/uploads/2022/06/3-2022.pdf>. DOI: <https://doi.org/10.35774/app2022.03.119>.
4. Салюк П. І. Захист прав Європейським судом з прав людини у системі судового захисту сімейних прав та законних інтересів. *KELM (Knowledge, Education, Law, Management)*. 2022. № 8 (52). С. 251-254. URL: <http://kelmczasopisma.com/ua/downloadfile/10053>. DOI: <https://doi.org/10.51647/kelm.2022.8.39>.

які засвідчують апробацію матеріалів дисертації:

5. Салюк П. І. Судовий захист сімейних прав батьків та дітей за законодавством Німеччини та Франції. Збірник тез XXVI щорічної звітної наукової конференції науково- педагогічних працівників, докторантів та аспірантів Хмельницького університету управління та права імені Леоніда Юзькова : *Управлінські та правові засади забезпечення розвитку України як європейської держави* (м. Хмельницький, 12 березня 2022 року). Хмельницький: Хмельницький університет управління та права імені Леоніда Юзькова, 2022. С. 46-48.

6. Салюк П. І. До питання про визначення поняття «захист сімейних прав та інтересів» в сімейно-правовій доктрині. *Доктрина приватного права: традиції та сучасність*: XX науково-практична конференція (м. Харків, 22 лютого 2022 року). Харків, 2022. С. 470-474.

7. Салюк П. І. Сімейні права та інтереси подружжя як об'єкт судового захисту. *Правові засади організації та здійснення публічної влади*. V Міжнародна науково-практична інтернет-конференція, присвячена світлій пам'яті доктора юридичних наук, професора, академіка-засновника НАПрНУ, першого Голови Конституційного Суду України Леоніда Петровича Юзькова (м. Хмельницький, 18 червня 2022 року). Хмельницький: Хмельницький університет управління та права імені Леоніда Юзькова, 2022. С. 328-330.

8. Салюк П. І. Особливості захисту прав та законних інтересів дитини квазісудовими органами: європейський досвід. *Двадцять перші осінні юридичні читання*: збірник тез Міжнародної наукової конференції, присвяченої 30-річчю Хмельницького університету управління та права імені Леоніда Юзькова (м. Хмельницький, 6 жовтня 2022 року). Хмельницький: Хмельницький університет управління та права імені Леоніда Юзькова, 2022. С. 163-165.

9. Салюк П. І. Особливості захисту сімейних прав та інтересів учасників сімейних відносин в адміністративному судочинстві. *Захист прав людини в Україні: сучасний стан та перспективи вдосконалення*: збірник тез Науково-

практичного круглого столу, присвяченого 74-й річниці проголошення Загальної декларації прав людини (м. Хмельницький, 9 грудня 2022 року).
Хмельницький : Хмельницький університет управління та права імені Леоніда Юзькова, 2022. С. 152-155.

Відомості про апробацію результатів дисертації:

Результати дисертаційного дослідження апробовані при обговоренні дисертації на засіданні кафедри цивільного права та процесу Хмельницького університету управління та права імені Леоніда Юзькова. Також результати дисертаційного дослідження отримали апробацію на: XXVI щорічний звітний наукової конференції науково-педагогічних працівників, докторантів та аспірантів Хмельницького університету управління та права імені Леоніда Юзькова «Управлінські та правові засади забезпечення розвитку України як європейської держави» (м. Хмельницький, 12 березня 2022 року), XX науково-практичній конференції «Доктрина приватного права: традиції та сучасність» (м. Харків, 22 лютого 2022 року), V Міжнародній науково-практичній інтернет-конференції, присвяченій світлій пам'яті доктора юридичних наук, професора, академіка-засновника НАПрНУ, першого Голови Конституційного Суду України Леоніда Петровича Юзькова «Правові засади організації та здійснення публічної влади» (м. Хмельницький, 18 червня 2022 року), Міжнародній науковій конференції, присвяченій 30-річчю Хмельницького університету управління та права імені Леоніда Юзькова «Двадцять перші осінні юридичні читання» (м. Хмельницький, 6 жовтня 2022 року), Науково-практичному круглому столі, присвяченому 74-й річниці проголошення Загальної декларації прав людини «Захист прав людини в Україні: сучасний стан та перспективи вдосконалення» (м. Хмельницький, 9 грудня 2022 року).



ВЕРХОВНА РАДА УКРАЇНИ

Комітет з питань правової політики

01008, м. Київ-8, вул. М. Грушевського, 5, тел.: 255-35-84

№ 04-26/18-1013/194332 (1906102)

" 6 " вересня 2023 р.

АКТ

впровадження результатів дисертаційного дослідження Салюка Петра Івановича у законотворчу діяльність

Комісія у складі: Заступника Голови Комітету Верховної Ради України з питань правової політики, голови підкомітету з цивільного та адміністративного законодавства Калаура І. Р., голови підкомітету з питань політичної реформи та конституційного права Дирдіна М. Є. та керівника секретаріату Комітету Колісника І. В., склала цей акт з приводу того, що комісією розглянуто результати дисертаційного дослідження Салюка Петра Івановича на тему «Захист сімейних прав та інтересів судом», поданого на здобуття ступеня доктора філософії за спеціальністю 081 Право.

Комісія вважає, що представлені пропозиції, отримані на основі проведеного комплексного дисертаційного дослідження, мають необхідний теоретичний та методологічний рівень, практичну значимість, є надзвичайно актуальними та можуть бути використані для вдосконалення нормативно-правових актів України у сфері захисту сімейних прав та інтересів судом.

Цей акт наданий для подання у відповідну разову спеціалізовану вчену раду із захисту дисертацій на здобуття ступеня доктора філософії.

Заступник Голови Комітету

І. Р. Калаур

Голова підкомітету

М. Є. Дирдін

Керівник секретаріату Комітету

І. В. Колісник



підписав І. Р. Калаур, М. Є. Дирдін, І. В. Колісник
підтверджую
В. Рогов, В. Білик
Управління кадрів
Апарату Верховної Ради України
« 06 » 09 20 23 р.



Апарат Верховної Ради України
04-26/18-2023/194332 від 06.09.2023
1306202

«ЗАТВЕРДЖУЮ»

Ректор
Хмельницького університету
управління та права
імені Леоніда Юзькова, доктор юридичних
наук, професор, заслужений юрист України



Олег ОМЕЛЬЧУК

«7» червня 2023 р.

АКТ

впровадження результатів дисертаційного дослідження
в освітній процес Салюка П. І. на тему:
«Захист сімейних прав та інтересів судом»

м. Хмельницький

«5» червня 2023 року

Комісія у складі: голови, декана юридичного факультету, кандидата юридичних наук, доцента Захарчука Віктора Миколайовича, членів комісії: завідувачки кафедри цивільного права та процесу, докторки юридичних наук, професорки Гринько Світлани Дмитрівни, доцентки кафедри цивільного права та процесу, докторки філософії Грицишиної Лариси Валеріївни, стверджує цим актом, що розроблені в ході дисертаційного дослідження Салюка П. І. наукові положення і висновки з теми «Захист сімейних прав та інтересів судом» були детально вивчені колективом кафедри цивільного права та процесу Хмельницького університету управління та права імені Леоніда Юзькова реалізовані в освітньому процесі.

Зокрема, дисертантом було надано комісії для ознайомлення перераховані у дисертації наукові публікації:

1. Салюк П. І. Місце судового захисту у системі форм захисту сімейних прав та інтересів. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія Право*. 2022. Випуск 72. Частина 1. С. 155-160. URL: https://visnyk-juris-uzhnu.com/wp-content/uploads/2022/09/NVUzhNU_72_ch1.pdf. DOI: <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2022.72.26>.

2. Салюк П. І. Судовий захист сімейних прав батьків та дітей за сімейним законодавством окремих європейських держав. *Університетські наукові записки*. 2022. № 4 (88). С. 17-29. URL: https://unz.univer.km.ua/article/view/88_17-29/329. DOI: <https://doi.org/10.37491/UNZ.88.2>

3. Салюк П. І. Концептуальні питання захисту сімейних прав та законних інтересів в контексті оскарження рішень, дій чи бездіяльності суб'єктів владних повноважень, які порушують права та законні інтереси учасників сімейних відносин. *Актуальні проблеми правознавства*. 2022. Випуск 3. С. 119-124. URL:

<http://app.wunu.edu.ua/wp-content/uploads/2022/06/3-2022.pdf>.

DOI:

<https://doi.org/10.35774/app2022.03.119>.

4. Салюк П. І. Захист прав європейським судом з прав людини у системі судового захисту сімейних прав та законних інтересів. *KELM (Knowledge, Education, Law, Management)*. 2022. № 8 (52). С. 251-254. URL: <http://kelmczasopisma.com/ua/downloadfile/10053>. DOI:

<https://doi.org/10.51647/kelm.2022.8.39>.

5. Салюк П. І. Судовий захист сімейних прав батьків та дітей за законодавством Німеччини та Франції. Збірник тез XXVI щорічної звітної наукової конференції науково-педагогічних працівників, докторантів та аспірантів Хмельницького університету управління та права імені Леоніда Юзькова : *Управлінські та правові засади забезпечення розвитку України як європейської держави* (м. Хмельницький, 12 березня 2022 року). Хмельницький: Хмельницький університет управління та права імені Леоніда Юзькова, 2022. С. 46-48.

6. Салюк П. І. До питання про визначення поняття «захист сімейних прав та інтересів» в сімейно-правовій доктрині. *Доктрина приватного права: традиції та сучасність*: XX науково-практична конференція (м. Харків, 22 лютого 2022 року). Харків, 2022. С. 470-474.

7. Салюк П. І. Сімейні права та інтереси подружжя як об'єкт судового захисту. *Правові засади організації та здійснення публічної влади*. V Міжнародна науково-практична інтернет-конференція, присвячена світлій пам'яті доктора юридичних наук, професора, академіка-засновника НАПрНУ, першого Голови Конституційного Суду України Леоніда Петровича Юзькова (м. Хмельницький, 18 червня 2022 року). Хмельницький: Хмельницький університет управління та права імені Леоніда Юзькова, 2022. С. 328-330.

8. Салюк П. І. Особливості захисту прав та законних інтересів дитини квазісудовими органами: європейський досвід. *Двадцять перші осінні юридичні читання*: збірник тез Міжнародної наукової конференції, присвяченої 30-річчю Хмельницького університету управління та права імені Леоніда Юзькова (м. Хмельницький, 6 жовтня 2022 року). Хмельницький: Хмельницький університет управління та права імені Леоніда Юзькова, 2022. С. 163-165.

9. Салюк П. І. Особливості захисту сімейних прав та інтересів учасників сімейних відносин в адміністративному судочинстві. *Захист прав людини в Україні: сучасний стан та перспективи вдосконалення*: збірник тез Науково-практичного круглого столу, присвяченого 74-й річниці проголошення Загальної декларації прав людини (м. Хмельницький, 9 грудня 2022 року). Хмельницький: Хмельницький університет управління та права імені Леоніда Юзькова, 2022. С. 152-155.

Наведені наукові публікації були розглянуті науково-педагогічними працівниками кафедри цивільного права та процесу Хмельницького університету управління та права імені Леоніда Юзькова та були включені до матеріалів лекційних занять з таких навчальних дисциплін: «Сімейне право», «Проблеми сімейного права» та «Джерела сімейного права».

Голова комісії:

декан юридичного факультету,
кандидат юридичних наук, доцент



Віктор ЗАХАРЧУК

Члени комісії:

завідувачка кафедри
цивільного права та процесу,
докторка юридичних наук, професорка,
заслужена юристка України



Світлана ГРИНЬКО

доцентка кафедри
цивільного права та процесу,
докторка філософії



Лариса ГРИЦИШИНА